# כבר

## פרקי זכרונות

פרקים לראשונה

על־ידי

מרדכי בן הלל הכהן

הוצאת אברהם יוסף שטיבל
ורשה, תרפ"ג

# כְּבָר

## פרקי זכרונות

ערוכים לדפוס

על־ידי

מרדכי בן הלל הכהן

הוצאת אברהם יוסף שטִיבֶל
וַרשה, תרפ"ג

לעלוי נשמתו הטהורה והשלמה של אחי, חסידא ופרישא,

# רבי יצחק ברבי הלל הכהן

(נולד במוהליב־דניפר כ״ד אדר תר״י, נפטר בפטרבורג י״ד חשון תרע״ה)

מאחרוני העמודים, שהמשפחה נשענת עליהם, ואשר שמר בגאון על מסורותיה ולא נטש את חוט־הַשָּׁנִי של הדורות הנשכחים.

**המחבר.**

תרפ״ב, ירושלים.

M. Kahan — Dawno
Wydawnictwo-Sztybel, Warszawa, Orla 11
Drukarnia I. Hendlera, Warszawa, Długa 26, Telefon 290-16

## הקדמה מאת העורך לדפוס

כל המסַפר ברשימות דלקמן נאמר משמו של כותב, שאין הקורא יודע את שמו וגם לא ידע אותו לעולם. הקורא יודע רק את העורך לדפוס, ולכן יכול הוא לטעות ולחשוב, כי עורך ספר־המגִלות מסַפר באזני הקוראים את תולדותיו הוא, — מה שבאמת אינו כך. ובגלל־זאת רואה העורך לנחוץ לפניו להקדים את הדברים האלה, שאמנם הם ארֻכּים מעט יותר ממדתה של הקדמה, אבל הם נחוצים.

אני מחֻיב לשוב כשמונה שנים אחורנית. צריך אני לאמר את האמת, שאת ההחלטה בשנת תרס"ח, לעזוב את רוסיה מולדתי ולהעתיק את מושבי אני וביתי לארץ־ישראל, קבלתי עלי בלי כבד־ראש מיֻחד, הראוי לצעד כזה. ההר הגדול הזה — משפחה גדולה, שהכתה שרשים רבים ושונים בארץ, נעתקת ממקומה לארץ אחרת ורחוקה — לא הפחיד עלי בכל מוראו. את הארץ ידעתי היטב (כך לכל־הפחות חשבתי בלבי), כי הלא בקרתיה מקֹדם שלש פעמים, ידעתי את כשרוני וכשרון בני־ביתי להסתגל אל כל תנאים חדשים של החיים, והייתי בטוח, כי יצלח בידי על־נקלה לבנות לי את ביתי גם בארץ החדשה־הישנה הזאת. מובן, כי „על־נקלה" לא עלה הדבר בידי. להפך: בכבדות, בכבדות... ואולם לא על זה אני בא לדבר הפעם. חפצתי רק לספר, כי אחדים ממיֻדעי ומבני־משפחתי הרבים ידעו יותר ממני להעריך אז את כל גדלו של הצעד הנכבד, אשר החלטתי לעשות אז אולי בקלות־דעת מעטה. מבין אוהבי ומכירי נמצאו רבים, אשר

יִשָׁנֶה־נָא אֵלַי בְּכָל יְקָרוֹ חֲזוֹן קַדְמַת יַלְדוּתִי

וּבֹקֶר חַיַּי יַעַבְרֵנִי בִּמְלוֹא מְתָקוֹ הָרִאשׁוֹן.

ח. נ. ביאליק.

לא שאלתי אותו את השאלה הרגילה והטבעית: אם נשא אשה ואם יש לו משפחה. ביתי הָמה אז מן הבאים והיוצאים ולרגעים היו אנשים נכנסים לחדר־עבודתי, במקום שישבתי לקבל את פני אורחי המוזר קצת. הוא הרגיש בדבר, שמעט זר הוא לי, ואם כי בקשתי אותו להשאר בביתי ולאכול עמי לחם־הצהרים, לא נאות לי ויקם להפרד ממני.

כל זמן שבתו בחדרי היתה בידו חבילה קטנה, חבושה וארוזה בגליון של עתון ישן. לא שאלתי אותו מה בידו, וגם הוא לא הגיד לי דבר. ואולם אך קם לעזוב את חדרי, מסר את החבילה לידי.

– כאשר תבוא למקום מושבך החדש, תעבֹר־נא על החבילה הזאת ותקרא את הכתבים, אם יהיה רצון מלפניך – אמר וילך לו.

– אם כן – חשבתי בלבבי – עתה מצאתיך: גם חלקו של חברי זה בין הסופרים, בין אלה הסופרים המסכנים, שבכל חייהם המה „מְנַסים את הנוצה", הכותבים וכתביהם שמורים אצלם, מבלי שיזכו לראותם בדפוס, מבלי שיעלה בידם „להפיץ את מעינותיהם חוצה". כן, כן – ישנה גם לידידי זה החֻלשה הזאת...

את החבילה שמתי לתוך ערמות החבילות והחוברות, הממלאות את כל ארגזי־שלחני ושדרות ארונותי ויתר מקומות־מחבואי בחדר־עבודתי, למקום שאני תוחב ומסתיר ומחביא זה עשרות בשנים דברים רבים שבכתב ושבדפוס, והיו הכתבים האלה לעת־עתה מאכל לתולעים וכריכותיהן לברות לשִני העכברים, וכבוא יום־פקודתי ונסַבו עליהם יורשי רכושי ובדקו בהם לראות את ערכם ויוציאו את משפטם לשבט או לחסד... וַתַּעבֹר גם החבילה הזאת עמי ועם כל „טובי" לארץ־ישראל.

ואולם גורלה של החבילה הזאת מהר לבוא. הגיע זמן המלחמה הגדולה ונסַב הגלגל גם על היהודים היושבים בארץ־ישראל. חושדים אותנו במה שיש בנו – באהבה ובחבה יתרה אל הארץ, והאהבה הזאת נחשבת לחטאה לנו, היות שהיא מתעוררת בקרבנו לרגלי נמוקים היסטוריים ולְאֻמיים. היה צֹרך נחוץ לאנשים כמוני לפשפש בחוברות ובחבילות של כתבים, טרם שיבואו אחרים ויבדקו המה. זאת היתה עבודה קשה מאד, עבודה שגם מן הנמנע למלאותה כיאות, כמו שמן הנמנע לבער את החמץ ממחסן של קמח. אבל להפטר בלי בדיקה אי־אפשר היה, ולכן בדקתי עד

גם נִסו להניא אותי מהחלטתי, וידברו על לבי לשוב ממחשבתי לשבר את גאון־חיי בארץ־מולדתי, וגם היו כאלה, אשר גם לא האמינו, כי ישובו להתראות עמדי... ויבואו אלי קרובים וגואלים, רֵעים ומכירים לשוחח עמדי, לדבר על לבי, להטות אותי ממחשבותי. ויבואו גם לברך אותי על הדרך הרחוקה, אשר אני הולך ולברך אותי על החיים החדשים, אשר אני אומר לבחֹר לי בארץ, אשר דרכיה נסתרים ומלאה חידות היא ותעלומות־עולם...

ובאחד הימים האלה בא אלי אחד מבני עיר־מולדתי, בן־גילי וחבר־ילדותי. בני־רחוב־אחד היינו, ופעמים אחדות למדנו גם בחדר אחד. בני־שתים־עשרה נפרדו דרכינו. אז לקחה אזני שמץ על־אודותיו, כי הוריו בחרו למענו דרך אחרת, דרך חדשה אז: הוציאו אותו מן החדר ויקחו לו מורה מבני עם־הארץ, וכי שלחו אותו אל אחד מקרובי אמו לפולין, ואחד מן החברים המשְתפים שלנו ספר, כי ראה את תמונתו והוא לבוש בגדי תלמיד־גמנסיה. עוד שנים אחדות עברו ושמועות קטועות, לא ברורות, עברו על־אודותיו. בימי מלחמת־הסלַוים — בשנות השבעים למאה שעברה — היה בוִינה, שבא שמה בתור פליט מצבאות המתנדבים בארצות־הבַּלְקָן, — כך ספר אחד מצעירי מולדתי. הצעיר נגוז וחלף ולא ראיתיו עשרות שנים, לא חשדתי גם על ישותו של זה. והנה... גם הוא בין הבאים לברך אותי על דרכי בצאתי מארץ־מולדתי לארץ־ישראל. לא הכרתיו, אף שכחתי את שמו, ואת שם־משפחתו גם לא ידעתי מעודי. הוא אמר לי, שכל השנים שמר את עקבות שמי ומעשי בעולם הספרות, המסחר והעסקנות הצבורית, והנה נודע לו, כי אומר אני לעזוב לעולם את רוסיה ולעבור לארץ כל־כך רחוקה, כל כך נכריה — לטורקיה... והוא החליט לבוא מעיר מולדתנו, המְחֻברת עתה במסלת־ברזל לעיר־מושבי, להפרד מעלי.

— להתראות עמך אולי בפעם האחרונה — הוסיף באנחה קלה וחרישית.

בחדר, בימי ילדותנו, לא היינו קרובים איש אל אחיו, ביחוד שונה היה גם מצבי החמרי ממצבו הוא, שונים היו גם כשרונות שנינו ללמודים, גם הטבע והמזג של שנינו לא היו מתאימים: אני הייתי יותר חי, יותר פזיז ממנו, וכארבעים שנה לא התראינו, לא דברנו איש עם רעהו. ועל מה היה לנו לדבר עתה, איזה ענין מאַחד היה לשנינו? כמדֻמני, שגם

א

# קדמוניות

אין משפחתי יכולה להתהלל לא ברבנים גאונים גדולים וגם לא בעשירי־ארץ מֻפלגים, ובכלל אינה מן המשפחות המיֻחסות המפֻרסמות ברוסיה, כמו משפחת לוריא, הכהנים־רפופורט, לנדא וכדומה. דַיֵּני, שאני יכול להזכיר בלי בשת־פנים ששה־שבעה דורות של אנשים ישרים, סוחרים אמידים ונגידים בעדתם. וברוסיה הלבנה, במקום אשר דברי ימי ישראל שם, הידועים לנו, מוצאם רק מראשית המאה השש־עשרה לערך, — מסֹרת משפחה של שלשת יובלי־שנים מספיקה לשית הוד והדר על בני המשפחה ההיא, עד כדי להוקיר את הזכרונות הקדומים ולשמור עליהם לבל ישָׁכחו. שלשת יובלי־שנים—במשך התקופה הזאת היו חליפות רבות במצב המשפחה, ולא כֻלה היתה תמיד „מעור אחד", במצב אחד. היו לה חליפות ותמורות, תקופה אחת — עולים, ותקופה אחת — יורדים. יש אשר האנרגיה של המשפחה תחלש דור אחד, והנה יקום ויתעורר אחד מבניה ויגביר חילים וימשיך הוא את קו המשפחה, וכאשר יתֹּם גם הוא, ככלות עשרו, אזי ימָּצא אחר מבניו או מבני אָחיו וימלא את המקום הפנוי, להוסיף לשאת ברמה את דגל המשפחה, הנלחמת על קיומה. באפן כזה הולכת ונוצרת כעין מסֹרת משפחה, הולכים ונבראים רשומים מיֻחדים, קוים בולטים ונִכָּרים. ואמרתי: אכתבה־נא את הרשומים הקדְמונים, השמורים בזכרוני, כפי ששמעתים מפי זקני משפחתי וכפי שראיתי בעיני, ארשֳם־נא

כמה שהגיעה ידי. אז באה לידי גם החבילה, שבשעתה מסרה לי רֵעַ־ילדותי. פתחתי אסוריה, והנה היא כתובה מגִלות מגִלות. הוצאתי מן החבילה אחת ושתים מן המגלות לקרא בהן, והנה מן העלים הצהֻבים והחִורים האלה ירדו עלי עננים עננים של זכרונות ילדותי ושחרותי, ויש אשר גם המון גלי־אור כסו אותי. הפנים ידועים לי, המקומות שלי המה, והתמונה כֻלה קמה גם נצבה לנגד עיני כמו מיום־אתמול. שמתי את החבילה ההיא עם כל מגלותיה הצדה, ולא בערתי אחריה כאשר עשיתי לרֹב הכתבים והמחברות אשר עמדי בארגזי־שלחני ובחדר־עבודתי. אין בכל החבילה ההיא אף דבר אחד „אסור", אין עוד באחת המגלות אף זכר לישוב־הארץ, חבת־ציון ותחית־האֻמה, — הדברים שהיו אסורים אז עלינו בהנאה. שמתי את החבילה הצדה ואמרתי: עתה הגיעה השעה לענינים כמו אלה, דוקא לכמו אלה, להכינם לדפוס. עתה השעה מֻכשרת לענינים כמו אלה, שאין בהם כלום מן הזוָעות ומן הרשָמים המכאיבים של חיינו עתה יום יום...

הכתבים האלה מגלות מגלות נכתבו, בלי כל תכנית קבועה ומסֻדרה מראש. הכותב רשם את כל אשר מצא לטוב לפניו, את כל אשר נתן לו ענין לענות בו. אין בכל המגלות האלה גם תולדותיו המפֹרטות שנה אחר שנה, תקופה אחר תקופה, ורק רשימות מקֻטעות, צללי זכרונות על הענינים והאנשים, אשר נקבעו בלבו. וגם אני, בבואי לסדר את הכתבים האלה לדפוס, לא יכֹלתי לברֹא בשבילם סדר מיֻחד, לא ידעתי מה להקדים ומה לאחר, יען כי באמת כמעט כל מגלה ומגלה קובעת לה ברכה לעצמה, רשימה קטעית בפני עצמה, שאך בקשי אפשר למזוג אותן לתוך צורה ספֻרותית אחת. לכן החלטתי למסור אותן לדפוס, כפי הסִדור המספרי של כותב המגלות, שבודאי היה לו במחשבתו איזה סדר הגיוני בשבילן. עלי להוסיף, שאם כי במשך קריאתי נעשו הכתבים האלה של רעי חביבים עלי מאד, בכל־זאת לא יכֹלתי לעשות לתקונם יותר מכפי שעשיתי: השעה שעת חֵרום ומלחמה עולמית, ואינה מֻכשרת כלל, שרוח־הקֹדש של יצירה תשרה על המחזיקים בעט־סופרים. גם זה דַיֵּנִי.

קדמוניות הספרות העברית בפטרבורג. ברוך לא יצא מחוג ספריו האהובים חוצה, ויהי לבבו עֵר אך אל כל הנעשה בתוך כָּתְלי בית־המדרש, אל כל דבר המעורר ענין בסביבת הלומדים. ובימים ההם התעוררה ברייסין תנועת החסידות, שיצאה כעין מחאה מול הלמדנות היבשה ועבודת־הבורא באמצעות דינים יבשים וקפואים. אנשים חדשים נראו ברחוב היהודים, צעירים המתירים לעצמם להקל ראשם נגד החיים הרגילים, ורבים מן האברכים נוהים אחריהם. התעוררו מלחמות מצד כל אלה, שאינם סובלים כל חדש ותנועה והתעוררות בקרב הצבור, ואשר מאז נקראו בישראל „מתנגדים" אל החסידות, אל התנועה החדשה הזאת, והגאון רבי אליהו מוִילנה, ראש־כל־בני־הגולה ברוסיה אז, התיצב בראש המלחמה נגד החסידים. הלוך הלך הרב מלַאדי בעצמו, יוצר החסידות ורַבּה הראשון ברייסין, להרצות את דבריו ואת שיטתו לפני הגאון ויבוא לוילנה, ואולם נשיא־ישראל זה לא קבל אותו ולא חפץ גם לראות פניו. מובן, כי אל מול פני המלחמה החזקה שמו רק את האנשים מן המשפחות העניות, את המלַמדים ואת בעלי־המלאכה וכדומה, שעברו אל כת־החסידים, ואת העשירים לא הרבו לרדוף, באשר להם יש תמיד בתוך הצבור „צדדים" תקיפים ובעלי־זרוע, אשר לא יתנו לגעת באנשיהם. וכאשר יצא על „בעלי הכת" החֵרם הגדול, אז, בין יתר העֳנָשים והרדיפות, לא מכרו לנשי החסידים נרות לשבת. זרם תנועת החסידות סחף גם את ברוך הצעיר. זה האיש לֶבְל, מורה והבר לו, נהיה למורה גם לילדיו, ואם כי הוא לא נתן את ידו אל החסידים, אבל התנגד גם אל דרכי המתנגדים. בברוך אהרוני לא נועזו רודפי החסידות לנגוע, בהיותו בר־אורין ובר־אבהן, בן למשפחה עשירה, והוא היה שולח מביתו נרות לכל החסידים הנרדפים ביד אשתו, שהיתה חורזת את הנרות תחת סִנורה להסתירם מעיני רואים.

הקהלה השקלובית היתה עשירה והומיה ורבתי באֻכלסים, כי יותר מעשרת אלפים נפש מישראל היו אז בתוכה, והיהודים היו היותר עשירים והמשפיעים על כל עניני העיר, גם אחרי אשר עבר הפלך הזה ממדינת פולין לממלכת רוסיה. וכאשר באה יקטרינה השניה לבַקר בשקלוב את זוריטש אהובה, אשר לו נתנה את העיר וסביבותיה למנחה, יצאו לקראתה חבל ילדים עברים, כֻּלם לבושי־מכלול, וישירו לכבודה שיר בגרמנית,

את הקוים הבודדים, כל עוד לא שקעו בתהום זכרוני, אשר עוד מעט ומי יודע אם לא יכַסום כֻּלם אפל וצלמות של הזקנה הקופצת...

---

בראשית המאה החמישית למנינֵנו הלך אחד מן הסוחרים העשירים מעיר שקלוב ליום־השוק בלִפְסיה לסחור את מערבו. כנהוג אז, היו ימי־השוק הגדולים משמשים גם לועידות בעניני הצבור והכלל, גם לעניני הפרט, כמו משפטים ודיני־תורה מְפֻרסמים, וגם עניני משפחה, כמו שדוכים גדולים, היו נחתכים ונגמרים בשעת השוק. והסוחר העשיר מעיר שקלוב שִׁדך בלִפְסיה את בתו בֵּילה ויקח לה לחתן את שמאי בן אפרים אהרוני מצרפת. שמאי היה יחיד להוריו, ועדת־ישראל אז בשקלוב היתה ידועה לתהִלה, לכן עברו גם הורי שמאי הצעיר לשקלוב לגור שמה עמו. הם הביאו עמהם גם עלמה קטנה קרובה־רחוקה להם, אשר שֵׁרתה לפניהם, ושמה יַחנה. שמאי ראה את העיר שקלוב כי גדולה היא ותושביה רבים ועניניהם טובים, ויפתח לו שם בית־מסחר לרפואות. הָרָמה של ידיעות־העולם היתה גם אז גבוהה יותר אצל אחינו שבמערב־אירופה מאשר אצל היהודים ברוסיה. ועסק של אפתיקה מסֻדרת היה הולם יותר יהודי מערבי ומתאים לידיעותיו את העולם ומלואו. שמאי עשה עֹשר בעסקיו. הוא הוליד בן ויקרא את שמו ברוך. כאשר הגיע הבן הזה, שנשאר לו יחיד עד יום מותו, לחִנוך בתורה, הביא לו אביו מורה ומחנך מארצו ומולדתו ושמו לֶבֶל, ואנשי העיר קראו לו: הצרפתי. המורה הזה נשאר בשקלוב עד יום מותו. ברוך התחתן עם רבי הירש צֵיטלִיס, אחד העשירים והמיֻחסים בקהלת שקלוב, דודו של השַׂר (כמו שרגילים לקרא לו הסופרים העברים) רבי יהושע צֵיטלִין, ויקח את צפורה בתו לאשה. ברוך אכל, הוא ואשתו וילדיהם הרבים, ארֻחת־תמיד על שלחן הוריו, שכלכלו את כל מחסוריו, והמחסורים היו לא מעטים, כי מלבד אשר הוליד ברוך שתי בנות וארבעה בנים, הנה הִרבה לקנות ספרים, שהיו בימים ההם ביקֹר גדול, ויהי לו אוצר־ספרים היותר גדול והיותר מסֻדר אז בכל מדינות ליטה ורייסין. רשימת הספרים, ערוכה בסדר לפי חֻקי הבִּבליוגרַפיה ומסֻדרה על־ידי המורה „הצרפתי" לֶבל הנזכר, נמצאת ושמורה עד היום במקרה אצל אחד מחובבי

המוכסן לשלם לו במועדו את כסף־החכירה. ליברמן מהר ללכת בעגלתו אל ה„חצר" במקום אשר אדון־האחֻזה יושב, ויסר אליו בתור סוחר. הוא עשה עמו מסחר וקנין, ומתוך עסקים אחדים התודע אל האדון וישתדל אצלו על־אודות היהודי הכפרי, כי על סכום קטן לָקח מטה־לחמה של משפחה עניה.

— ולו היית אתה במקומי – שאל האדון – האם היית מוַתר על כסף־השכירות?

— אבל אני איני אדון־אחֻזה – אמר ליברמן.

— הנה, קנֵה־נא את האחֻזה מידי, ואז תעשה עם היהודי כחפצך. באמת – הוסיף האדון – אני מציע לפניך לקנות את האחֻזה מידי. הלא סוחר אתה, ומה לך אם תקנה סחורה זו או אחרת, גלמי־משי או אחֻזת־נחלה?

בקצרה, הוא לן שם הלילה בבית האדון, וממחרת שבו לדבר בזה, והאחֻזה עם הכפר קמה למקנה לליברמן.

ובת ברוך השניה נִשאה למאיר, בנה של יַחנה, הקרובה־הרחוקה, אשר הביאו אבות שמאי עמהם בבואם לשקלוב. יחנה זאת כבר נִשאה לאיש בשקלוב, ובשֵכל דרכיה ומדותיה קנתה לה פרסום בעיר ההיא, ובנה נקרא על שמה: מאיר בן יחנה. מאיר זה היה מן הסוחרים הידועים במוסקבה, במקום אשר גר עד יום מותו. הוא היה קונה ומזמין סחורות־ברזל בשביל החנונים בערי־הנגב. הסוחרים הרוסים כִבדו אותו מאד על ישרו ואמונתו. הוא היה איש טוב ואהב לפעמים להתלוצץ. פעם אחת עשה לו לצון עם אחד מבעלי בית־חרשת למעשי־ברזל. זה היה סוחר רוסי, אשר התגרה תמיד במאיר, ויבַדה תמיד מלבו במושב סוחרים לצים ספורים וגֻזמאות על־אודות היהודים להכלימם ולהשפילם. בין יתר הדברים ספר הסוחר הרוסי כדבר ידוע לו, שבתחום־המושב כל היהודים הם אִטְרֵי־יד־ימינם כֻלם.

והנה הציע פעם אחת הסוחר הרוסי ההוא לפני מאיר, כי יזמין אצלו בשביל החנונים היהודים מלקחַים למחיטת הנרות (כי כן היו לפנים מסירים את הפחם מעל פתילת הנר במלקחַים־מספרַים עשוים לזה), ויַרא לו מינים אחדים לדֻגמה.

שחבר המורה „הצרפתי" לֶבּל, מחנך הילדים של ברוך אהרוני.

עסק הרפואות הוסיף לתת פּרי טוב, ואולם בכל המסחר התעסקו רק שמאי והנשים, אשתו וכלתה, צפורה אשת ברוך. זה האחרון היה, כפי הרשום על־גבי רשימת הספרים שהזכרתי למעלה, „חסידא ופרישא", זאת אומרת: אדם רחוק מכל עניני מסחר וקנין, יושב באהל־הספרים. לכן כאשר מת עליו שמאי אביו ותבוא עליו דאגה של משפחה גדולה בת ששה ילדים ובתוכם גם שתים בנות שהגיעו לפרקן, היה מֻכרח לצאת מחדר־ספריו ולשחר לטרף למשפחתו. אביו לא הנחילו הון בכסף מְזֻמן ממש, ורק בביתו היו כלי־כסף וכלי־זהב יפים ונהדרים, שהיה מביא תמיד מלְפּסיה ומיתר ערי ארצות־המערב, למקום שהיה שמאי הולך לעתים קרובות לרגלי מסחרו. ובצר לברוך, כשראה את מצבו הולך ורע, וכסף מזֻמן אין בידו להשיא את בנותיו, לקח מכלי הכסף והזהב את היותר יקרים, וילך לפטרבורג למכור אותם שם. ואף אמנם מצא שם במחיר הכלים כעשרת אלפים רֻבל, ואולם לו קרה אסון: בלכתו בחוצות העיר הגדולה נכשל ונפל ונשברה רגלו. ימים רבים שכב חולה בפטרבורג, ומחלתו אכלה חלק גדול מן הכסף אשר הביאה לו מכירת חפציו. הוא שב כמעט ריקם לביתו לשקלוב, ומצבו הכריחו לתת בכסף את החפץ היותר יקר וחביב עליו בביתו — את אוצר־ספריו הגדול. העתקת רשימת הספרים נשלחה אל העשירים הידועים אז בתפוצות־ישראל בליטה, ואוצר־הספרים קם למקנה לרבי יוסף מזל, הגביר הנקרא רבי יוסל נוֹבְזִיבִּיר, במחיר עשרים אלף רֻבל.

אז השיא ברוך את שתי בנותיו, את חַיה ואת גיטל. הראשונה נִשאה לאברהם ליברמן, בן אחד המוכסנים העשירים בסביבות שקלוב. הוא היה סוחר בארג משי, עובר בעירות בסוסים ועגלה מִשֶלו, ובלכתו בדרך היה לן לפעמים בכפרים בבתי־המלון, שהיו היהודים חוכרים אצל אדוני־האֲחזות. פעם סר לכפר אחד סמוך לדינַבּורג ללון שם, והנה בית־המלון סגור וקרשים קבועים על דלתותיו וחלונותיו. ליברמן ידע והכיר את היהודי המוכסן היושב בכפר ההוא, וישאל את פי אכרי הכפר לשלום היהודי מכרו, ועל מה ולמה הבית סגור ומסֻגר. אז נודע לו, כי ה„פריץ" אֲדון־האֲחזה אסר את היהודי ואת אשתו ואת ילדיו, על אשר לא שמר

בשויון־נפש, כאל חלוקי־דעות של יושבי בית־המדרש, הרואים את כל העולם ומלואו מתוך משקפת צרה של המנהגים הדתיים. ואבי זקני, כמו יתר אחיו, לא התחנך להיות רב בישראל: הוא היה איש מן הישוב, ותכף אחרי חתֻנתו הלך לריגה להתעסק במסחר וקנין.

כבר אמרתי, כי התבוננתי וראיתי במשפחתי חליפות ותמורות, דור עולה ודור יורד. קשה מאד לאיש להחזיק מעמד ולהוריש במלואו את הרכוש אשר עשה ואת מצבו המיֻחס בחברה לבניו אחריו, למען יוכלו הם להגדיל ולהאדיר את הרכוש הזה ואת המצב הזה ולהמשיך את כל היחוס הלאה. אם מפני חסר בסיס אֶקונומי בריא, או מפני רשלנות הכרוכה תמיד בחיים של אצילים ומיֻחסים, הבוטחים על חֵילם, כי לא יחסרו להם לעולם האמצעים הנחוצים למחית משפחותיהם, ולכן הם חיים ברוָחה ואינם חושכים ליום רע דָים, או אולי, פשוט, מפני חסר חנוך מסחרי מסֻדר בחיינו, ובגלל זאת גם כל מכשול קטן הוא כאבן נגף על דרכם. הנה עינינו הרואות, כי העשר של משפחות היהודים הולך ונמס על־נקלה, וקשה מאד למצא בתחום־המושב בתי־מסחר המונים במספר כמאה שנים לקיומם. העשר של המשפחה הולך ופוחת, כבודה ומצבה של המשפחה המיֻחסת בתוך הצבור העברי מתחילים לרדת לאט לאט, מדור אל דור, לפעמים גם מבלי שיכירו ויודו בזה היורדים בעצמם. ואולם אז כמו מתעוררת האנרגיה להתקומם ולעמוד על נפשה ועל ערכה, ואז יקום אחד מבני־המשפחה, איש אשר לו שאר־כשרון ורוחו יותר חזקה ופוריה, וישוב להתאמץ להציב לו יד בחיים ולרכש לו את מקומה וכבודה של משפחתו המיֻחסת בחברה, והוא ממשיך את חוט יחוסו, שעוד מעט והיה נפסק. וכפי שראיתי והתבוננתי במשפחתי אני ובמשפחות אחרות, התמורה הזאת הולכת ונעשית על־ידי זריקת דם חדש, בתמונת שדוכים עם עשירים, שנתעלו דוקא מקרב המון־העם, לתוך עורקי המשפחה, שהזקינה ביחוסה הקדמון, והזריקה הזאת מועלת לעורר את כחות האנרגיה, ההולכים וכלים בתוך המשפחה, שנחלשה מרֹב ימים.

וגם סבא שלי קבל, כפי הנראה, זריקה כזו על־ידי נשואיו עם בת עשיר מפלך מינסק, והוא לא בחר ללכת בדרך שני אחיו הגדולים, שנשארו לשבת ולסחור בשקלוב עיר־מולדתם, כי־אם החל לסחור אל ערים רחוקות,

– אבל – העיר מאיר בלעג נסתר – הלא היהודים המה אטרי־יד, וכאלה הן לא יצלחו לפניהם.

והרוסי לא הרגיש את צל הלעג אשר בדברי מאיר ויען ויאמר:

– כן, יודע אנכי. מובן, שאצוה בבית־החרשת להכין את המלקחים מתאימים לאטרי־יד.

– ואז נראה – אמר מאיר.

ומה גדול היה השחוק בין שדרות חמחסנים שבמוסקבה, כאשר הביא כעבור זמן בעל בית־החרשת ההוא סכום גדול של מלקחים, כלם עשוים הפוכים, בשביל אטרי־יד, שכמובן לא יצלחו לשום דבר, ומה גדולה היתה הנקמה, אשר נקם היהודי מאת מחרף־עמו.

השנים הרעות, המחלה בפטרבורג ומכירת הספרים וכל המצוקות, אשר באו כתֻמם על ברוך, הדאיבו את נפשו העֲנֻגָה, וכבן חמשים שנה מת על־פני אמו, ויעזוב לאנחות אותה ואת אשתו ואת ילדיו. מות הבן היחיד והאהוב הכה את האם הגלמודה בשממון, והיא התאפקה ולא הורידה עליו דמע, כאלו לא קרה לה כל אסון. כל הימים, אשר היה בנה חי, היתה האם רגילה להביא אל חדרו בבֹּקר, כשובו מבית־התפלה, כוס־קהוה ותופינים מעשי־ידה. וגם לאחר מותו היתה האם השוממה מביאה אל חדַר בנה בכל יום, במשך שנים רבות, בבֹּקר בבֹּקר את כוס־הקהוה ואת התופינים, כדרכה תמיד בהיותו בחיים, והיתה יושבת בחדר שעה קלה ויוצאת, מבלי הוריד אף דמעה... הזקנה הזאת נהלה את הבית ולקחה נשים לבנֵי בנה והיתה להם לאם תחת בנה.

מארבעת הבנים, שהיו לברוך, היה אֲבִי־אָבִי, סבא שלי, היחידי, אשר נשא לו אשה מעיר רחוקה לערך, מפלך אחר, תחת אשר שלשת אחיו האחרים לקחו להם נשים מן הערים הקרובות. עוד זאת: אמי זקנתי היתה ממשפחת מתנגדים. כפי הנראה, בקרב המשפחות האמידות לא הקפידו הרבה על החִלוקים בדעות והנגודים בכתּות גם בימים ההם, בעת אשר המחלֹקת בין החסידים ובין המתנגדים היתה חזקה מאד ברחוב־היהודים, ביחוד בין השדרות הנמוכות או בתוך אלה, שהתורה אֻמנותם והחקירה בדעת־אלהים שעשועיהם כל היום. רק בקרב אלה בערה המחלֹקת ואין מכבה. ואולם הסוחרים האמידים התיחסו אל כל המלחמה ההיא

שלי את שקלוב עיר־מולדתו, ויעבור לגור במוהליב הקרובה, שהחלה אז להתפתח, אחרי אשר נעשתה מראשית המאה השמונה־עשרה לעיר־הפלך. התפתחה בקרב העיר הזאת גם הקהלה היהודית, ובעת ובעונה אחת עברו לגור במוהליב עוד משפחות אחדות, לשמחת התושבים בה מאז ומקדם. לפני אבי זקני הציעו ראשי־העדה לשַנות בשבילו את תקנות החברה־קדישא, שעל־פיהן אסור לכהנים להבחר בתור גבאי. ואולם הוא לא היה מן הרודפים אחרי גבאות, ודחה את ההצעה.

במוהליב שׂכר לו דירה, אשר ישב בה עד שהרחיב ה׳ את גבולו ויבן לו בית־אבנים, בית־חומה גדול, ובתוך חצרו פנימה בנה לשבתו בית־עץ, בן־קומותים, ויגר שם הוא וביתו עד יומו האחרון. בעברו, הוא וביתו, משקלוב למוהליב, העביר גם את מקום מסחרו מריגה למוסקבה.

בסחרו במוסקבה קרה לו מקרה לא־טהור, אשר הביאו עד בית־הסֹהר וכמעט היה בכל רע על לא אשם בכפו, והוא גם נפדה מרעה אך הודות למדותיו הטובות ולישר־לבבו.

וזה הדבר:

אז היה נפוץ מאד, בין היהודים בעִקר, המסחר בסחורות־טבל, שלא פדו אותה בתשלומי מכס־הגבול, קונטרבַּנד בלע״ז. ברוסיה היתה התעשיה במצב נמוך מאד, והרבה הרבה סחורות היו צריכים להביא מארצות המערב, אשר קו הגבול ביניהן ובין רוסיה היה ארֹך ונמשך עד־מאד. המסחר היה כֻלו לארך הגבול בידי היהודים, שידעו גם לדבר בשפת אשכנז. הקשי היותר גדול היה למצא מקומות־סתר להצפין ולהחביא את הסחורה האסורה, „סחורה טרֵפה", כמו שקראו לה. לסבא שלי במוסקבה היו מקרב הסוחרים הרוסים מכירים רבים, בתוכם היה אחד, שהיו לו חֲניות ומחסנים, ושמה היה הסבא מניח לפעמים גם את סחורותיו. פעם אחת בא אל סבא אחד מן הסוחרים היהודים ממכיריו מברדיטשוב, ויבקש ממנו להשיג בשבילו מקום להניח את סחורתו לימים אחדים. אם ידע או לא ידע סבא, שסחורה זו של מכּרו היהודי היא אסורה, — אבל הוא נעתר לבקשתו ויתן מקום לסחורתו במחסן של הסוחר הרוסי מכרו הטוב. בעל־המחסן לא ידע מאומה מכל אשר היה עושה סבא שלי במחסניו, כי האמין בו עד־מאד. והנה לא ארכו הימים ויעשו פקידי־הממשלה בקֹרת במחסן

ויקח לו שֻתף־מורה במסחרו ללכת עמו לריגה. לַשֻתף הזה לא היה כסף משלו ורק את דרכי המסחר ידע, ואולם חסרון גדול היה בו — הוא אהב לשתות מעט יותר מן המדה. ולכן הִתנו עמו, שעליו להנזר מן היין כל ימי נסיעתו לריגה.

— להנזר כלל — אמר השֻתף — לאו דוקא. רק מקבל אני עלי, לבלי לשתות יותר מכוס אחת קֹדם לסְעֻדת־הצהרים ולסְעֻדת־הערב. בלי זה התֵאבון אינו בא.

במלון הראשון בדרכם לריגה שמו לפניהם לאכול בצהרים, וישת השֻתף את כוס־חֻקו, וימלא לו עוד כוס שניה.

— הלא זה נגד המְדֻבר בינינו? — העיר סבא.

— לא אשתה קֹדם לארֻחת־הערב — אמר השֻתף וימלא עוד כוס שלישית.

— וזה מה פֵּרושו?

— על חשבון סְעֻדת־הצהרים של מחר.

וכך שתה השֻתף במלון הראשון את חֻקו לשבוע שלם...

והעסקים בריגה היו טובים, וסבא היה מרבה לשלוח הביתה לשקלוב כסף ומתנות. הוא היה פזרן ונדיב מטבעו, ועוד קֹדם חֲתֻנתו בא פעם אחת הרבי הזקן, רבי זלמן מלאדי, לשקלוב לאסוף נדבות „לטובת הכלל", ויפן גם אל הצעיר בבית־התפלה, ולא אֵחר האיש ויתן לו את החלק העשירי מכסף־הנדוניה שהיה לו.

הכסף והמגדנות, שהיה סבא שולח לעתים תכופות מריגה לביתו, הביאו לידי חִכוכים בתוך הבית. כל האחים ומשפחותיהם ישבו בבית אחד, בבית אביהם ואבי־אביהם, והאחים הגדולים, אשר לא סחרו אל ערים רחוקות ויָשבו להם בשקלוב, הלא היו הגדולים בקרב הבית, ראשי־המשפחה. ולכן, כאשר היו באים מריגה כסף וחפצים מאת סבא, היה משה אחיו, בתור גדול הבית, המוציא והמביא והמכלכל את כל הענינים האלה, והוא היה גם מקבל אותם מן הפוסטה או מאת השליחים, וסבתא שלי, האשה הצעירה, שלה ובשבילה בעִקר נשלחו כל אלה, במה נחשבה בעיניו, בפרט שהיתה ממרחקים וממשפחת מתנגדים. לרגלי זה היתה תמיד רוח רעה בין סבתא ובין משפחות האחים הגדולים גיסיה. סוף־סוף עזב סבא

# ב

## סבא וחתניו

לאבי זקני היו שתי בנות ושלשה בנים. בתו הבכירה, הדודה מרגלית, היתה לאשה לבן משה דודה, אֲחִי־אביה. זה לא היה בשום אפן שדוך מאהבה, אם כי הצעירים היו בני־דודים. לחתן דנן לא היו חסרונות ידועים, אולם גם מעלות יתרות לא היו לו. היה יודע־תורה ושומר־מצוה וגם כתב־ידו היה מסֻלסל, אבל היה בטלן בכל דרכיו וחסיד לא־חכם בכל מעשיו, בלי כל רצון, בלי כל שאיפה, ואף נקפא על שמריו ועל מקומו באיזו קשיות־ערף. אביו, הדוד הזקן רבי משה, היה פקח ותקיף בדעתו, והוא ירש את כבוד בית־אביו גם בעדתו וגם בקרב משפחתו, ולא היה מֻוַתָּר על יְרֻשתו זו כלום. בעדתו היה זורק מרה בתוך חדר־הקהל, מעולם לא התחשב עם החלטות שקבלו ולא רוחו, לא נמלך בראשי־הקהל והיה עושה את הכל על דעת עצמו. הוא היה גונן בכל תֹּקֶף על החסידים בתוך עדתו, שהיתה רֻבה של מתנגדים, ופעם אחת הבריח בעצמו ובכבודו את הבחורים מבני החסידים, שנאסרו בחדר־הקהל למסרם לעבודת־הצבא יחד עם יתר הנלקחים מבני המתנגדים.

— אנחנו צריכים ללכת בדרך יעקב אבינו — התנצל אחר־כן לתמהון השומעים. — בראשונה ילכו בני „השפחות" — המתנגדים — ואחר־כן, כאשר יחסר עוד למספר הנחוץ, ילכו בני „הגבירה" — החסידים.

— אני אני אביאם לבית־הפקידות, ולא יהיה צֹרך לאסור אותם כשבויי־חרב — היה מוסיף ואומר.

הוא היה מאלה, אשר הכירו, אחרי מותו של הרב הזקן מלאדי, את תלמידו רבי אהרן הלוי מסטרוסיליה לכהן תחת רבו ויבעטו בבנו „האמצעי" ובנכדו רבי מנדל מלְֻבַּוִיץ' ובכל יוצאי־חלציו השניאורסונים, והיה שולח בהם את לשונו ואת חִצי מהתלותיו בלי מורא ופחד גם בפיו גם במכתביו. בתוך חוג משפחתו היה מתנהג ברחבת־הלב ובהכרת ערך־עצמו, ואף רצונו וחפצו היו לו לקו ולמשקלת. ואם מעשיו אינם מוצאים

הנוצרי וימצאו שם את הסחורה האסורה. אדון־המחסן הודיע לפקידים, כי הסחורה אינו שלו, כי־אם שַיכת לסבא. הבהילו את סבא. בידו היה לכַחֵש ולנַעֵר את כפיו מן הסחורה ולאמר: להד"ם! ואז היתה האשמה נשארה על בעל־המחסן. ואולם הוא הודה ואמר, כי אמנם הוא שם את הסחורה הזאת במחסן, ובכן שלחו תכף את הרוסי לשלום, ואת סבא תפסו וישימוהו במאסר. ובדבר הזה קִדש סבא את שם ישראל בין הסוחרים הרוסים, וגם נמצאו מביניהם מכיריו, אשר חשו לעזרתו, להציל גם אותו מרעה.

כאשר שאלו וחקרו פקידי־הממשלה את סבא, מאין באה אליו הסחורה האסורה, לא גִלה את שם הסוחר הברדיטשובי, כי פחד פן יכחש האיש וירחץ בנקיון כפיו; ולכן הודיע סבא לפקידים, כי את הסחורה שלח לו ממוהליב איש אחד ושמו דוד הכהן. דוד הכהן זה היה באמת שַמש בבית־המדרש לחסידים ושומר חנֻיות בלילות, איש עני ותמים, ודבר לא היה לו, כמובן, עם הסחורה האסורה ובכלל עם איזה מסחר וקנין. אז נשלחה פקֻדה ממוסקבה למוהליב לאסור את דוד הכהן ולחקור אותו. וכאשר הודיעו לו בבית־הפקידות במוהליב, כי כך וכך הודיע סבא שלי במוסקבה, ענה דוד הכהן ואמר:

— אם רבי הירשל אמר כך, בודאי הוא כך.

— ובכן, הסחורה האסורה שלך היא — שאלו הפקידים.

— רבי הירשל יודע מה שהוא מדבר — ענה.

ובכן יצא סבא שלי חפשי, ואת כל האשמה בעד הסחורה האסורה קבל על עצמו דוד הכהן, ואותו חיבו לשלם את כל הסכום הגדול כסף־העֳנָשים. וכאשר לא מצאו אצלו, כמובן, כל רכוש, נמכר הוא בעצמו בפומבי ממכרת־עבד לצמיתות, כמו שהיה אז החֹק ברוסיה בימי האכרות־העבדות, ואחד מקרב המתפללים בבית־המדרש קנה את דוד הכהן לו לעבד־עולם, ואת כסף־מחירו, איזה מאות רֻבלים, נתן, כמובן, אבי זקני. ודוד השַמש היה שַמש כל ימי חייו, והיה מן העניים בני־ביתו של סבא עד יום מותו.

אחֵי אשתו היו קרובים אל החיים ומלואם והתהלכו עם אברכים בני־גילם מקרב המתנגדים. ורבי ליפא רִבְלִין, איש משכיל לפי טעם הימים ההם, דַיָּן ומטיף בסוף ימיו בקהלתנו, היה להם למורה יחד עם אברכים אחרים, חתני רבי שמריהו אוריאל. אבל האברך הזה פחד ויִרֵא מפני חבורת־צעירים זו, המתירה לעצמה גם צחוק האישקוקי וגם לשבת מושב־לצים... סבא היה משתדל לעשות את חתָנו זה לאיש מן הישוב — אבל ללא־הועיל. לפעמים היה סבא מנסה:

— שמאי, לך אל בית־אוצר־הממשלה לפרוט שטר בן־מאה.

האברך מתגרד בכובעו. הוא יודע, שעל־פני מרצפת בית־האוצר מתהלך לו חַיָּל חמוש ברובה לשמור על מטרתו, ואיך יסַכֵּן את נפשו לעבור על פניו, ומי יאמר לַחיל מה תעשה, אם יורה בו ויהרגהו נפש? והוא עונה כמו מתחנן:

— שלח ביד תשלח, למה דוקא עלי ללכת.

והנה שולח אותו סבא למקום פחות „מסֻכָּן", — אל הפוסטה לקנות מרקאות — הכל כדי להרגילו, לחנכו בהויות־העולם. שמאי מתבַּיש לדחות גם את המשלחת הזאת, אבל בכל־זאת לבו מהסס: אולי. מי יודע, מה יעשה לו הפקיד הממֻנה על מכירת מרקאות? ואף גם זאת: צריכים „שם" להסיר את הכובע יחד עם הירמולקה. ולכן — הוא לוקח את הכסף והולך, ובחצר הוא מוצא אותי או ילד אחר ושולח אותו אל הפוסטה ונותן אגורה למנחה שכר־טרחה. הוכֵח הוכיחו אותו, שאין טוב לאדם להֵחבא אל הכלים ולהתרחק מן החיים ולפחד מכל צל, — מאומה לא עלתה ביד איש. שער פאותיו וזקנו גדלו תמיד פרע, מסרק לא ידע מעולם, ובגדיו עליו היו לא־נקיים, כי על־כן איש „חסיד" היה. אמנם הוא היה יושב בחנות־הארג אשר לדודתי, אבל מוטב שלא היה יושב. שפת־המדינה לא ידע, ופחד מפני כל גוי וגויה. הוא היה יושב ומעַיֵּן בספר, והקונים לא היו פונים אליו, והוא לא היה פונה אליהם.

— תכף תבוא מרגלית — היה מנַחמם.

הדודה היתה גברת הבית והחנות, היא היתה מנהלת את העסק, היתה נוסעת לירידים, למוסקבה ולפטרבורג, היא דאגה לכסף הנחוץ לקנות סחורה ולתשלום שטרות, אם כי הוא, הבעל, היה כותב את המכתבים וחותם

חן בעיניך, אזי לא ישעה אליך ואל דבריך, ישחק למחאתך ובלי רגז מיחד יאמר לך בכל־זאת קבל־עם, כי אתה שוגה ופתי ואין הוא שומע לך.

את אשתו היינו קוראים בהלצה „הדוד אסתר", לא הדודה. זאת היתה אשה, שבשום אפן אי־אפשר היה לחשוד אותה בחכמנותא יתרה. היא היתה מתהללת בידיעותיה לבחון ולבדוק, איזה עצים מכשרים לאפית חלה ואיזה להטמנת חמים בשבת, איזה להסקה בחרף מפני הצנה ואיזה לטגון שמן של אוזים, ובכאלה היתה עסוקה תמיד. עד יום מותה לא השלימה עם הממשלה, שהלכהו שמה לעיר־הפלך את מוהליב, עיר שאמנם היא רבתי באכלסים, — אבל האם תוכל להדמות אל שקלוב, זאת הקהלה, אשר לה בית־הקברות, שגאונים וגדולים קבורים בו. וכאשר מת עליה בעלה אלוף־נעוריה, כששים וחמש שנים אחרי נשואיהם, קללה קללה נמרצת את השדכן, יען וביען, לפי דבריה, עוד אז, אחר ארושיה, לפני ששים וחמש שנים, היתה שמועה עוברת, שהמדבר הוא אברך חלש ורפה־כח, ורק השדכן הכזבן נשבע שבועי־שבועות ויכחש את הדבר. והנה...

והדוד רבי משה ראה את בנו, והוא יחיד להם, כרוך אחרי אמו וקרוב אליה ברוחו וחכמתו ובעז רצונו, וירא את מרגלית בת אחיו, והנה היא ילדה חכמה ובת־חיל, ויחלט, כי אין טוב לבנו ממנה. בתוך המשפחה היה הדוד המפקד והמצוה, כי מלבד אשר היה גם גדול בשנים מאחיו, סבא שלי, עוד היה זה האחרון תמיד יושב מחוץ לביתו בערי־המסחר, ריגה או מוסקבה, ולכן נעשה השדוך ונגמר על־פי רצונו החזק של אבי החתן, בלי כל מחאה, כמובן, מצד אבי הכלה ובהסכמתו החרישית. לא שאלו את פי הכלה ואף עם דעתה של אמה, סבתא שלי, לא התחשבו הרבה, והנשואין קמו ונהיו.

וצריך להודות, שלא רבה היתה הברכה אשר נברכו הנשואין האלה. הוא היה נתון תמיד „תחת נעל אשתו", ובעצמו לא ידע כל חפץ ורצון. כאשר עבר סבא, הוא וביתו, ויתישב במוהליב, היה האברך בודד בבית הורי אשתו, ולפעמים היה צפוי לא רק אל מהתלות גיסיו וגיסותיו, אך גם אל הגרושין. אשתו לא אהבה אותו, הוא היה חסיד בכל דרכיו, רחוק מן העולם ומשאון־החיים, התרחק מסוד־עליזים וממושב־צעירים, תחת אשר

— למען ידע הפרחח הזה ולא ישקר בפעם השניה — היה מצדיק את מעשיו, אם כי ה„פרחח״, בעל העסק, שעמו נלחם בהתחרותו, היה אחד מן הקבלנים העשירים. הוא לא שם לב, פן ישאר העסק בשבילו, כאשר יחדל המתחרה להוריד עוד את המקח, ואז הלא נשקפה לו סכנת חֶ״ס. הוא גם לא האמין בשום הבטחות, שהיו הקבלנים מבטיחים, לתת לַמתחרים סכומי־כסף, למען יסוגו אחור ולא יתחרו בהם, ורק דרש תמיד, שיאמינו לו, ולא שיאמין הוא לאחרים.

בכלל לא סבל כל ערמה ומרמה וגנבת־דעת. הוא ארש את בנו הבכור, ולפי ה„רשימות״, שלפי המנהג אז היו קודמות ל„תנאים״, התחַיב אבי הכלה לתת נדוניה לבתו אלפַּים שקל. שקל זה פֵרושו: רֻבל רוסי, במטבע של המדינה, ואולם בעת כתיבת התנאים עמד אבי הכלה וטען, כי כונתו היתה לשקל: טַלֶר פרוסי, כי כן מתרגמים את השקל, ומחירו של הטַלר היה פחות מהרֻבל.

— אם כן, הלא פשוט מנֻול הוא, — קפץ הדוד וקרא בחמת־קצף, בהראותו על המחֻתן, ולא חפץ גם לדבר אליו — תכף־ומיד אצוה להשליכו מעל המדרגות.

המחֻתן נכנע. ואולם הדוד לא יסף לדבר אליו לעולם.

וכשם שהיה מקפיד בדרכי עסקיו, כן היה דיקן ומקפיד בדרכי חייו הפרטיים בביתו, בבית־התפלה, בהתהלכו עם חברי משפחתו ובעניני העדה. בגאון היה מתהלך ועובר בחוץ, מעולם לא הקדים בשלום איש, והיה משיב שלום בשפה רפה. תמיד היה כמו זורק מרה בכל סביבו, נוהג נשיאות וקולו קול נגיד ומצוה. מלבד המבשלת שרה, ששֵרתה בביתו, היה בעלה רבי יונה משרת מיֻחד בשבילו לשַמשהו, לשאת לפניו פַּנס בלילה ולהביא לו עגלה מן השוק וללכת לאשר ישלחהו. בכל יום היה ישן שנַת־צהרים, ובקומו משנתו היה המֵחם כבר מחכה לו על השלחן העגל, ורקוּחים לא היו חסרים גם בכל ימות־השבוע. עם אשתו לא היה מרבה שיחה, ולהוצאות־הבית היה נותן לה ביד רחבה ובלי חשבונות, ולא גלה לפניה את מצב עסקיו, אם היו רעים.

— אזי לא תתן לי רקוחים בימות־החֹל, ואם תקפֹּץ את ידה מתת צדקה לעני כמנהגה, וידאב לבה עליה.

על השטרות, אבל כתב וחתם תמיד לא רק בידיעתה ובפקדתה, כי־אם גם בשמה: „מרגלית אשת שמאי אהרוני". וגם על־דבר שדוכים לבנותיה השתים — כל זרעם — דאגה היא ובאה במשא־ומתן עם השדכנים, ואך צותה על הבעל לכתוב את המכתבים הנחוצים, לחקור ולדרוש בדבר „הענינים", שהשדכן מציע.

ממש ההפך מדודי זה היה הדוד השני, בעלה של אחות אבי השניה. הוא היה ממשפחת טַרַם ממוהליב, ואמו היתה גם „קרובה" רחוקה של משפחתנו בשקלוב. האברך הזה היה תקיף בדעתו, עומד בקשיות־עֹרף על חפצו, ואחרים היו צריכים לבטל את רצונם מפני רצונו. גם הוא היה סמוך על שלחן חותנו, סבא שלי, שנים אחדות. ואולם הוא ידע את מקומו והכיר את ערכו בבית, ואך כלו שנות אֲרֻחתו יצא ויבן לו בית לבדו, תחת אשר הדוד שמאי כמעט עד חֻתֻנת בתו הקטנה לא ירד מעל שלחן הורי אשתו. וגם במִרצו היה הדוד השני הזה, סנדר־חיים שמו, למופת גם לאחי אשתו. הוא לא קוה להתלַמד תורת־המסחר אצל חותנו, לא הלך אחריו למוסקבה לנסות את הצלחתו שם, ואך בחר לו דרך אחרת — עסק הקבלנות אצל הממשלה, כמעשי דודו ואחדים מבני משפחתו. אך מצא לו את היכֹלת הראשונה, ויבן לו בית־חומה, אמנם קטן וכמעט בלי חצר, נדחק באיזו זוית מאחורי בית־המועצה העירוני, אבל בכל־זאת בית־חומה בן שתי קומות, ובשתיהן ישב הוא וביתו לבדו ולא השכיר דירה לזר. בגדיו עליו היו תמיד נקיים ויפים, ידע להתיצב לפגי שרים ופקידים, לא פחד מפני גערת ראש־המשטרה, והיה גם מן ההולכים אל שר־הפלך בשעה שהקהל היה צריך לזה. את מוצָא־שפתיו שמר, ומה שהחליט פעם אחת — היה ממלא, מבלי שים לב לכל מכשול, ובגלל דיקנותו ואמונתו לשמור ולַקים את כתבי־החוזה של הקבלנות, נחל מאת הממשלה גם אמונה, גם אותות־כבוד, אם כי לא הִרבה לעשות עשר. הוא היה יכול להפסיד עד פרוטתו האחרונה, ואולם מה שקבל עליו מִלא תמיד. תחת זאת דרש תמיד גם מאת האנשים האחרים, אשר היו לו משא־ומתן עמהם, כי ישמרו לַקים את אשר הבטיחו לו, ואוי אוי לַקבלן, אשר רמה אותו פעם אחת. הוא נקם ונטר ולא ידע רחם לא על מתנגדיו וגם לא על עצמו. ובימי ההתחרות היה מוריד את המקחים אף עד הדיוטה התחתונה.

הפלך, והנה הוא היה יושב לו על מקומו, ממשיך להתנועע על־פני ספר־התהלים עד תֹּם כל הספר, כמו שומע את הדברים שמדברים אליו האנשים, אבל אינו עונה על ברכותיהם ואף מלה אחת לא ישיב להם. לשוא יבקשו אותו להפסיק רגע אחד, לדחות את המזמורים הנותרים לזמן אחר, למהר את מלאכתו, כי עוד מעט והשעה הקבועה תגיע — הוא מתנועע וממלל בשפתיו... ורק כשהוא מגיע לסוף הספר, הוא רומז בידו לר' יונה משרתו ללכת לביתו ולהביא לו לבית־התפלה את הבגד השחור ואת אוחות־הכבוד. נכון הוא לוַתּר על פת־שחרית בביתו, אבל לא יוַתּר על מזמורי־התהלים, חֻקו יום יום.

אין כל ספק, כי קשיות־ערף זו והגאוה הזאת היו לפעמים, במדה ידועה, גם סגֻלה לפרנסה, לעסקיו של הדוד. האנשים שהתחרו עִמו ידעו, כי הלז לא יעבור על מדותיו, ואף אם בעצמו יפול בשוחה אשר כרה לאחר, בכל־זאת לא זה הוא האיש אשר יִרָתע לאחור ויחדל לעשות מעשהו הזר, ובגלל זאת, על־פי הרֹב, התרפסו לפניו, נזהרו לבלתי התגרות בו וימלאו גם את חפציו כפי היכלת. ואולם ברור בעיני, שהוא בעצמו היה עושה את מעשיו והיה מראה את גאונו ואת גבהות־עיניו בלי חשבונות מראש, ורק בכדי למלא את רצונו הוא הכביר, ואולם מפני שהיה האיש אציל בכל דרכיו, שומר מוצא־שפתיו ומתרחק מכל כצור וגם היה ירא־שמים באמת, לכן, בכל קשיות־ערפו ותקיפותו המטלת אימה, היו רבים מעריציו ומכבדיו, למרות טבעו הקשה ודרכיו המוזרים.

ביחסיו של הדוד הזה לכל בני יתר המשפחה, גם ליותר קרובים מהם, כמו אחֵי־אשתו, לא ראיתי מעולם כל רֹך ונעימות של אחוה וקִרבת־הלב, אם כי לאבי, למשל, היה גם רֵע וידיד מנֹער, ואת אחי־אשתו הצעיר, את הדוד שמעון־אהרן, חמדת כל המשפחה ואהובהּ, אהב וחבב גם הוא מאד. ואולם יחסים בשויון־נפש כמו אלה, ואולי עוד יותר קרים, היה מראה גם לאֶחיו בני אביו ואמו ולמשפחותיהם, ולא הפלה לטוב גם את אחד מאחיו, שעלה לעשר גדול. כל סנטימנטליות כמו רחקה מלב האיש הזה, אשר גם קומתו וגם טבעו היו ישרים, כאִלו לא חפץ להכנע לכל רגש שבלב. ובכל־זאת נפלאים דרכי־אנוש: לפעמים היה בא אליו ביום הששי איש זקן עני והיה נכנס בהרחבה ובהכרת ערך־עצמו ישר

את כל האנשים הנחוצים לו היה הוא קורא ומזמין אליו. ובבית אחרים לא היה מבקר כמעט מעולם, וגם לבית אחיו וגיסיו היה בא רק לעתים רחוקות מאד, בימי זבחי־משפחה, כמו חתֻנה, ברית וכדומה, ואף בימי חג ומועד היה מוקיר מאד את רגליו מבתי גואליו וקרוביו.

וגם בבית־התפלה שכן לבדד, מרום ונִשא. הוא הקדים לבוא ואֵחר לצאת. בכל יום ויום, בבקר בבקר היה גומר את כל ספר־התהלים מהחל ועד כַּלֵּה, חלק קֹדם התפלה ושאריתו אחריה. לעת הערב קֹדם המנחה היה בא ללמוד פרק משניות בימות־החֹל, ובשבת ומועדים היה מוסיף גם מדרש־רַבּה. בין מנחה למעריב שמע את שִׁעור האגדה מעל ספר עין־יעקב, והוא ישב לו בהרחבה ממול המגיד את השעור, מעַשן לו סיגרה ושומע כמו מן הצד, מבלי שיהיה כל ספר לנגד עיניו; ואם נעצר המגיד או נכשל באיזה ענין, אז הוא ממהר לתקנו תכף בעל־פה ולהשיבו אל הדרך הנכונה. הוא שמר את מקומו בבית־התפלה, לא התהלך אנה ואנה בחדריו, לא השתתף מעולם בשום שיחה בטלה, ואם ראה אחדים מן המתפללים מרבים לשוחח, אז די היה כי יתן עליהם ממקומו בקולו:

— נו! אַח!!

וחדלה השיחה, ונמוגה המסִבּה, — איש למקומו.

אנחנו הילדים פחדנו ממנו מאד, כי מעולם לא הראה לנו פנים שוחקות ואין צֹרך לאמר, שלא נשאנו מאתו לעולם מנחת־כסף או מגדנות, תמיד היה מַרעים עלינו בקולו הזועף. וכל מִשחק בבית־התפלה היה אסור עלינו בפניו ולעיניו. תכף היה נשמע קול פְּקֻדתו אל השַמש או סתם אל המרחב:

— מי שם? גרש אותם מבית־התפלה, גם פרסה לא תשאר מהם, שקצים!

לפעמים היה היום יום־התחרות של הקבלנים, יום גדול ויום־הדין לכל המעֻנָיָנים בהתחרות, או היה צֹרך נחוץ ללכת אל בית שר־הפלך, ואז היו עשירים ונכבדים באים אל בית־התפלה שלנו, אל הדוד, לדבר עמו בדבר ההתחרות, להתנות עמו על־אודות כסף דמי־חזקה או שיחדל ולא יעמוד על ההתחרות, או לרכך את לבו לחדול מנקמה בפעם הזאת ולגמור בשלום את ההתחרות, או לבקשו להצטרף אלה מלאכות בהתיצבה לפני שר־

ונעימות וקרבת־הלב, ואימה יתרה היתה סביבו תמיד, אבל כֻּלו היה מלא אצילות, דעת־ערכו, גבורה שבתפארת.

והאח הגדול של אבא, הדוד ברוך, לקח לו לאשה את נכדת דודו. היא היתה אשת־מדנים בקרב המשפחה וריבות־תמיד היו לה גם עם חמיה וחמותה, אם כי הם היו גם דודים לה, גם עם כל גיסיה וגיסותיה. כמעט מעולם לא בקרה בבתיהם, תמיד היתה „ברגז" עם כל בני־המשפחה, תמיד היה פיה מלא נאצות נגד כֻּלם. ראשית הריב הזה תקועה עוד בתקופה היותר קדומה, שנים רבות קֹדם שנולדתי, עוד מן הימים ההם, שהיו ארבעה זוגות סמוכים על שלחן סבא. ואולם הדודה הזאת היתה אשת־מדנים מטבעה ולא יכלה לדבר שלום גם אל סבא וסבתא, אנשים נוחים ושלֵוים מאד, שאהבו את כל ילדיהם במדה אחת. סבתא היתה בעשרות שנות־חייה האחרונות ידועת־חֹלי ולא יצאו מחדרה וכמעט גם מעל מטתה לא ירדה, ובכל־זאת לא ראתה שנים רבות את פני כלתה זו וגם את בנותיה לא שלחה לבקרה. כי גם את ילדיה השתדלה לחנך ברוח־שנאה לכל המשפחה וגם לחמיה ולחמותה, אבותיהם הזקנים. את הסִבה הנכונה לשנאת־עולם זו בין האשה הזאת ובין כל המשפחה כֻּלה אולי אמצא, כאשר ארשום את תמונת בעלה, הדוד ברוך, ואת אשר עבר עליו יודע אנכי, כי תכף אחר חתֻנתו של דודי קצתה סבתא בחייה מפני כלתה זו, ותאמר לאישה, כי מעתה לא תוסיף עוד לקחת נשים לבניה ממשפחת סבא, כאשר עד כה.

— משפחתך לקחה כבר מאתנו גם בת גם בן — התאוננה סבתא — זדי והותר בשבילי ה„אשר", אשר מצאו ילדי בתוך בני־משפחתך הנחמדים— היתה מוסיפה בלעג מר, בדעתה כי גם הדודה מרגלית גם הדוד ברוך אינם מתענגים על רֹב אשר־משפחה, בהיות לאחת גבר לא־יצלח ולשני אשה רעה.

את שמאי לא אתן להם — הודיעה לאישה בהחלטה — הוא יהיה לי ולמשפחתי, ורק ממשפחתי וממולדתי אשיאנו אשה.

לאבא שלי כבר מלאו שבע־עשרה שנה, שערות זקנו כבר החלו לצמוח, וצריכים היו להכניסו לחֻפה. סבתא באה במכתבים עם אחיה ואחיותיה. והנה נמצאה בבריסק לאחותה בת, נערה יפה ויעלת־חן, אבל

אל חדר־האכל, ומבלי כל צל של יראת־הכבוד היה אומר לו לַדוד:

– אני הולך מן המרחץ. בודאי יש לך אולר, טול־נא לי את הצפרנים, אתה יודע לעשות זה בזהירות.

והדוד הגֵא, אשר מעולם לא נועז איש להטריחו, היה ממהר לעשות את רצון הזקן, ובזהירות רבה היה חותך לו את הצפרנים, ואחר־כך היה בעצמו מוזג לו כוס טֵה ומגיש לו את הסֻכר ואת הרקוּחים.

זה היה רבי דוד קוֹשקי, המלמד־דרדקי של דודי בילדותו. פה היתה פוקעת כל הגאוה והגדֻלה של האיש הזה.

וגם אל חותנו ואל חותנתו היה מתיחס בכבוד יוצא מן הרגיל, ולפעמים היה בולע בנעימה גם גערת־תוכחה מפי הזקן. בפני סבא היה משתדל גם לעצור ברוחו הקשה והיה נזהר לבלתי זרוק מרה, מדעתו כי גם סבא בעצמו הוא מבני־אהרן מחירי־החֵמה ולא על־נקלה יתן למי־שהוא להעליב פני איש בביתו או בפניו.

ופעם אחת קרה מקרה לא־טהור כזה: בין המתפללים בבית־תפלתנו היה אחד מן השכנים, שהיתה לו חֻלשה אל ה„עמוד", לעבור לפני התֵּבה. האיש היה זקן ושׂבע־ימים, בן גדולים וטובים, ולעת ההיא ירד מעט מנכסיו. סבא ידע את יחוסו והיה מחלק לו כבוד גדול. ודודי עודנו צעיר לימים, וגם הוא אהב מעט את החזנות. והנה חמד לו דודי פעם אחת לצון על חשבונו של הזקן וילעג לו ולחֻלשתו. הזקן קצף מאד ויחרף את הדוד ויבזהו כאחד הצעירים הנקלים. זה היה בבית סבא, קֹדם התפלה. הדוד לא הסכין לשמוע דברי־קצף, ולכן התנפל בחרפות על הזקן הנכבד ויענהו עזות ויאמר לגרשהו מבית־התפלה.

– חדל. תכף תחדל! – נשמע קול פקֻדתו של סבא לַדוד – פרא־אדם שכזה! האתה תעֹז לגרש איש מביתי? הביתה לֶך־לך, גס־הרוח!

מצא הברזל את האבן, יותר משנה תמימה לא הוסיף הדוד לבוא להתפלל בבית־התפלה של סבא. ואולם לאט לאט שב לבקר בבית־התפלה שלנו, ובאחד מערבי יום־הכפורים בקש סליחה ומחילה מאת הזקן הנעלב על־ידו, כי על־כן ירא היה האיש הזה את ה' מאד ואת הצביעות שׂנא תכלית שׂנאה.

כאשר אמרתי, לא היה ביחסיו אל האנשים הקרובים אליו כל רֹך

החתן בלעה אל תוכה את הכלה הצעירה וילכו הלוך ונסוע עד אשר באו למוהליב.

לא על פרחים ושושנים דרכו רגלי האשה־הילדה הזאת בעיר־מושבה החדשה בבית חמיה. שונים היו לפני שמונים שנה דרכי החנוך והחיים על גדות הבוג בקצה ארץ־ליטה, מאשר במעלה הדנֵיפר ברוסיה הלבנה. בריסק דליטה היתה קהלה עתיקה זה מאות שנים, „עיר ואם בישראל", עם קולטורה עברית מסֻדרת מקדמת דנא, ורוח אצילות יהודית רחפה על־פני החיים שם, הן הצבוריים והן הפרטיים. בעת ובעונה הזאת חסרה לזו העיר מוהליב על הדניפר המסֹרת הישנה. יהודיה היו על־פי הרֹב עירונים ולא אצילים. על־פני חוץ לא היה שֵם לקהלתה. בשער אחד הספרים, שנדפס, בודאי במקרה, בעיר ההיא, רושם המדפיס מקום הדפוס: „מאהליב הסמוכה לשקלוב", כי זאת האחרונה היתה מפֻרסמת ולא הראשונה. עוד בימי־ילדותה של אמי היו בבריסק מה שאנו קוראים עתה „גני־ילדים", במקום שקבלו את ראשית החנוך העברי הילדים הקטנים, ילדים וילדות יחד, אצל מלמד אחד ובחדר אחד, ולא חששו כלל עד גיל ידוע לחנוך מעֹרב, וגם אמי נתחנכה בהדר כזה. ובכלל חנוך עברי אלמנטַרי, כמו ראשית הקריאה והתפלה וספורי־התורה, היה אז חובה גם על הילָדות, ביחוד בבתי היהודים האמידים. בת שלש־עשרה היתה אמי אחרי נשואיה בבואה למוהליב לשבת בבית חמיה, והיא כבר ידעה קרֹא וכתֹב יהודית, ידעה לדבר פולנית ורוסית וגם מעט לכתוב, ידעה את התורה ופֵרושן של המלים הרגילות בעברית. תחת אשר הנשים בנות התקופה ההיא ברוסיה הלבנה היו נעדרות כל הידיעות האלה. אחיותיו של אבא, הדודות מרגלית ויפה, כפי שאני זוכר, לא ידעו את הכתב העברי, או אולי ידעו אותו בנעוריהן ושכחו, וכל ידיעתן היתה לקרֹא בקשי בסדור־התפלות, וגם את ה„צאינה וראינה" היתה הדודה מרגלית קוראת בתור חובה בשבת, מבלי הבנה כל־שהוא בגוף הענין, והדודה יפה גם זאת לא ידעה לעשות. ולא רק דודתי, אף גם הבנות הגדולות של רבי שמריהו אוריאל, עשיר ותקיף של הקהלה ושכבר ראה את העולם ומלואו ובקר בארץ־ישראל ועבר על־פני תבל, — גם בנותיו הבכירות היו לא־למודות, חסרות כל ידיעות עבריות ודבר שאין צריך לאמר — איזה

צעירה הרבה מן החתן. חכו עוד שנה, וכאשר מלאו לאמי שלש־עשרה שנה, חגגו שתי האחיות, אֵם אבי ואֵם־אמי, את חג חֻתֻנת ילדיהן, ומקום החֻתֻנה היתה בעיר־מולדתן של שתי המְחֻתנות ורַבה היתה השמחה מאד.

ג

## אמי בבית חמיה

לכבוד האחיות המְחֻתנות נאספו אל העירה הקטנה קְלֶצְק, פלך מינסק, כל חברי המשפחה שלהן, האחיות הרבות, כמִדְמני שש במספרן, והאחים כֻּלם עם משפחותיהם, לקחת חלק בשמחת החֻתֻנה, שהיתה באמת לחג המשפחה כֻלה. חסר היה אך אחד מן האחים, אשר לרגלי מקרה אחד בעודנו אברך צעיר גָלה מביתו לגרמניה ולא יכֹל לשוב לארץ־מולדתו לעולם. האברך הזה למד, ככל האברכים בני־גילו אז, בישיבת וולוזין ושמה השאיל את תעודת־מסעו לאחד מחבריו, אשר נפל באיזה ענין רע. האיש ברח ונמלט ובעל־התעודה היה צפוי אֱלֵי־משפט. אז הלך לו לפוזנא וילמד תורה לפני רבי עקיבא אֵיגר, אשר ֵקרב אליו את הצעיר הפליט ויסמֹך את ידיו עליו לדון ולהורות בישראל. בנו של רבי עקיבא איגר השתדך עמו ויתן את בתו לבנו, והוא התאזרח בגרמניה, ויהי בראשונה לרב ומורה־הוראה בקֶניגסבֶּרג, ואחר־כך עד סוף ימיו היתה על שכמו משרת מורה־הוראה לעדת־ישראל בברלין, וחתניו לוקחי־בנותיו היו מאנשי־השם בין הרבנים בקהלות אחדות במערב־אירופה. אך מקום האח הזה לבדו נפקד בעיר מולדת המְחֻתנות בעת חֻתֻנת ילדיהן. ואולם יתר בני־המשפחה נקבצו ובאו כלם. התכונה לחֻתֻנה הזאת היתה רבה. מחצר אדון־העיר נשלחו דגים ותרנגלות־הֹדו לרֹב, מקהלות־מנגנים הובאו גם מן הערים הקרובות, ליום־החֻפה באו הרבנים מן הסביבה, ושבעת ימי־המשתה לא הספיקו לחגיגות ולמשתאות. סוף־סוף נחר גרון הבדחן, רבים מן המְחֻתנים כבר התקררו והתחילו משתעלים מן הקֹר ומרֹב משקה, ועיפו ויגעו הסדרנים, והעגלונים דוחקים ומאיצים במְחֻתנים, ומתוך נשיקות אין־מספר ונחלי דמעות נפרדו המְחֻתנות, ואחת העגלות מצד

טובת־תֹּאר במדה מספקת, בפרט לבעלה הבטלן החסיד, אשר חרד כעלה נִדף מפני אשתו, שאהבתה אליו לא היתה יוקדת בקרבה. ואולם האחות השניה של אבא, הדודה יפה, הביטה בעין־קנאה על אֵשת אחיה, המוצאת חן בעיני הכל. ביחוד שנאה אותה תכלית שנאה גיסתה, אשת הדוד ברוך, אחי אבא הגדול, אין אשה מתקנאת אלא בירכה של חברתה, וההבדל בין שתי הכלות, נשי שני האחים, היה גדול מאד. האחת לא היתה יפה מעולם, לא אהובה ביותר על בעלה, ושנואה על חמיה ועל חמותה. ובגלל זאת פיה מלא נאצות תמיד על גורלה ועקיצות־חֶרש אל כל סביבה. לְעֻמתה השניה היתה יפת־מראה, לבעלה היא הנשמה שבקרבו, להוריו חמודות תמיד, ואף אם שבע ביום יכעיסוה ואף אם ימלאו כוסה מרורת־פתנים, — כל תלונה לא תעבור על דל־שפתיה.

— את שיחי וכעסי — היתה אומרת — אגלה רק לפני שנים רֵעים הנאמנים בבריתי ואשר המה את סודי לא יגלו: מטתי בלילה וסדור־תפלתי ביום. מבלעדי אלה אל יוָדע לאיש אשר בלבבי — כך צותה עלי אמא קֹדם שנתנה לי ללכת אחרי אישי לבית חמי, ואת המצוה הזאת אני שומרת לעשות — וטוב לי...

ואולם בכל־זאת מסֻפק הדבר, אם היה באמת טוב לה בבית־חמיה. ארבעה זוגות של בנים ובנות, חתנים וכלות היו סמוכים יחד בעת ובעונה אחת על שלחן ההורים ולכֻלם היו ילדים ואומנות ומיניקות, ובאֹפן כזה הן לא ימלט הדבר תמיד ממריבות וחכוכים בין הילדים, בין המשרתות, וכעין סוף־פסוק — גם בין הגבירות. ואמי, הצעירה מכֻּלן ואשר הוריה נמצאים במרחק רב כל־כך, היתה תמיד הסובלת, הנפש הנענה. בדבר הזה לא עזר אבא לה במאום. מריב הנשים ומדבות השפחות הוא לא סבל, באשר אין הגבר יושב תמיד בבית, ואת רֹב עתותיו ביום הוא מבלה בבית־המדרש. אמא לא היתה מתאוננת לפניו, ואף אם גֻנב אליו שמץ דבר מעסקי המשפחה ומנצאות־הזעם, היה מבטלם בלבו, ולאשתו היה מיעץ, שתחדל לגמרי לדבר עם גיסותיה — צרותיה.

— כל הימים, אשר לא תדרשי שלומן ולא תדברי עמהן מטוב ועד רע, שלום יהיה לך ולא תדעי רֹגז — היו דברי אבא תמיד אל אמא. כזאת אפשר בנקל אך ליעץ, אבל לא למַלא, בעת שיושבים בכפיפה אחת, בצל

ידיעות כלליות. ותהי אפוא האשה הצעירה מולדת בריסק למופת ולתמהון, ולא טוב לאיש, בפרט לאשה, להיות סמל הקנאה בחוג רעותיה וסביבה. נוסף לזה היתה אמא יפיפיה, טובת־תאר וחכמה בעיניה. קדם החתֻנה לא ראו אותה לא רק המיֻעד להיות אישה ובן־לויתה בחיים, מה שהיה אז כדרך־העולם, אך גם חמיה וחמותה לא הכירו אותה. בריסק היתה, כפי המובן אז, רחוקה ממוהליב, אֵם החתן ואֵם הכלה היו אחיות ואין מקום למרמה ביניהן, ושני הצדדים האמינו איש באחיו על דברתם, שהחתן הוא בר־אורין וכי הכלה היא יפת־תאר — ושני הדברים האלה היו באמת נכונים — ולמה להטריח את עצמם ולפזר כסף להוצאות־הדרך למרחוק ולראות פני הצעיר והצעירה? וגם בעת החתֻנה בעירה הקטנה קלֶצק היו שבעת ימי־המשתה מלאים ששון־משפחה והמון חוגג, ואבא היה מספר תמיד בשחוק, שאך בדרך, בנסעם הביתה, הרגיש באחת העגלות הרבות של מסע־החתֻנה אשה צעירה נכריה אחת שלא מן המחֻתנים, והנה היא האשה אשר הוכיח לו ד׳, והיא יפה ועליזה, ואבא דבק בה לאהבה אותה עד־מאד.

מן הרגע הראשון שבאה אמי לשבת בבית חמיה היתה חמודות גם לחמיה וגם לחמותה, — ביחוד לאחרונה, באשר כלתה זאת היתה גם בת־אחותה ובה היתה יכולה להתפאר נגד כלתה הראשונה, מולדת משפחת בעלה. דברי רבקה אל יצחק אבינו: „קצתי בחיי מפני בנות חת, ואם לוקח יעקב אשה מבנות הארץ — למה לי חיים?״ הם אָפְיָנִיים בשביל אמהות, שרבות מהן שואפות תמיד, שישאו בניהן להם נשים מבנות־משפחתן. וגם סבא, חמיה־דודה, קֵרב את כלתו הצעירה באהבה וברחמים, כי הלא עוד ילדה היתה, ילדה טובת־שכל ומוצאת־חן. בהראות הזקן לבנותיו ולכלתו הבכירה את החסד שהוא נוטה לאמא, אמר לחַזק את עמדתה בבית החדש לה, למען ידעו, כי הוא, ראש הבית, מגן לה מפני השאטים אותה. ואולם גם אהבת בעלה לה, גם החבה היתרה שהראו לה סבא וסבתא, גם יפיה וטוב־טעמה, — כל אלה הגדילו, כמובן, את קנאת גיסותיה. רק הדודה מרגלית לבדה, האחות הבכירה של אבא והגדולה בבית, אהבה באמת ובלב תמים את גיסתה הצעירה, בת־דודתה, ולא הכעיסה אותה תמרורים, ולבבה היה רחוק מקנאה. היא בעצמה היתה

מכינים את המטעמים למחרת, והדודה מרגלית, שהיא עתה גם גברת־הבית, עוזרת על־יד השפחה להדביק את קצות הלביבות המשֻלשות. גם העבודה הזאת נגמרה, וממשיכים את השיחה על־יד השלחן, אבל עוד מעט ויכלה החֹמר של השיחה הקלה. והנה יצאה הצעה מאת פֵיגה צוֻקֶרמַן, הבת הבכירה של שמריהו אוריאל, לקדם את לילות־החֹרף הבא במשחק־קלפים. פיגה זו היתה מעט כבֵדה באזניה, ואולם את קול הרשרוש של קבוצת־קלפים היתה מקשיבה גם מרחוק. ליל הושענא־רבה בחוץ, ליל זוָעות ורעדה, השמים נפתחים, הגיע הזמן האחרון לגמַר חתימה טובה, — כל הדברים האלה לא עלו על דעת איש מן המסֻבים, ועל השלחן עלה „ש״ס־קטן״, קבוצה של קלפים, והחל המשחק כדבעי. שעה אחר שעה חולפת ונגוזה, במקום הנר שכָּלה העלו נר חדש, ומבעד לתריסי החלונות הסגורים גם לא הרגישו, כי כבר האיר היום ויהודים שומרים לבֹקר כבר הולכים ושבים מבית־הטבילה. יושבים להם המסֻבים, האנשים על הנשים, וקלפיהם בידיהם ועוסקים בכֹבד־ראש במשחקם. במקרה נכנסה לחדר־המבשלים אחת השכנות, אשתו של חַצקיל הַיָט, לשאול נפה מאת המבשלת, ותפן ותרא נר דולק בחדר־האכל וסביב השלחן שם יושבים ומשַחקים בקלפים.

— חִצי שַדַי עמדי! — קראה האשה — מי אשר ד׳ בלבבו ימהר להודיע למוסקבה: הלא עוד להם וימירו כלם את דתם.

מן המגלות האלה יראה הקורא ונוכח, כאשר אני מקוה, שפחד השכנה אשת חצקיל החיט היה לשוא. גם אבא וגם הדודים וגם חתני רבי שמריהו אוריאל, — אף אחד מאלה, שישבו אז אל השלחן ושחקו בקלפים, לא המירו דתם, והם ובניהם ובני־בניהם נשארו ביהדותם. בנה של זו האשה מרת פיגה בעצמה, אשר מאתה יצאה ההצעה לבַלות ליל הושענא־רבא במשחק הקלפים, היה סופר עברי בישראל.

אבל בשירים וזמירות אין הצפור שבֵעה, ואין הבטן מתמלאת מן השעשועים במסבת־רעים. שנות־הארֻחה על שלחן ההורים פסקו, ומספר הפיות המבקשים אכל הלך הלוך וגדול, וגם מלבד הלחם אין הצרכים של חיי־משפחה מעטים. בת חמש־עשרה שנה היתה אמא בלדתה את בתה הבכירה, את צִפה אחותי, ומאז לא עמדה מלדת, ועד העשרים־ושמונה

קורה אחת. והאם סבלה לא מעט, ביחוד בשנים הראשונות.

ואולם העלומים לקחו את שלהם, למרות כל התנאים הסובבים אותם, חכוכי־משפחה ונרגנות פעוטה בשלהם, וחיי הבחרות וכל תענוגותיהם בשלהם. כל ארבעת הזוגות הן היו כלם צעירים לימים, והגדול בהם היה בודאי לא יותר מבן־עשרים ומעלה, והחיים בשנות־הכֹּה האלה תובעים את שלהם. על ארבעה הזוגות משלנו נוספו עוד שני זוגות — שתי בנות שמריהו אוריאל, אשר בביתו ישב סבא אז, וגם אחרי שכבר נגמר בנין בית־החומה שלו, היה נתון שנים אחדות בחכירה לממשלה. ולשתי בנות אוריאל היו גם כן אנשים מבני העיר. ששה אברכים בחצר אחד, הם ונשיהם הצעירות — ומעינות־החיים היו מפכים בלי הרף. אמנם היה על האברכים על־תורה, ורבי אחד היה לכלם, לשקוד על למודיהם בתלמוד, לבל יאכלו חנם את לחם הוריהם, אבל גם הרבי שלהם היה אוהב מושב־לצים יותר מספסל בית־המדרש, וגם כאשר נהיה הרבי הזה אחר־כך לדרשן ולדַין בקהלתנו, היה רבי ליפא המגיד ידוע בהלצותיו השנונות. סבא, אביהם וחותנם, היה יושב בקביעות במוסקבה לרגלי מסחרו ורק לימי־החג היה פוקד את ביתו, ויש אשר סבתא נסעה אליו למוסקבה, ואז היה עושה שם גם את החג עם אשתו. ובאין האב בבית, ובאין מורא רבם עליהם, מובן, שהאברכים ונשיהם הצעירות אף הן עמהם היו מבלים את עתותיהם בשיחות־רֵעים ובמשחקי־עליזים ובשחמט. וגם שחוק־הקלפים לא היה חסר, אמנם השחוק הזה היה מֻתּר אך בשמונת ימי־חנֻכּה, אבל „זריזין מקדימין" ויש שהיו מתחילים הרבה, הרבה לילות קֹדם החנֻכּה. כן הדבר, אם כי אני מתאר את החיים בראשית שנות הארבעים, לפני שנים שלשה דורות. יכול אני לספר מאורע אחד, אשר אותו שמעתי מפי הורי ודודי, ואמנם המספרים היו בעצמם תמהים: איך אפשר דבר כזה? אבל זה היה.

היה ליל הושענא־רבה. בסוף הקיץ חלתה סבתא בעיניה ותלך לה למוסקבה להתרפא ותשאר שמה כל ימי החגים עם סבא. הזוגות הצעירים נשארו לבדם בבית. בליל הושענא־רבה ישבו להם כל ששת האברכים הם ונשיהם בבית סבא בחדר־האכל, שותים טֵה ומשוחחים ומתלוצצים כדרכם. אין אחד מהם מרגיש תאוה כל־שהיא לעזוב את המסִבּה העליזה וללכת לבית־התפלה לאמירת „תקון", אין פי אשר גם יעוררם לזה. בחדר־המבשלים

הדוד הזקן רבי משה וידבר על לבו של אבא לקחת עמו בשֻתפות את מכס הבשר והיין בעיר ההיא. עסק כזה מביא ברכה רק לתקיפים ולעריצים, לאלה אשר אגרופם ברזל ומצחם נחושה ולבם אבן, והדוד רבי משה היה אמנם תקיף בקהלתו, אבל עריץ ואכזר לא היה מעולם. כבר ספרתי על־אודותיו ועל אפן מנהגו בחדר־הקהל ובאספות־העדה והגנתו על בחורי־החסידים. הוא היה זורק מרה גם בבית־המדרש שלו, וכאשר קרא פעם הגבאי למפטיר את האיש, שהוא לא חפץ בו, מהר ועלה להגבהת־התורה ויגולל אותה ויכניסנה אל הארון ויתפלל מוסף בצבור לפני התֵּבה ולא נתן להפטיר בנביא.

— „עת לעשות לד׳ הפרו תורתך״ — אמר הדוד. — מוטב שלא יפטירו כלל שבת זו בנביא, משיעלה לתורה בור ואדם גס זה.

כל זאת היתה אך תקיפות פעוטה, שאין לה ערך גדול בחיים, בעת אשר לעסק המוכסנות היתה דרושה עריצות ואבירות־לב תמידית. כל אלה התועבות של הקהל, ובתוכן גם מעשי־הרצח, שאחד מהם שִׁמש יסוד וחֹמר לספורו הידוע של פרץ סמולנסקין „קבורת חמור״ בעיר שַׁכָּלָה— שקלוב, היו פרי העריצות של המוכסים, שהתנקמו במעבירי־המכס ובאלה אשר הלשינו לפני הממשלה וגלו את אזני הפקידים על מעשי תרמיתם ועריצותם. והדוד רבי משה היה מטבעו איש טוב ועליז, מוחל וסולח ומעביר על פרוטתו תמיד; עוד פחות מזה היתה מן העריצות באבא שלי. זה היה אדם עדין ורך כקנה, ונפשו לא ידעה, איך מרעימים ומכעיסים את איש, ואף כי להיות לרועץ. ושני האנשים האלה חפצו להיות מוכסים— ובשקלוב, במקום שהאנשים התמַחו בהעברת כל מכס ובמסחר כל סחורת־טבל! מובן, שהעסק לא הצליח, ובענין רע זה אבד לאבא כמעט כל כספו שהיה לו, והוא יצא נקי מן הנדוניה. הוא עוד נסה את מזלו במסחרים שונים, גם נסע לגבול אוקרַינה לסחור שמה בקמח וביבול הארץ, אבל ברכה לא ראה בעמלו. וכאשר ראה כי עלה הונו בתֹהו, אמר נואש. כאשר אמרתי, לא היה אבא מאנשי המרץ החזק, היכולים להלחם עם המקרים ביד רמה ולהכריע אותם. הוא נואש מהצלחת כל המסחרים, וילך לו לבית־מדרשו, ובמקום שתים־שלש השעות ביום, שהיה מקדיש לפנים לתורה, היה יושב שם ולומד כל היום, לומד בעצמו ומלמד תורה

לימי חייה ילדה בנים ובנות. ולא נקל היה לאם צעירה לשאת את הטֹרח והמשא של ילדים רבים, של אומנותיהם ומיניקותיהם, לגדלם ולחנכם ולרפאותם וגם... להוביל ארבעה מהם אלי־קבר בעודם באִבּם... וכל זה דרש כֹּחות רבים וגם אמצעים כספיים לא מעטים לפי הערך. אמנם ההורים לא אמרו להוריד אותם מעל שלחנם, אבל צר היה כבר לכל הבנים והבנות לשבת בבית אחד, וכל אחד מהם השתדל לעזוב את השלחן, שלא היתה שלוה בו, ולבנות בית לעצמם, לצאת מן הבית המלא תמיד שאון והמון, תֹהו ובֹהו, ולנטות להם לבדם אהל־אפדנם, איש וביתו, גבר ונחלתו. הדוד חיים־סנדר היה הראשון, אשר מצא בקרבו את המרץ הנחוץ לעזוב את בית חותנו אך כָּלו שנות־ארֻחתו. להפך, הדוד שמאי, בעלה של הדודה מרגלית, לא חשב גם לרדת מעל שלחן חותנו, במקום שמגישים בשר ומרק בצהרים ודַיסה של גריסין לסְעֻדת־הערב, ולא היה מצטער לו גם נשאר על השלחן הזה עולמית. הדוד ברוך, אחי אבא הגדול, מצא לו משרה הגונה אצל דוד־אשתו בעסק הקבלנות שלו ב„לסינגפּוֹרס אשר בפינלַנדיה, והוא הלך שמה, ולאשתו ולשני ילדיה נתן סבא את הקומה השלישית של בית־החומה לשבת. אבא שלי היה חסר תמיד המרץ הנחוץ לעשות חדשה בחיים. הוא היה מטבעו איש שלֵו ושאנן, אם גם שואף לגדולות, אבל לא עשה דבר להשיג את שאיפותיו; בעל־מחשבות, איש הספר, השלחן והחדר, ולא איש עסקים, השוק והרחוב, לא חרוץ־עובד ושוקד על חריצותו. כשרונותיו היו טובים, נוח לבריות, אם גם נוח לכעוס, מבין בכל דבר ומוצא על־נקלה את עצמו בכל מסחר וקנין, אבל שטחי ולא איש־מקצוע וגם, כפי הנראה, לא השתדל להיות כזה; בעל מחשבות לא־ברורות, בעל תקוות לא־מיֻסדות; גם שמו היה שמאי, ובהבדל מאת גיסו ובן־דודו שמאי, בעלה של הדודה מרגלית, היו אנשי־הבית קוראים לראשון שמאי החוקר ולשני שמאי החסיד. אבא אולי היה מסכים להִשָׁאר ולהוסיף לאכול מעל שלחן הוריו, אבל אמא עוררה אותו לעזוב את השלחן הזה ולעשות בית לעצמם. אז פִּנו את אחת הדירות בחצר סבא גם למשפחתנו. עסק מיֻחד להיות מקור למחית־המשפחה עוד טרם היה להם, ואך כסף הנדוניה עוד היה שמור אצלם.

ולא ארכו הימים ובא המשחית גם על הכסף הזה. משקלוב בא

## ד

# צורת החצר

השולט על כל החצר היה, כמובן, בית־האבנים הגדול, אשר מִלא את כל רֹחב המגרש לארך הרחוב השקלובי, או רחוב הדניפר, כמו ששִׁנתה הממשלה את שמו, בלי כל־ספק כדי שלא להזכיר את שם הקהלה המפֹארה, עיר ואם בישראל, על ראש חוצות בעיר־הפלך. בית־חומה זה היה לצד הרחוב רק בן שתי קומות־חנֻיות מתחת וקומה אחת של דירה מלמעלה. ואולם לצד החצר היה הבית כמעט בן ארבע קומות. כ מ ע ט, יען כי באמת היתה הקומה התחתונה רק קומת מרתף, שמצד אחד של הבית תקנוה ועשו אותה דירה. מטֶבע בריָתו היה זה מרתף מקֹרֶה בכִּפּוֹת, ככל המרתפים של חומה. אך כאשר גדלה משפחת האב הזקן ועל שלחנו היו סמוכים ארבעה זוגות של בנות וחתנים, בנים וכלות, ולכלם היו אומנות ומיניקות, אז החליטו לעשות את המרתף הזה למִטְבָּח בשביל המשפחה הגדולה רבת־הנפשות, ולתת שמה גם אחדים מן הילדים ואומנותיהם. ואולם רבו הימים והזוגות ירדו מעל שלחן האבות, ודירות מיֻחדות נִתְּנו להם בתוך החצר או יצאו ובנו להם בתים משלהם, אז מסרו את המרתף הזה לחכירה בתור דירה, כאחת הדירות הרבות של החצר. אותה חכר תמיד אחד החנונים העניים. כמעט כל השנים ישבה בדירה ההיא משפחת ר׳ בֶּריל שלש־השפתים, חנוני זקן, סוחר בזפת ובעטרן ובמושכות של חבלים וקלִפּות גֹמי וביתר הסחורות, שהאכרים זקוקים להן. יותר נכון — היתה בעלת הדירה הזאת מרת פרֻידה, אשתו השלישית של ר׳ בריל, אשה עקרה עד יום מותה, שנשארה לשבת בדירה ההיא גם אחרי מות בעלה זה והיא נִשׂאה לר׳ יוסף בעל־לוח או ר׳ יוסף „וְכָרוֹת״. במשך הזמן יֵדע הקורא ויכיר אולי גם את ר׳ יוסף זה, ואז בודאי ידע גם על מה ולמה נקרא בעל פרֻידה זה בשמות־לואי אלה. עתה יסתפק בזה, כי גם חזקת הדירה וגם חזקת החנות עם דליי הזפת והעטרן נשארו לפרֻידה אחרי מות ר׳ בריל, ואת אלה נתנה שִׁלּוחים לבעלה החדש, בתנאי

לבחורים עניים, — ונושא עינים אל ההרים. באפן היותר רע, הלא בחצר הוריו הוא יושב ושלחנם לפניו תמיד.

בעת ההיא חלה הדוד ברוך, אחי אבא הגדול, שהיתה עליו, כאמור, משרת מנהל עסק־הכלכלה של בית־החולים הצבאי בהלסינגפורס. על־פי פקֻדת הרופאים, היה הדוד מֻכרח ללכת לגרמניה להתרפא שם, ואבא התנדב ויקבל עליו למלא את מקום אחיו ולעבוד את עבודתו, ולא ימנעו את המשכֹּרת החדשית, שהיה הדוד מקבל, ממשפחתו. קשה היה על אבי לנדוד למרחוק ולעזוב פה את קִנו החם, אשר אהבהו מאד והיה קשור גם אל האם גם אל הבנים, אבל העזרה הזאת לאחיו היתה נחוצה, והוא הרגיש חובה בעצמו לתתה לו. קשים היו גם החיים בארץ נכריה כל־כך, בפרט לאיש אשר אך בקשי התיר לעצמו פת־פלטר ודבר שאין צריך לאמר, שמעולם לא התגאל במאכלות אסורים, ופעם אחת היה עליו להתפרנס כל ימי חג־הפסח בתפוחי־אדמה לבד, כי המצות, שנשלחו לו מביתו בעוד מועד, באו לידו אך לחג־השבועות. אבל היהודי הלא רגיל בסגופים כאלה, ואחרת גם לא היתה מובנת אז. ישיבתו בפינלנדיה הקריבה את אבא לעיר הבירה, במקום שהיה מבקר לעתים קרובות לרגלי משרתו. אז למד את דרכי עיר־הבירה וידע אותה, ואחרי־כן, כאשר בא סבא בסבך המשפט על־דבר בית־החומה שלו, ואשר עוד נספר את הצנין הזה, היה אבא השתדלן הטבעי בבתי־הערכאות בעיר המלוכה, ולאט לאט היתה ישיבתו שם לישיבת־קבע.

לאמא היה יותר מרץ, והיא הכירה ונוכחה לדעת, כי עליה לבלי לשגות בחזיונות ולבלי לשאת עינים אל ההרים, ותלך ותיסד לה חנות, ותוצא השוקה את טוב־טעמה בתפארת הנשים, הפארים והקשורים, הנטיפות והרעלות, ותקרא לעזרה את ידיעותיה בשפות הפולנית והרוסית, ותסע אל השוָקים הגדולים לקנות סחורות שונות לחנותה, אשר הלכה והתגדלה והתפתחה, ותכלכל את ביתה. בין כה גדלה גם בתה הבכירה, ותהי גם היא לעזר לה בעבודתה בחנות, עד אשר הספיק אבא להתאזרח גם הוא בעיר־הבירה, וישלח את ידו במסחר שמה.

וחברי היינו משלשלים מקל ומסמר בקצהו דרך חלונות המרתף להעלות לנו תפוחים חנם אין־כסף... זה היה כבר, כבר, קודם שנמלך ברוך דודי ויקח את המרתף כֻּלו לרשותו, ויוצא מתוכו את כל החביות הריקות של הקשואים ואת כלי־העבודה של היין, מלאכת־מחשבת שמאי דודי, ויהפך את כל המרתף למחסן יין־שרף עד היום שיצאנו מעיר־מולדתנו והחצר עם כל בתיה ובניניה נמכרה לאחר, לזר...

דרך בית־החומה מן הקצה אל הקצה עבר מן הרחוב אל החצר שער, אשר חלק את הבית לשנים. בקומה הראשונה שעל קומת־המרתף היו שתי דירות: מימין ומשמאל.

בדירה מימין, ממעל למרתף, ישב רבי בינוש מוכר־ספרים, כמבין הערפל זוכר אני, שמלפנים ישב בדירה ההיא יענקלה גוטס, יהודי זקן עם שלשה אותות־כבוד על חזהו, שמפניו חלו וזעו כל הקבלנים של הממשלה ואשר עליהם באמת היתה פרנסתו. יענקלה גוטס היה איש טוב ומתון בדבריו, ואת אזן הקבלנים היה מעיר תמיד, שיזכרו ולא ישכחו, כי על כסא־המלוכה יושב לו יתום מאביו, שמצוה לרחם עליו, ולכן חטא ועון הוא לעשות מלאכת־הקבלנות רמיה, ואסור אפוא להעמיד סֻבין במקום קמח וחול במקום אבנים, ואם הוא מודיע למקום שנצרך על־אודות מעשי־תרמיתם, אז הוא רק עושה רצונו של הקב"ה, שהוא אבי־יתומים. ואם רבי שמריהו אוריאל, עשיר ונשוא־פנים בעדתנו, הוכיח אותו ובקצפו אמר לו, שראוי הוא, שהעדה תשתדל לשלחו לסִבִּיריה, ענה רבי יענקלה בניחותא ואמר, שמצא כתוב בספרים הקטנים, שהכעס היא מדה מגֻנה, ורבי שמריהו נתפַּיס תכף עד כדי להיות סנדק אצל בנו של רבי יענקלה. אבל לבסוף עקר את דירתו לעיר־הבירה, להיות אפטרופוס על עסקי „היתום" שמה. ואת דירתו בחצרנו לקח, כאמור, רבי בינוש מוכר־ספרים.

הוא היה יחידי במסחרו בעירנו, עיר פלך וקהלה גדולה, ואמידותו הגיעה לידי־כך, שהיתה לו גם עֵז, שמנוחתה כבוד היתה תמיד בשער על־יד הבָּאה לדירת בעליה. שלום ורֵעות לא היו לי מעולם עם הבריה העלובה הזאת, ופחד קרניה מנע אותי מאחוז בזנבה ולנהוג בה. אבל אנשי־הבית היו טובים, ובביתם היה יציע על־פני כל המטבח והמסדרון והחדר־המטות, ושם היה תמיד השך למחצה, ואל היציע הייתי מטפס ועולה

מפֹרש, שאחד מילדיו היתומים יאמר קדיש אחריה לאחר מאה ועשרים שנה. ולא כל הדירה היתה למשפחת פרידה. בחדר התנור ישב זלמן־יָוָן ומשפחתו, מי שהיה איש־חיל בימי ניקולי הראשון, שלא היה יכול למות ברעב, מפני ששִמש בשלשה כתרים: שַמש בבית־המדרש שלנו, חצרן של בית־החומה ושומר־הרחוב בלילה. הדירה הזאת היתה משמשת בימות־החֹרף גם לאפית לביבות־גֶרש, הנאכלות עודן חמות בחמאה, שהחנוניות להוטות אחריהן מאד. פה עפו מצות בין פורים לפסח בשביל דרי החצר והשכנים הקרובים, ובמשך כל השנה היו המלמדים שלנו, שלי ושל אחי, שוכרים שמה „חדרים" לתורתנו, לבל נצטרך ללכת למרחוק. כל סכומי ההכנסות האלה היו מקֻזים על האשה בעלת־הדירה לשלם לסבא שלי את הרֶבַע לשבוע שׂכרהּ, שכפי המדֻבר היה סבא „צריך" לקבל ממנה, וכמנהג העולם לא כל מה שצריך הולך ונעשה...

המרתף מצדו השני של הבית נשאר מרתף לעולם, כמו שנברא מתחִלת בנינו של הבית. חצר גדולה כשלנו, על המשפחות הרבות שגרו בתוכה, צריכה היתה, אליבא דאמת, למרתף מיֻחד, להטמין בו את הקשואים החמוצים ואת חביות הדלעת והכרוב ואת תפוחי־האדמה ואת שאר הירקות של אדוני החצר והשכנים. מלבד זה חֹדש או שנים קֹדם הפסח היה דודי שמאי משתמש במרתף הזה לעשות שם את הנסיונות הרבים, שמעולם — אהה — לא הצליחו, להכין יין לפסח מן הצמוקים ומיתר הסממנים, אשר את מזיגתם והרכבתם הוריד עמו דודי המנוח אלי־קבר... היה במרתף הזה עוד חסרון אחד, אשר בגללו אי־אפשר היה לעשותו לדירת־משפחה. עוד מימי בנין הבית, בשעת חפירת היסוד, נבעה מַעין מפַכּה מים, שאי־אפשר היה לסתמו, נשארה אפוא באר בתוך המרתף, שבימות הגשמים הרבים היו לפעמים המים בתוך הבאר מתגברים עד כדי צֹרך להרחיקם ולשפכם החוצה. ובכל־זאת, בכל שנה ושנה, בעת הָאסף התפוחים מן הגנים, היו משׂכירים את המרתף לחדשי האסיף למחסן לתפוחי־אנטוֹן למשמרת, עד אשר ישלחו אותם לפטרבורג ולמוסקבה וליתר המקומות המכניסים תפוחים ואינם מוציאים. זה היה תמיד לשמחתנו הגדולה, כי מלבד שהיינו נוטלים מן העגלות העמוסות תפוחים „לקט, שכחה ופֵאה", הנה הימים ימי חגי־האסיף, ימים של הֹפש מלמודי החדר, ואני ואָחי

גבולם, אבל שנים עברו ולא הספיק ד׳ להרחיב את גבולם, ובינתים נשא פסח בן דודתי אשה, ויכַל לאכול את שנות־אָרְחתו גם על שלחן הוריו גם על שלחן חותנו, ויולד בנים ובנות, ויאַבד את כספו בחרשת המשקאות המתוקים, ואת דירתו בבית הוריו לקח גיסו בעל־אחותו. אז פִּנה, במחילה, ישראלקה הקצר את הדירה לפסח בן דודתי, כי על־כן הלא הוא נכד אדון־הבית, יוצא־חלציו, בעת אשר זה האיש ישראלקה הוא רק קרוב רחוק מצד האשה.

והרבה הרבה שנים מקֹדם, עוד לפני ישראלקה הקצר, ישבנו גם אנחנו בדירה הזאת. עננים מכסים על הימים האלה, ואך את קצות רשומיהם עוד אזכֹּרה. זוכר אני את העגל, שילדה פרתנו האדֻמה, ווֶליג הסַבל, יהודי ארֹך וצנום, לבוש טלאים ומכֻסה קמח, הביא את העגל הביתה ויניחהו על־יד התנור במטבח, מתחת המדרגות אל היציע. זוכר אני את חדר אבי, ששמש גם „חדר״ ללמודו של אחי כל הימים שישב אבי בפטרבורג, והמלמד ברוך הקניזיצי, כחוש וגזלן, מכה תמיד את תלמידיו ברצועה, עד אשר חרה אף אחד הנערים המֻכּים ויגַל לרבי, כי בנו הילד בקניזיץ עירתו מת עליו, והרבי היה מֻכרח תכף לשבת על הארץ ישיבת־שבעה, אבל גם את התלמיד אסר באלונטית אל הסַפה עד אשר יבוא אבי התלמיד ויענוש את מוציא־הדבה כדי רשעתו. זוכר אני, כי בדירה ההיא נגנבו מאתנו שתי מנורות־כסף ונמצא הגנב, יהודי עני, שלא היו לו להוצאות הפסח, והמנורות הושבו. מימי שבתנו אנו בדירה זו נשארה „חזקה״ לסבלים ולבעלי עגלות־יד, שחנו בכנופיה ברחובנו על־יד החנֻיות לעת צרֹך בעבודתם, לבוא אל הדירה להתחמם במטבח מפני הקֹר בימות־החֹרף ולהשקיט את צמאונם בימי הקיץ, — דברים שהחזיקו בהם בטוב־לבה של פֵיגלה שפחתנו, שלא היתה מונעת מהם לפעמים גם את שיורי הטֵה. ליבה אשת ישראלקה הקצר לא כהתה בחזקתם של העלובים האלה, בפרט שלפעמים עזרו לה גם להעביר את חבית הקבַּס ממקום למקום במחסן־הקרח. אמנם, בינינו לבין עצמנו, אשתו הצעירה של פסח בן דודתי, רבקה הגאיונית ממשפחת האוריאלים, לא היתה דעתה נוחה מן האורחים הללו, היתה מערערת על ה„חזקה״ והיתה מתאוננת על הרפש, שהסבלים ובעלי־העגלות מביאים, לפי דבריה, אל המטבח

במדרגות הרעועות, ושם ישבנו יחד עם בֵּילה בת מוכר־הספרים, ילדה בת־גילי, לשמוע ספורי־מעשיות מפי מנחם־מַן, הבן הצעיר של מוכר־הספרים, הגדול ממני בשלש שנים והוא היה בעיני כבקי וּמֻמחה לכל דבר.— רבי בינוש היה המתנגד היחידי בחצרנו הגדולה, שהיתה כֻּלה חסידות על דיָריה ועל חוכרי החנֻיות והמחסנים שבה, ובמקום שהיה גם בית־תפלה מיֻחד, מובן של חסידים, בביתו של סבא שלי. וכל עשרות השנים, שישב רבי בינוש בחצרנו, עמד הלז, כראוי לבן עַם קשה־עֹרף, בהתנגדותו, ואף פעם לא התפלל בבית־תפלתנו שחרית בחֹל או בימי שבת ומועד, מלבד איזו מנחה ומעריב מדֻלדלים בימות־החֹל.

עוד פעמים רבות יהיה עלי לשוב אל אנשי הדירה הזאת, שהיו כל מִתְליה מלאים ספרים מהרצפה עד התקרה, וגם על קרקע הבית ובין הרהיטים, כביכול, היו מֻנחות ומתגוללות חבילות חבילות של ספרים.

וכבואך אל השער משמאל היתה דירתו של ישראלקה הקצר, יהודי קצר־קומה מאד עם זקן ארֹך, שבמראהו היה דומה לאחד הַגְּנוֹמים של ההגדות הגרמניות, ובהיותו עוד בעל לאשה גדולה וגבוהה, היתה קומתו הוא הקצרה בולטת יותר. חותנו היה מקרוביו הרחוקים של סבא, איש זקן ובא בימים, ובלילות־הקיץ היה יושב בשער ומסַפר מכל אשר ראה בעיניו בפטרבורג בימי מלוך אלכסנדר הראשון, ביחוד על־דבר שטף נהר הַנֶּיבה, שהיה בעת היותו שם. בספוריו היו בדְיות וגְזמאות, לא כל מה שבאמת ראה בעיניו, כי־אם שמע מאנשי־חיל זקנים, ולפעמים נתחלף לו פטר הגדול באלכסנדר הראשון. הוא כבר היה הולך בטל מרֹב זקנה ומאפס כל עבודה. ואולם בַּשקה אשתו עוד היתה אשה פזיזה בלכתה והתעסקה במלמדות, כלומר היתה מלמדת לבנות בעלי־בתים קריאה בעברית בשכר רבע רֻבל לחֹדש מכל תלמידה. לישראל הקצר ילדה ליבה אשתו רק בת יחידה. הוא, ישראלקה בעצמו, היה פקיד אצל הקבלנים של הכביש ואשתו היתה מכינה בימות־הקיץ מין משקה חמוץ, „קבַס" בלע"ז, שהיתה מוכרת אותו כוס בפרוטה. ובליל הושענא־רבה, כשימי־הקיץ הולכים וכלים והדורשים למשקאות מקררים מתמעטים, היינו שותים מן החבית בפרוטה כנפשנו שבענו, בלי מדה. שכר־דירה לא היו משלמים, אם כי המדֻבר היה חמשים רֻבל לשנה, לכשירחיב ד' את

שאינן בחזקת סכנה. ישבו בדירות האלה שכנים רבים ושונים, כמו פישל הסוחר, נוסע עובר עם סחורתו בערים וירידים, אשר גזלנים התנפלו עליו ויהרגו אותו ואת עגלונו היהודי וישדו את הסוסים ואת העגלה עם הסחורה. ישב שמה גם וולפקה, חתן אחד העשירים יליד־פולין, שדרכיו היו מוזרים בחצרנו ועם אשתו חי לא בשלום, ובימי מרד הפולנים היה כֻלו על צד המורדים. עתה ממלאים את הדירות משפחת הורַי ומשפחת ברוך דודי, כמובן — מבלי לשלם שכר־דירה לסבא. זה אינו עולה כלל על הדעת. וכאשר השיא דודי הנזכר אשה לבנו היחיד, לקח לו עוד דירה בקומה העליונה, זאת הקומה הרביעית שלצד החצר. ובמעשה רב זה פִנה דודי את הדרך גם לפנינו, וגם לאחי הגדול לקחנו דירה בקומה העליונה הזאת, כִבוא גם לו התור לשאת לו אשה.

אם למראה־עין היה העליון על החצר שלנו בית־החומה, בית־האבנים הגדול, הנה רק האדם ישפוט למראה עיניו, אבל באמת נמצא מרכז החצר ונשמתה במקום אחר לגמרי.

לארך החצר פנימה עמד בית־עץ בן שתי קומות, — והבית הזה היה השליט, מושל לבדו ואין בלתו על כל החצר ומה שבתוכה. בכל הקומה העליונה לכל שבעת חלונותיו של הבית ההוא ישב סבא, אדון־החצר וראש־המשפחה, זקן ושבע־ימים, צבי אהרוני. אך שלשה אנשים היו גרי־הבית: סבא, סבתא ולאה שפחתם הזקנה, העובדת אצלם כארבעים שנה, ובכל־זאת הבית הומה תמיד, כל חלונותיו מוארים בלילה, רבים בו היוצאים והבאים, ופה כמו מתרכזים החיים הפנימיים של כל החצר הגדולה. הבית הוא באמת לא דירת משפחה במובנה הרגיל, כי־אם בית־תפלה, שמתפללים בו שחרית, ערבית ומנחה בחורי־ישיבה ואורחים נוטים ללון, זהו בית־תפלה ככל בתי־התפלה, ואך סבא ואשתו ומשפחתם גם הם יושבים בבית־התפלה הזה בחדריהם, שגם הם אינם מיֻחדים רק להם...

ואת הקומה התחתונה של בית־העץ חָלק מסדרון ארֹך לשתי דירות, שאחת מהן היתה בחזקת הדודה מרגלית, אם כי כל הימים ישבה היא ומשפחתה הקטנה למעלה, בקומה העליונה, ושם גם בשלו ואכלו וישנו, והחדרם בצֵרוף המִטבח הגדול היה משמש עזרת־נשים בשעת התפלה, אבל הדירה בקומה התחתונה היתה תמיד בחזקת הדודה, וכאשר השיאה את

בסמרטוטיהם־בגדיהם ובמגפיהם המלכלכים. אבל סוף־סוף אין חזקה מתבטלת על־נקלה, בפרט שהמטבח הוא באמת רשותה של השפחה, שכל האנשים הקטנים האלה קרובים לרוחה ונפשה. ויש שאחד הסבלים הזקנים, למשל, אותו זליג, — אשר הכניס את העגל מהארוה ואשר בידו היו שולחים לפעמים קהוה לחנותה של אמי בצהרים, וכשהיה מאחר עוזר־המלמד לבוא לקחת אותי אל החדר, היה הוא מלוה אותי החדרה,— היה יוצא מגדרו ונכנס לכלל כעס, והיה אומר אל השפחה דברים כבושים:

— אמרי־נא לגברת שלך, שלא תאמר בלבבה, שאני מפחד מפני הפאה הנכרית שעל ראשה. הייתי נכנס אל הבית הזה קדם שבאה להיות גברת־הבית פה. ומה שהתירה לי רבקה הגדולה — קונתו לאמי — רבקה האמתית, לא תאסר עלי רבקה שלך. כן, רבקה ההיא היא בעלת־בית אמתית, כלתו של אדון־הבית, ואחר מאה ועשרים שנה הבית יהיה לה, בעת אשר הגברת שלך — כלעמת שבאה כן תלך לה. אמרי, אמרי לה זאת; תוכלי לאמר גם בשמי...

וההוד וההדר של בית־החומה, עצם הגדלה שלו, שבלעדיו הוא כלא־היה — הלא היא הקומה העליונה שעל החניות לארך כל הבית לצד הרחוב. חדריה המרוחים של הקומה הזאת, וביחוד האולם הגדול והמרוח, ראו לפנים בטובה רבה. בבית הזה היה גם בית־החולים של הצבא, ואחרי־כן גם בית־הפקידות של הפלך. לכם, הקוראים, אולי אחת היא, למי ולמה שמשו החדרים האלה לפנים, ואולם המשפחה, אדוני־הבית, מוקירים מאד את המסרת, שעל־פיה היו שרים ופקידים גרי־הבית הזה. אז היו החדרים והמסדרונות ואף המדרגות חדשים ונקיים תמיד, ואם נסה אחד השרים, בבואו לבקר על הנקיון, להשליך כובע על־גבי התנור וראה, שהכובע מצא קורי־עכביש או אבק, והלקו את החילים המשרתים חמשים מכות. אבל ברבות הימים בנתה הממשלה בתים מיחדים משלה גם לבית־החולים של הצבא גם לבית־הפקידות, והבית נהיה לבית־דירות לאנשים מישראל. אז חדלו לדקדק על צבע הרצפה ועל לבן הכתלים, והמסדרונות נהיו מקום לעצי־הסקה וגרפים של רעי ולאתים, שרודים בהם את לחם־השבת, והמדרגות לא ראו מטאטא לעולם, ולא חששו לתקונן, אף אם נהרסו מעט, כל עוד

שכנים כאלה, יהודים חמצנים, היו לנו שנַים זה אחר זה בדירה ההיא. הראשון אברהם־בֶּר, היה עני מדְכא, ואנשי החצר דאגו תמיד לבדוק, אם יש לחם בביתו של השכן הזה. תחת זה היה אליעזר, החמצן הממלא מקומו בדירה זו, לאחר שפִּנה הראשון אותה במחיר עשרה רֻבל במזֻמן וגם שכרו לו דירה אחרת — ר׳ אליעזר זה היה איש אמיד, וברבות הימים נעשה בתוך החצר לאחד השכנים הקבועים, כמו בינוש מוכר־הספרים, והשתתף בכל „עניני" החצר כמעט כאחד מבני־המשפחה. ר׳ לֵיזר היה אוהב להתפלסף, היה מלגלג מעט על חֻמרי הדין, להוט מאד אחרי חזנים. ואת לֵבֶּצקה בנו הקטן אמר למסור לגמנסיה. הוא לִמד את בנו הנער סוד עִבּוּר־השנים, איזה הדרך למצֹא את המולד של החֹדש, ואת קרֵינה בתו היחידה הלך ומסר לבית־הספר למיַלדות, — וְיַגידו וִידַבּרו להם האנשים מה שלבם חפץ. אנחנו הצעירים אוהבים לסור בערב אל החמצן הזה, לשבת בין שדרות החביות, לשמוע את חִדודיו ואת חקירותיו, ולבלתי סרב משתות אצלו כוס טֵה פושרת וקלושה, ולשוחח דרך אגב גם עם הבתולה מרת קרינה.

— לכי קראי את הילדים - היתה אמא שולחת את פֵּיגלה — בקשי ותמצאי אותם - באיזה מקום בחצר, עת לישון.

— לא צריך לבקש אחריהם: הם בודאי ב„קלוב": אצל אליעזר החמצן.

## ה

# הבֹּקר שלי

אך הנצה החמה וכבר החלה התנועה בחצר. זלמן־יָון, מי שהיה איש־חיל בימי ניקולי הראשון, הנושא שלש משרות: שמש בבית־התפלה, משרת החצר וגם שומר־ליל של הרחוב — גמר לפנות בקֹר את עבודת־הכִּבּוד והנקוי של הרחוב, ויבֵא אל תוך החצר את כל מכשיריו וכלי־עבודתו: את המטאטאים ואת הסל של האשפה ואת העגלה הקטנה, אשר רק אופן אחד לה, וַיָשֶׂם את כל אלה למשמרת מאחורי מחסן־הקרח. הוא

בתה הצעירה, הסתדר שמה הזוג הצעיר, בפרט שהאברך חתנה, בן־אריה, כבר היה מן הצעירים, שטעמו טעם קריאה בספרים חיצונים, והוריו היו מקרוביו של פוליַקוב, ובשביל זה גרה משפחתם שנים אחדות ברוסיה הפנימית, והיו לַצעיר איזה תביעות ודרישות של הרחבה ויֹפי... כמעט על־כרחה השלימה הדודה עם הדרישות הללו, ולפעמים עברה גם היא ובעלה לגור בקומה התחתונה, ירדה וחזרה, עלתה וירדה, ונשמתה האחרונה נפחה בכל־זאת למעלה, בקומה העליונה, באותו החדר, שהיה משמש גם עזרת־נשים...

ובדירה השניה ישב בראשונה ימים רבים אהרן הבִיחוֹבי, או אהרן הולך־מהיר, ואשתו חַסיה. וכאשר מתה עליו אשתו זו מרֹב צער ויגון וחרפות ומהלֻמות, נשא את חנה אחותה להמשיך עמה את „חיי־התענוגים". גרי החצר כלם היו מתאוננים, כי לא יכלו לראות ברעה המוצאת את האשה הצעירה ולשמוע את הצעקות והקללות המתפרצות תמיד מתוך חדרי הדירה ההיא. אבל הנשים היו יתומות וקרובות אל סבא, וגם אהרן האיש היה סופר בבית־הפקידות העירוני, זאת אומרת קרוב מעט למלכות, — ושתי הסבות האלה יחד מנעו את סבא להוציא את המשפחה המצֻינה הזאת מחצרנו. הוא היה המֻרשה של קהלת ישראל בשקלוב, והעדה ההיא היתה מרֻבה באֻכלסים ובניה היהודים מפֻזרים ומפֹרדים בכל ערי־המדינה לסחור מסחריהם ולשרת בכהֻנות ומשרות. באֹפן זה השכירות החדשית של עשרים או חמשה עשר רֻבל לחֹדש, שהיו משלמים לַמורשה, במה היתה נחשבת לֻעמת כל ההכנסות הצדדיות בעת קבלת תעודת־מסע ו„השתדלֻיות" אצל ראשי־הקהל, בפרט בשביל עצות ותקונים בספרי הקהל ופנקסי־המסים ורשימות החיים והמתים. כל זה היה מכניס סכומים הגונים, וכל זה היה, מלבד כל אלה, נותן הזדמנות טובה להתיעץ על כוס יי"ש וכל מיני קנוח־סֻעדה, כמו רבע של בר־אוז וכְבַד־עוף צלוי וקֻרקבן וגלדי־שֻמן מטֻגנים בבצל. וסוף מעשה היה, כי שכננו זה היה שב הביתה בכל יום קצת יותר ממֻבסם. אבל לכל תכלה ראינו קץ, וסוף־סוף קרבו ובאו גם לו הימים הרעים: יצא חק עבודת־הצבא הכללית. אז ראה אהרן הביחובי ונוכח, שתפקידו כלה, ולכן הלך לו גם הוא לשכב עם אבותיו בבית־הקברות, ואת הדירה השכירו ליהודי חמצן, המכין חֹמץ, בהדיחו במים את החביות של יי"ש.

– לך שכב – עונָה האשה – פגר, הלא עוד מעט ויסתבוך.

– מקדם אותך, נבלה! – והולך לו בכבדות, יורד לו אל המרתף עודנו נוהם וזועם, ואך יבוא אל החדר הוא מתנפל על המטה בין הקיר ובין התנור.

השאון הקטן, אשר הקימו זלמן ואשתו, מעורר את הזקן בריל שלש־השפתים, בעל הדירה של המרתף. בריל הזקן מתעורר אט, קם מעל מטתו ונוטל את ידיו ופניו בחשאי, לבל יעורר את פרֵידה אשתו. הוא חס עליה, על אשתו השלישית, אשה עקרה, האוהבת ומרחמת את נכדיו היתומים, וגם אתמול בלילה ישבה לאור מנורת שמן־קנבוס ותתקן את פִּזמקאותיהם ותטלֵא את מכנסיהם. הוא קם בבֹּקר ללכת להתפלל עם וָתיקין בבית־התפלה של חסידי לְבַּוִיץ׳, במקום שיש לו חזקה על מקום אחד בכֹּתל הדרומי, והוא חושש לבל יערערו על חזקה זו, אם לא ישמור להתפלל שם בקביעות. ר׳ בריל עולה מן המרתף ויוצא החצרה. שפע האור הזרוע בחצר, להבדיל בין המרתף המלא חצי־חשך, נותן כמו תבַלול על עיניו, והוא מבקש לו איזה דבר ואינו מוצא. אשת השמש, העומדת ומכבדת את החצר, מפריעה מעט, עומדת לו למכשול... והוא הולך ועובר את כל פני החצר לארכה עד אשר יגיע למקום פִּנה חשכה.

– צפרא טבא, ר׳ בריל – זה מברך אותו אליעזר החמצן, איש כבן ארבעים וחמש וצבע זקנו חום. שנתו לא ערבה לו, יען כי משלשת חדרי דירתו שנים מלאים חביות תמיד, חביות שהוא משפשף אותן ימים אחדים עד אשר יוציא מהן את שיָרי היי״ש ועושה אותם חֹמץ. הוא וביתו צפופים אך בחדר אחד, והחדר מלא פרעושים ויתושים, המוצצים את שארית הדם ואינם מניחים לישון. בתיה אשתו העובדת כל היום והילדים המלאים דם־עלומים אינם משגיחים בעקיצות היצורים השחורים הדוהרים ובנשיכות הברואים החומים המסריחים, והם נמים את שנתם, ואולם אליעזר בעצמו, האוהב שיחות פילוסופיות ויד ושם לו במעשה לוחות ועבור־השנים, ישן אך מעט, ואך יאיר היום והוא קם, בפרט כשצריך למזוג את החֹמץ בחביות. הוא עומד כפוף ומשתדל אצל המֵחם הישן, שלא צָחצח זה שבועות רבים; הלז התחיל כבר בשעה טובה ללחוש, ויש תקוה שבקרוב, אם ירצה השם, ירתחו מימיו...

שם את המטאטאים מתחת וַיַּנַּח אצלם את הסל, ומלמעלה כסה עליהם בעגלתו, אשר הפָכה על פיה. את המטאטאים היה מסתיר מעיני האמהות והמבשלות שבחצר, אשר תמיד יחסר להן מטאטא והן מתרשלות להעיר על חסרונן זה את גבירותיהן ולבקש מאתן לקנות מטאטא חדש, בעת אשר יש מן המוכן אצלו, אצל השומר. ויש גם שפחות חצופות כאלה, על־פי הרב מתוך אלה היושבות ועובדות בחצר שנים אחדות ומשום־זה לבן גס בו, אשר אף אם יש להן מטאטא בבית, הן מתאַוות אל המטאטאים הטובים ארֻכּי־הענפים והמהֻדקים היטב של זלמן־יון, מעשה־ידי־עצמו להתפאר, ולא מקנת־שוק, אשר אך תשתמש בהם יום אחד והיו כלא־היו. — אל תחת העגלה, שם בפנה נסתרה, מחביא השומר גם את „הצעקן" שלו, מין מוכני המשמיע קול גדול וצרוד בהִסּבו, שבו היה השומר מפחיד את הגנבים בלילה וגם מוכיח לשוטר המפקח על שומרי השכונה, שהוא ער ולא ישן. גם „הצעקן" הזה היה צריך שמירה מעֻלה. אל הלז נטויות עיני „השקצים", הילדים השובבים של החצר, ואם אך יבוא אל ידם, לא יֵרָאה ולא יִמָּצא עוד, ואף את קולו תשמע מאחורי כל גדר ומעל כל עלית־גג, או מן החדר השני של בית־התפלה, ואולי רק בימי־הפורים בעת קריאת המגִלה יוציאו אותו השובבים לעין־כֹּל ביד רמה ואין מידם מציל.

זלמן־יון הוא קצר־קומה ופניו מלאים, אמנם לא מרב טובה, כי בצקים היו ונפוחים. הוא חולה מחלת־הרֵאה זה שנים רבות, ובתור מי שהיה איש־צבא הוא מקבל פרס מקֻפת זקני־החַיָּלים שקלים אחדים בשנה. הוא בא מן הרחוב החצרה, ואשתו שומעת בשעולו ויוצאת לקראתו מדירת המרתף. זלמן הוא עיף ונרגז מאד והוא הולך „לחטוף תנומה קטנה" עד בוא זמן התפלה ועליו יהיה ללכת למלא את משרתו בתור שַמש, ואת כִּבוד החצר, אותו החלק שמשער בית־החומה עד בית־העץ, החלק הרצוף אבנים, תגמור כבר אשתו. הוא עוד צומד עליה להורות לה את המלאכה, והאבק הגדול, אשר היא מרימה במטאטא, בא אל אפו ואל גרונו. השעול אוחז בו ולא יוכל להורות לה את תורת הכִּבוּד כאשר אך הוא לבדו יודע, וכאשר ירפה ממנו השעול, הריהו מרֻגז ומלא כעַס.

— נבֵלה סרוחה, הלא כל הרפש נשאר אצלך — צועק הוא בשארית כחו.

על הגג, כמו נס גם הוא מפני מריבת האשה ובעלה ויבחר לו מקום שוקט ויותר בטוח. וקול שאון ומהומה קם רגע בכל החצר, האחוזה עוד בחבלי שֵׁנה, ויעורר את הישנים וחלונות נפתחו במקומות שונים בבית־החומה בכל ארבע קומותיו.

נפתח גם חלון בקומה השניה של בית־העץ העומד בתוך החצר לארכה. מן החלון נשקף איש־שיבה גבה־קומה ורשמי פניו דקים וחִוְּרים, כֻּלּו אומר אציל. הרוח מֵשיב את שערותיו־כסף, אשר כל רואיהן יכירון, כי לפנים היה מראיהן כמראה הזהב.

— פראים, פסלי־עץ — קורא הזקן בחמת־רוח, והקולות יחדלו רגע. זהו אדון־החצר, סבא, והוא מרום ונשגב לכל תושבי החצר, בניו ונכדיו וכל שכניו. מקום רגליו יכַבדו ואת דבריו לא יְחַלּלו. כדרכו תמיד, הוא מעורר את השחר, והוא ישב לו כבר ברחבה לבדו ושתה את הטֵה, והנה קם השאון. האשה קשת־הרוח יצאה אל תוך החצר לתנות את צרותיה למול החלון הפתוח לזקן הנראה אליה שמה, אבל קול בעלה נשמע מן הבית:

— חַנה'לי, בת נעות־המרדות.

והזקן מן החלון אומר:

— אבל חדלי, חדלו לכם, הכנסי הביתה — וסוגר את החלון. והאשה שבה הביתה ודממה בחצר.

והנה החלו אנשים לבוא החצרה דרך השער מרחוב העיר. הראשון בא הדוד אלכסנדר. הוא בא להתפלל. גם בקיץ גם בחֹרף הוא תמיד הראשון, ואיש לא הקדימו מעולם. בחֹרף הוא בא עוד טרם יאיר הבֹקר, פוסע לו בקומה זקופה ורבי יונה משרתו הזקן נושא פנס קטן לפניו להאיר את הדרך ולהניס מלפניו כלב, כי מפחד הוא מאד מפני הכלבים. בקיץ הוא בא לבדו באין משרתו אתו, ואך יבוא אל תחת כִּפַּת החצר ונשמע קול כיחו ושעולו המבשר את בואו. כיחו ושעולו נשמעים גם בעלותו על מדרגות הקומה השניה של בית־העץ, במקום אשר שם בית־התפלה, וידעה גם לאה השפחה הזקנה וידע גם חותנו, כי אלכסנדר כבר ־יא, כי „העולם" מתחיל להתאסף להתפלל.

ובזה החיים מתעוררים בכל החצר.

— ר׳ בריל – אומר אליעזר – חכה־נא מעט ויהיה כוס טֵה.

ר׳ בריל נגש ונותן עצה טובה לאליעזר לְקרב זמן רתיחת המֵחם: צריך לנפח בצואר המַגף. אליעזר מביע חשש, פן יתקלקל המגף על־ידי נגיעה עם החֹם – קבלה בידו, שהחֹם מזיק לכלִי־עור: הוא מתכַּוץ.

— ואל תשכח, ר׳ בריל, שעתה מצַוה יצחק הסנדלר לשלם לו בעד זוג מגפים שלשה רֻבל וחצי.

ומרגיעו ר׳ בריל ואומר לו, כי בזהירות ידועה אין מקום לחשוש, ומכיון שבאו הדברים על־דבר מגפים ודאגה לשמירת העור, משמיע בריל, הסוחר בעטרן וזפת, את דעתו, כי הוא איננו גורס כלל את המנהגים החדשים לצחצח נעלים במִשחת־פיח, המקלקלת את העור ומכלה אותו, בעת אשר המשיחה בעטרן ובזפת יפה לעור ומעמידתו.

יוצאת שָׂרקה אשת רבי בינוש מוכר־ספרים לחלוב את העֵז שלה, וכמעט בעת ובעונה אחת יורדת מן המדרגות, מן הקומה השניה, גם פֵיגלה העגונה שפחתנו לחלוב את הפרה. שרקה מחליבה את עזה ברֵיש־גלי, – אחת משתי אלה: או אין היא מפחדת מפני עין־הרע, אחרי אשר ר׳ בינוש בעלה נודע בכל חצרנו ללוחש על עינא־בישא, או, פשוט, מפני שאין לה מה לפחוד – העז כמעט חדלה מתֵת חלב. תחת זאת הנה פיגלה שלנו מַסתרת את הסֵפל בלכתה, לבלתי יראו את גדלו, ומכסה על החלב בסִנורה גם אחרי החליבה ולא יוָדע, כי הספל מלא. עטיני „האדְמה” לבנת־הפרסה מלאים חלב כל ימי העגל הרביעי, ואל־נא תשלוט בה עין רעה, ויבוא מלח בעיני המסתכלים שלא בענינם ולא לטובה...

על־פני כל החצר עובר שאון: צעקות וקללות. הקולות יוצאים מבית אהרן הביחובי, אהרן הולך־מהיר. גם אתמול בלילה שב לביתו, כדרכו בקֹדש, כֻּלו שכּור, והיום בבֹּקר הוכיחה אותו אשתו על מעשיו והליכותיו אמש. בפיו היו נכונות תמיד חרפות ונאצות משְׁפרא דשְׁפרא, וגם האשה כבר למדה את לשונה לענות לו בגדופיו. הוא בדה זלזולים, ואז היתה היא משליכה עליו מכל אשר בא בידה, ותהי יד האשה בזקַן הבעל וידו בערפה, ולקול המריבה נתעוררו ילדיהם וירימו קול־בוכים, נפתחו ברעש דלתי הבית וגם אחד החלונות נפתח לרוָחה, ונרעש ונפחד התפרץ החתול מתוך החלון וימהר ויעבור את החצר לרחבה ויטפס על קיר הרפת ויעל

יצאה מחדרה גם אמא, והיא טרם לבשה כל בגדיה. היא מתרחצת במטבח על־יד חבית־המים ושפתיה נעות ברכת־השחר. פיגלה יצאה לשלח את הפרה אל העדר. ואולם קֹדם צֵאתה הספיקה לתת גחלים בוערות בתוך המֵחם ותצג עליו את ארֻבת־העשן. אמא משמשת לפרקים את המֵחם ומרחוק מעוררת את הילדים. כבר קם שלמקה, הבחור המשרת בחנותנו, והוא קורא בקול רם את ברכות־השחר אחת לאחת. צפורה אחותי הגדולה, יראת־שמים, וגם אמי עונות אמן אחר כל ברכה וברכה, היוצאת מפיו פסוקה וחטובה כמו בגרזן. יצחק אחי ממהר ללבוש את בגדיו, ואולם יהודה עודנו שוכב סרוח ומתפנק, צפורה מאיצה בו, והוא איננו שומע בקולה. אמא מזרזת אותו, והוא קם מעל המטה, לובש בעצלתים את בגדיו.

— גֶרב חסר לי — מתאונן יהודה — מי לקח את גַרבי?

— הלא אמרתי לכם אמש, לבלתי תשתגעו — מוכיחה אמא — הנה השתובבתם ערֻמים ויחפים, נאבקתם כל הלילה, — ואבד לך הגרב. צריך למצא.

יהודה מחַפש ואינו מחפש. הוא חושב: לוּ אבד מגף, כי אז היה נפטר היום מהליכה לחדר, אבל הגרב הזה מה יועיל לו? כמה גרבים אחרים בתֵבה התחתונה של ארון־הבגדים.

כבר עומד המֵחם על השלחן. שלמקה כבר „חטף" כוס טה ומפתחות החנות בידו, ויהודה עודנו מתהלך בגרב אחד. לבסוף נמצא, ברוך־השם, הגרב הנאבד בתוך המגף. גם האחים התרחצו ושתו טה וילכו להתפלל. האחיות מתלבשות ועושות את תסרֻקתָן ומכבדות את הבית, ואמא כבר לבושה הדר, נכונה ללכת החנותה. היא מוסרת לפיגלה את פקֻדותיה על־דבר כמות הבשר וכל מה שיש להכין לארֻחות הצהרים והערב.

— ואולם -- מעירה אמא — אם תבשלי פטריות בצהרים, אז תכיני לערב דַיסה. — ופיגלה מודיעה לאמא, כי ביום־השוק הבא צריכים לקנות גם עצים: הללו הולכים וכלים. ואתמול לקחה שק סֻבין בשביל הפרה: מיום שהתחילה להוסיף באֵבוס את הסֻבין, מוסיפה הפרה לתת חלב; והביצים, שקנתה אמא אצל חסיה האלמנה, היו דוקא רחוקות ממציאה: כבר השליכה החוצה שתים מהן בשֶל טפות־דם, ושָרקה אשת בינוש לקחה ממנה שתי ביצים בהלואה והביאה אותן לה בחזרה: שתיהן לא טריות,

אני כבר התעוררתי משנתי, מוטל במטתי הקטנה, מכֻסה בשמיכה כֻּלי וחושב מחשבות.

ויש לי על מה לחשוב:

מה תתן לי היום סבתא אחר התפלה, תפוח או אגס או פרוטה במזֻמנים?

אם תוליכני היום צפורה אחותי אל החנות, כאשר הבטיחה, וגם תתן לי שם את התֵבות האדֻמות הקטנות, או גם הפעם לא תעמוד בדבורה ותלך לבדה אל החנות?

אל איזה חדר אלך היום לשַחק — אל חדרו של יצחק אחי או אל זה של אחי יהודה? לא, אל חדרו של יצחק לא אלך, יען כי שם ספרים גדולים ואין הרבי שלו נותן לי לשַחק בהם ולבנות מהם בית או טחנה.

וכאשר נשַחק היום עם בנות פישל השכן, אז אהיה אנכי החתן,— אנכי ולא כדאתמול, שמנחם ואפרים היו החתנים. אנכי אכסה בצעיף את לֵאקה.

אך תשוב בערב היום העֵז של שָרקה, אז אצא תכף ובשער אחכה לקראת פרתנו ולא אסור הביתה עד אשר תבוא פֵיגלה לחלוב את הפרה. פיגלה תשב מצד אחד ואני מצד שני ועיני תראינה בזַנק החלב מן הדדים אל הספל... מאין ימָצא החלב?...

ובאין ביכלתי למצֹא פתרון לשאלה זו, אני שוכב וסופר ומונה, כמה סוסים היו לי, לו הייתי אוסר את כל ילדי השכנים שבחצר, חסרים לי עוד שנים, ואני מצרף גם את שתי בנות פישל ונמצא אני נוסע ומנצח על עשרה סוסים, ומרֹב חדוה אני קורא:

— הוי, הזָהרו!

פיגלה אך שבה מן הרפת וספל חלב חם בידה. היא הרגישה את תנועתי ושמעה את קולי מתחת לשמיכה, ותגש אל מטתי ותגל את מראשותי ותתן לי לשתות מן החלב.

— אין צֹרך בכוס: שתֵה מן הספל וינעם לך — והיא משימה את כובעי על ראשי ומזכירה אותי לברך.

— אמן. — עונה היא אחרי ברכתי, והיא שבעה רצון עד־מאד, כי השקתה את מחמדה חלב חם עד־בלי־די, וגם עלתה בידה לענות אמן.

אני חפץ לאכול יחד עם אחי הגדולים. הם נוטלים את ידיהם, ואני עודני קטן ופיגלה מתירה לי לאכול בלי נטילת־ידים, אבל האחים ממהרים ואוכלים אכילה חטופה, כי עת ללכת אל החדר.

ואני נשאר בבית בלי כל עבודה.

— החוצה אני חפץ — אני דורש. — תנו לי ללכת החצרה.

— אבל אל הרחוב אל תלך — מַתנים עמי. — מן השער אל תצא. ראֵה!

אני מבטיח, ופותחים לי את הדלת; את זה אין אני יכול לעשות בעצמי: כף־המנעול למעלה היא מקומתי.

אני בחצר.

ו

## הליכותי בחצר

את הרחוב לא ידעתי כמעט.

בשנים הראשונות לימי חיי כמעט לא יצאתי משער החצר וחוצה. מעבר לשער החצר היו המון חתחתים, אשר אמנם משכו אליהם את תשוקת הילד הקטן, אבל הם גם נתנו מוראם ופחדם עליו. אך יצאת את השער והנה לפניך טבור העיר ורחוב גדול מלא המון וטורי חנֻיות משני עבריו. מרכבות מרקדות עוברות ושבות תמיד על־פני הרחוב, והסוסים הלא זה דרכם לפסוע על ראשי הילדים היוצאים לבדם לרחוב העיר. אכרים ובכלל בני־נכר ממלאים את החוצות כל היום, נכנסים ויוצאים בחנֻיות או נצבים על־יד העגלות, מדברים בשפת־הגוים אשר לא תשמע, ובלבם בודאי שבע תועבות על־אודות הילדים הקטנים, המתפתלים בין רגלי ההמון הזר והנגשים אל העגלות. וכלבים עזי־נפש רובצים אצל עגלות האכרים, מתמרמרים על כל הקרב אל העגלה, נובחים, נושכים... ואני יראתי מאד את הנשיכות ואת הדם, ואני פחדתי מאד מפני „הגוים", אם כי השפחה רופינה שאצל הדוד ברוך מלטפת אותי, ואין אני מפחד ממנה כלל, ואם כי הכובסת באה, היא ובעלה, אל תוך ביתנו לקחת את הלבנים ולהשיבם,

מסריחות, במחילה, ולא תצלחנה גם למשיחה על־גבי החלה בערב שבת.

אמא נחפזת לחנות ואינה אוהבת את הפרטים הפעוטים האלה, את הקטַנות של משק־הבית. ובדבר הביצים אין היא גם מאמנת לפיגלה הרבה, בדעתה, כי אין עינה של פיגלה טובה בחסיה האלמנה. מקנאה היא בחסיה זו, שהיא אלמנה ויכולה אפוא להנשא ומֻתרת לכל אדם, בעת אשר היא, פיגלה, עגונה מאישה ואסורה כל ימי חייה.

— הוי, לוּ הייתי אלמנה, לוּ הייתי אלמנה — היתה גונחת תמיד — כי אז...

אנכי לבשתי את בגדי ושתיתי טה וגם אכלתי, בעת אשר האחים הגדולים הלכו להתפלל ולא אכלו קֹדם. פיגלה מטפלת בקערותיה ובקדרותיה, מכינה את התבשילים וכשהיא פותתת בצלים עיניה מתאדמות. אנכי מסובב אותה ומתפתל בין רגליה ומפריע אותה מעבודתה והיא רוצה להפטר ממני.

— רב לך לסובב פה. לֵך, יַלדי, החצרה, אל בית־התפלה. פֹּה הניחה לי. -- והיא פותחת לי את הדלת, ואני יורד מן המדרגות ללכת אל בית־התפלה.

בבית־התפלה מקבל אותי סבא, מלמד אותי לענות אמן ולרקד קָדוש, ואם קוראים בתורה, נותנים לי לנשיקה גם את ספר־התורה. אני לוקח מעל השלחן את הבתים של תפלין, משים אותם על ראשי ושמח מאד, אבל גדולה עוד יותר שמחתי, כשנגמרת התפלה ואני נכנס אל חדרה של סבתא. עיניה קמות ואין היא רואה אותי בבאי, אבל תכף מכירה היא את קולי, והיא מלטפת אותי ומוציאה מתחת הכר רקיק־סֻכּר ונותנת לי.

— אבל תברך. אתה יודע, איך מברכין על זה?

ואני כבר אינני. האחים הגדולים גם הם כבר נגשו לברך את סבתא וגם הם קבלו מחיר „צפרא טבא" שלהם מנות יפות — כסף מזֻמן, מי מטבע של נחשת — ומי מטבע של כסף במקום נחשת, באין יודע, אם טעתה הזקנה מבלי יכלתה לראות ותתן כסף במקום נחשת, או אולי חפצה לחֹן היום את הילד הזה. האחים ממהרים לעזוב את בית־התפלה, כי עוד עליהם ללכת הכיתה לאכול ארֻחת־הבֹּקר ולמהר אל החדר. וגם אני ממהר אחריהם. קטן אנכי ואינני הולך עוד אל החדר, אבל את ארֻחת־הצהרים

— אל תטפס על העגלה הזאת, פן תפול חלילה – מזהירה אותי רחל, הסוחרת בגלומי־טבק ובדגים יבשים.

אני חומד מאד את השוט אשר ביד אחד העגלונים, שבא להעמיס מוטות־ברזל בעגלתו. וליב סֶגל מרגיש בזה, והנה הוא נגש אל העגלון ומוציא את השוט מידו ונותן אותו לי.

— ורק אל תברח מפה עם השוט – הוא מצוה עלי.

החצר היתה גדולה ורחבה, חצר לפנים מחצר, ועוד חצר שלישית, ופה היה הכל למלא את סִפקי ואת כל צרכי. פה היו לי רֵעים ושעשועים מן הדומם ומן הצומח ומן החי ומן המדַבר.

הנה מֻנחת חבית ריקה ועליה עוד חבית אחת עומדת זקופה. אני רוכב על החבית המֻנחת ובחבל אשר בידי אני אוסר את החבית הזקופה, וסוסה יותר טובה ממנה אינה נצרכת לי. אני מצליף את סוסתי בשוט וקורא: „הוי, הזהרו!" ויש אשר אני עושה חסד עם אחת הילדות ונותן לה רשות לשבת על החבית מאחורי, למען תסע גם היא עמדי מעט, אך תחזיק בערפי ולא יהיה בי אשם, אם תפול מעל החבית־הסוס. – על־יד אחד המחסנים של סחורת־ברזל מֻנח דוד גדול. אם תטפס בזהירות על־פני פסי־הברזל המֻנחים שם מן הצד ובידיך תחזיק בכפי העֹגן הגדול, הנשען אל הדוד ההוא, אז תוכל לרדת ולקפוץ אל תוך הדוד. ואתה יושב שם ומכה בגזר־עץ בכֹתל הדוד, והקול ישָמע כקול צלצול, ואז יש אשר תאמר בלבבך, כי אתה יושב באניה ושט על־פני הים הגדול. אם כה או כה, אבל לעולם לא תוכל בתו של מנחם טרַינין או בת שָׂרקה אשת בינוש לחדור אל הדוד הזה דרך פסי־הברזל ועל־פני כף העֹגן הגדול: קטנות הן ופחדניות תמיד. – ולצד הגדר עומדים קרונות ומרכבות חסרי־אופנים או שבורי־גגים משל רבי משה עושה־מרכבות. הוא קונה אותם מאת הפריצים, מפרק אותם לחלקיהם ומתקנם. בלי־כסף ובלי־מחיר תוכל לעלות עליהם, להתיַשב ברחבה על הספה הרכה, שנשארה במרכבה, ואם תקפוץ בתוכה ותתרומם, אז מרקדת ומתנועעת גם המרכבה על קפיציה הישָנים, ומה לך עוד? ואם מזלך טוב, אז תחפש ותמצא בתוך העגלה מסמר־נחשת בוצץ בראשו, או קצה חבל־משי משזר מעשה־גדִילִים, אשר אין טוב ממנה להכין שוט, אם רק תמצא מקל מתאים לזה. – ואצל דלתי מחסנים אחדים

וגם מכבדים אותם בכוסות טה, אבל מפני גוים בכלל יראתי מאד. ועל־אודות כל המוראים והמרעין־בישין הממלאים את הרחוב שמעתי תמיד מפי פיגלה אומַנתי ומפי אחיותי הגדולות, וידעתי, כי סכנה היא, כי אסור לי לצאת מחוץ לשער החצר לבדי.

וממול ביתנו היה עוד דבר אחד, אשר הטיל עלי אימה יתרה. ממש מול הבית מעבר הרחוב עמד בית־כניסה נוצרי ולו מגדל־פעמונים גבוה, אשר את ראשו כמעט לא השיגו עיני. הפעמונים צלצלו נוראות פעמים אחדות ביום וגם כאור הבֹקר. יש אשר תתעורר משנתך קדם נץ־החמה, והנה פתאם: בּוֹם, ובעוד רגע עוד הפעם: בּוֹם. ואני רועד וקורא לפיגלה, עזרתי בכל צרה. ביום, בעצם היום, בשעה הרביעית אחר הצהרים, כאשר יתחילו לצלצל, אני מביט מהחלון ומרים ראשי למרום המגדל ואני רואה כעין תמונת אדם עומד מתחת לפעמונים, אבל מי יודע, אם באמת אדם הוא ולא אחר... ואין אני יודע, מי זה האחר... לא ידעתי עוד, מה זה בית־כניסה, ואולם הֶמיַת הפעמון הגדול, החוצב רעם בקולו, היתה מפחידה אותי תמיד, וגבהות המגדל הרוקע שחקים דכאה לארץ את קֹצר קומתי אני, וכל בית־הכניסה על מגדליו וחצרותיו שת עלי תמיד מורא ופחד ויראתי מפניו. חצר בית־הכניסה שמשה מַעבר ודרך קצרה מרחובנו לרחוב אחר, – ונפלא הדבר, כי גם אחר שנים רבות ואני כבר חדלתי להיות ילד, כשהייתי עובר לפרקים דרך החצר ההיא, הייתי מרגיש את הפחד הזה, כמו שיפחידני עוד גם היום כל כלב נובח. עקבות ההרגל של ימי־הילדות לא על־נקלה ימָחו, ואני זוכר, כי גם בגלל בית־הכניסה פחדתי לעבור את מפתן השער לבדי, אם כי גדולה היתה תאותי אל הרחוב ואל המונו, וחסד גדול היו עושים עמדי אומנתי או מי מן הגדולים, בקחתם אותי עמהם מחוץ לשער החצר.

תחת זה היתה החצר פנימה כֻלה ברשותי. בתוך החצר יכֹלתי להתהלך כחפצי, מבלי כל מורא ופחד. אמנם גם בחצר לא חסרו לי כל אלה הפגעים הרעים הממלאים את פני הרחוב: סוסים ואכרים וכלבים, באשר בתוך החצר היו מחסנים רבים ובעליהם סחרו שם את מסחרם. אולם פה הייתי אזרח, אזרח נכבד, נכד בעל החצר, וכל דַירי החצר ידעו אותי, וכל עין השגיחה עלי, וְכל יד סככה בעד כל תקלה שלא תבואֵני.

אני רואה את האדון ואת ילדיו ואת כלבו שומרים תמיד על הגן, גם שמעתי את אשר קרה לבני אברהם הטוחן, כאשר חדרו הגנה לגנוב קוקורוזה ונתפסו ביד... ואני מפחד מפני כל גוי, יהיה מי שיהיה, פן ואולי — לא אדע מה... ואולם הן גם מבינות לאשנבי הגדר אפשר לראות, איך האבטיחים זוחלים על־פני האדמה, ואיך מתחבאים הקשואים תחת עלים, והשמשיות העגֻלות מרימות את קערותיהן הצהֻבות למעלה — למעלה, ואני משׂביע את עיני במראות האלה. ואם יתפרץ ירק ודרך הגדר יחדור מן הגן אל חצרנו, אז הוא כבר ברשותי ושלי, ואני גודר סביבו גזרי־עצים, והיה „הגן" הזה לי לבדי ובו אתפאר נגד יתר הילדים אשר בחצר.

אין שלום לי עם העֵז של שׂרקה אשת־בינוש. אני חפץ מאד להחזיק בזקָנה הקטן. זקַן העז דומה מאד אל זקנו של המלמד יעקב ־קרליני, שאך ינסה לנשק לי ואני תכף אוחז בזקנו, ומדוע אפוא לא תתנני העז אף היא לגשת אל זקנה? אז אבוא עליה במקל, והנה היא שולחת למולי את קרניה. מה לעשות? אני רודף אחריה והיא בורחת מפני, ואין שלום בינינו. אבל „האדֻמה", פרתנו אשר קנינו מאת הרב הדשקוקי, לא תגע בי לרעה לעולם, בין אם אני נגש אליה יחד עם פיגלה, בין אם לבדי אבוא ואכנס לרפתה. וכאשר ילדה את העגל, אשר גם לו היה כתם לבן על אחת מפרסותיו, כמו לאמו, לא היתה פיגלה הולכת מעולם עם העגל אל הפרה בלעדַי: הייתי מרים קול־בוכים. אחים ורֵעים היינו גם עם סוסו של ר׳ יוסילי בעל־עגלה. הוא ומֵיטה אשתו ישבו אצל ברוך דודי בשֵׁרות, זאת אומרת: מֵיטה היתה מבשלת בשׂכַר החדר, שבו ישבה עם בעלה. כשהיה ר׳ יוסילי הולך להשקות את סוסו, היה לוקח גם אותי, ויש שהיה נותן לי את קצה הרֶסן להחזיק בו, והיה גם לוקח את ידי ומעבירה על־גבי הסוס. ואני, מלבד שלא פחדתי, עוד הייתי מלא נחת מזה. ויכול אני גם לספר לכם סוד כמוס עמדי. בקרקע אחד המחסנים, בין היסוד ובין הרצפה, כלכל יהודה אחי שני כְּלַבְלְבִים קטנים־קטנים, עודם עִורים, והוא חנך אותם ביחד עם בן אברהם הטוחן, היושב בחצר הסמוכה לחצרנו השלישית. עוד שנים אחדות, ומן העת ההיא עברו כבר כששים שנה, ובכל־זאת אני זוכר את שם אמם של הכלבלבים האלה, הלא היא הכלבה רַגְדָּה של האדון מנהל בית־הספר של הממשלה ליהודים. את שמו של

קבועים עמודים ועליהם תלוים מאזנים לשקול בהם את הברזל או את חבילות הטבק הגדולות. נסה־נא ועלֵה בכף־מאזנים אחת ותכף תעלה הכף השניה למעלה, ואם תֵּשַׁבנה על הכף ההיא שתי בנות פישל השכן יחד או רק אפרים העִבה לבדו, אז ירדו הם ואתה תתרומם למעלה. וכה חליפות: אתה למטה — הם למעלה, אתה למעלה — הם למטה, עד... אשר יראה מרחוק רבי משה פרוש, חנוני זקן ובריא־בשר, ויתן עלינו בקול:

— עוד ישברו רגל, חלילה. — ואנו בורחים.

בחצר עומדות גם עגלות־יד קטנות של הסבלים, היהודים העניים, הלבושים בגדי־בד מטֻלאים, שהיו סרים לביתנו בימי־הקיץ לשתות מים ובימי־החֹרף להחם את בשרם על־יד התנור. ר׳ זליג סַבל, גבה־הקומה וכחוש־הפנים ותבַלול לו בעינו השמאלית ומקטֹרת קצרה תמיד בפיו, מושיבני בעגלתו ומוליך אותי צעדים אחדים בתוך החצר, באין כל עבודה אחרת מביאה פרנסה לעת־עתה לפניו, ואני — מדֻשן־ענג — והנה נפתחו לרוָחה דלתות השער ואל החצר נוסע יצחק שואב־המים. גם הוא מידידַי, ואני רץ לקראתו והוא מרים אותי ומושיבני לימינו ונותן בידי את מושכות הסוס מרוט־הזנב אשר לו, ואני שורק בשפתי ומרעים על הסוס, אני ולא אחר נוהג בו. שניהם, גם זליג הסבל גם יצחק שואב־המים, היו נושאים, בגלל סִמני־החבה שהיו מראים לי, מנחה ומשאות, בדמות שיורי תבשילים, מאת פיגלה מינקתי, שאהבה אותי כבבת־עיני ותטו חן וחסד לכל מאַהבי, כי על־כן הלא מינקתי היתה, והיא אשה עגונה וגלמודה באין לה ולד ואני כל ששונה וחמדתה.

גדול העֹנג לשחק על־יד הגן. הוא איננו שלנו, לא בחצרנו הגן, אך על גבולו, אבל מבינות למקלות הגדר הייתי משקיף תמיד אל הירק, אל הקשואים ואל האבטיחים אשר בתוך הגן, ובמשך כל חצי יובל השנים, אשר ישבתי בחצר אבותי, לא דרכה אף פעם אחת רגלי בגן ההוא. הגן הזה גָבַל את חצרנו ונכנס לתוכה כדמות זוית ישרה, ואדוניו היה אחד המורים של הסמינריון הנוצרי. החצר שעל גבולנו היתה קנין הכנסיה הנוצרית, והיא נתנה את הבית ואת הגן לַמורה לגור שם. האם היה האדון הזה איש רע? אינני יודע, כמו שאינני יודע, אם היה טרוֹפים בנו ילד רע. לא ידעתי את שפתם ולא נכנסתי עמהם מעולם בדברים. אבל הלא

לגשת אליו, ועתה אני לבדי באין איש אתי, ואני מנסה את הַבֶּרֶז, ואני שמח לראות את המים קולחים בסובבי את הברז. הרימותי את הברז והוצאתי אותו כליל מן החור, והמים קולחים בשטף, חפצתי לשים את הברז ולהשיבו על מקומו, ולא יכלתי... נפחדתי מעט, ועזבתי את הברז ואת המחם, והמים עברו ושטפו על־פני כל השלחן. פיגלה היתה משלכת מבטים מעת־לעת מחדר־הבשול אל חדר־האכל להשגיח עלי, ותרא את אשר עשיתי, ותתן בקול:

— מה גרמת כבר שם?

לקולה מהרה גם אחותי הקטנה, אשר גם היא אהבה אותי מאד. הוכיחו אותי וברכו את ד׳, כי היה המַחם קר ולא נכוֵיתי בקלוּת המים.

— לכי־נא — אמרה פיגלה אל אחותי — והוליכי אותו אל אחד ה„חדרים" בחצר, אל חדרו של יהודה או אל חדרו של יצחק. אין לי פנאי להשגיח עליו.

החדר של יהודה אחי הוא בקומת־המרתף, בדירתו של בריל שלש־השפתים. יהודה וחבריו מקבלים אותי בסבר פנים יפות, ואולם הרבי איננו שבע־רצון, כי שלחו אותי אליו החדרה: אני מפריע את הילדים מלמודם, וגם עליו להשגיח עלי. ברגעים הראשונים טוב לי בתמורת הסביבה, ואולם קולות הילדים הלומדים והדברים שאינם מובנים לי מביאים עלי שעמום. הרבי קורא לי, מְקָרב אותי אליו בלי דברים, מלטף את לְחָיי המלאות ונותן לי את קֻפסת־הטבק שלו עם תמונת המלכה האנגלית. המלמד שואל אותי, אם חפץ אני להריח טבק, והוא מושיט לאפי מעט אבק־טבק בקצה אצבעותיו, אני מתעטש ועיני מתמלאות דמעות. הילדים צוחקים בקול והמלמד דואג על אשר עשה לי, פן אבכה. אני מתבַּיש לבכות בפני הילדים הצוחקים, ואולם אני מתחמק ויורד מעל ברכי המלמד ועוזב את קֻפסת־הטבק מידי. אז נותנים לי שני ספרים שוים בגדלם ואני בונה לי מהם „טחנה". אני מניח דף מן הספר האחד ודף מן הספר השני, דף על דף חליפות, עד כלות הדפים משני הספרים. אז אני מהפך את הספרים ומעמיד אותם על־גבי טבלאותיהם, והדפים הנתונים אחד לתוך השני יורדים אחד אחר אחד במהירות, כעין הקמח היורד מבין הרֵחַים, — זאת היא הטחנה.

האדון המנהל גם לא ידעתי מעולם, כי על־כן הלא גוי הוא ולא יכלתי לדבר עמו. אבל את רַגְדָה הכַּלבה ידעתי היטב, ואני זוכר גם את טלאיה החומים בעורם, וגם את זנבה הכפוף למעלה. ממנה לא פחדתי, כי על־כן ידעתי לקרא אותה בשמה, והיא גם ידעה אותי ואת טעם רקיקַי. יהודה אחי לא נתן לי לגשת אל מקום מחבואם של חניכיו הכלבלבים, וגם לא הגיד לי מאומה, ואולם לבת פישל השכן נודע הדבר, ובצהרים, כשהיה יהודי אחי ב„חדר", הייתי לוקח חתיכת רקיק או עגיל ומביא אל הכלבים. אבל הם לא אכלו, הם שרקו ויללו, אבל לא אכלו את מתת־ידי...

ושם, בקרקע המחסן, מוצאת אותי פיגלה כֻּלי מלֻכלך ברפש. בתחנונים וברֹגז היא מביאה אותי הביתה. כבר השעה האחת־עשרה, והילד עוד לא אכל, מלבד אשר טעם איזה רקיק בעת משתה־הטה. פיגלה כבר הספיקה להכין בשבילי פרוסת־לחם מטֻגנה בחמאה ובביצים או הרימה תרומה מהמטעמים, המוכנים לארֻחת־הצהרים, והיא מאכילה אותי בידיה, לבל אברח ואצא החוצה. אני אוכל, ופיגלה מביטה עלי בחבה ושמחה:

— לתאבון — היא אומרת.

אני הייתי חפץ לשוב החצרה. אחיותי הגדולות הלכו גם הן כבר אל החנות, ואחותי הקטנה יושבת וכותבת, מכינה את השעורים, אשר נתנה לה האחות צפורה ותצַו עליה לכתוב מספר עמודים בחוברת ובלי־שגיאות. פיגלה בעצמה אך תזוז מן התנור, והרתיח המרק ונחרך הצלי וכל התבשילים יאבדו. מי זה אפוא ילך לשום עין על הילד, בשחקו עתה בחצר? ומן הנמנע לעזוב ילד לנפשו עתה, בשעה שהחצר כבר הומיה מאדם, המחסנים כלם פתוחים, וארחת־עגלות הביאה טבק או דגים יבשים וכל החצר מלאה סוסים ונכרים.

— החצרה, אני חפץ החצרה!

— לא, מחמדי — עונה פֵיגלה — כבר צחקת דיך בחצר. שבה עתה פה, עמדי. שׂחקה פה, לכה לך אל חדר־האכל ותשַׂחק שמה.

בחדר־האכל אין איש, ואך המֵחם שנתקרר עודנו עומד על השלחן. זהו הדבר האחד המושך את לבי, ואני מתבונן אל המֵחם, משתקף בפניו הנוצצים, ושמח לראות שם גם את צִלִי. כשהמֵחם רותח, אין נותנים לי

ז

## האטמוספירה הרוחנית

אם כי סבא היה מזקני החסידים, מאלה אשר התנגדו אחרי מות הרב הזקן מלאדי לבנו „האמצעי" ואחריו גם לנכדו רבי מנדלי הלְבָּוויצ'י, ויהי בין הבונים את הכסא של הרבי מסטרוסליה — בכל זאת לא היה חסיד אדוק. האש הקדושה של החסידות לא בערה בו, תורת־הקבלה לא היתה רותחת בקרבו. כך בודאי היה פרצופו, כפי שנוכחתי מרשומים רבים בחנוך בניו ומעמד ביתו בימים הראשונים, קֹדם שהגיע לימי זקנה. אמנם בימים האחרונים, כאשר כבר הכרתי אני אותו, היה חסיד בכל דרכיו, עם אמירת „תקוני זֹהר" בכל יום, צומות וסגופים, עריכת שלחנות בסעֻדה השלישית, וגם הושיב לכסא בסטרוסליה, במקום רבי אהרן הלוי, רבי חדש אחד מן ה„נכדים" התועים ונודדים בערים. אבל בימי עלומיו, בתקופת סחרותו, בשבתו בריגה או במוסקבה, היה יהודי סוחר, שאינו מַפלה בין חסיד למתנגד, בין חדש ובין ישן, איש טוב־המזג ורחב־הלב, הפותח ביתו וצרור־כספו לרוָחה לפני כל איש, בסבר פנים יפות ובשמחה רבה הוא מכניס אורחים, בין עניים ובין עשירים.

כי הן כל עִקצה של החסידות הלא היא האמונה הגדולה באי־שגיאתו של הרבי, ומן האמונה הזאת אין כל חסיד יכול לתת חלק לצדיק אחר, לרבי שאינו שלו. מאמינים ברבי אחד ולא בהרבה רביים. ואולם סבא ישב שנים רבות במוסקבה יחד עם האחים „הסלַוִיטיים", רבי פנחס ורבי שמואל־אבא שפירא, הצדיקים הקדושים, אשר ממשלת־הזדון של ניקולי הראשון העלילה עליהם עלילת־שקר ותיַסר אותם בשוטים. בעפר רגלי האחים הצדיקים האלה התאבק סבא ושתה בצמא את דבריהם, ונחל מהם הרבה מדות טובות, ויבחר בדרכיהם ובמדותיהם הטובות. אצלם ראה הרבה ממנהגי־הדת ובית־הכנסת שלא כמנהגי חסידי חב"ד, ובאֹפן כזה לא הבהילו אותו עוד איזה שנויי־נוסחאות בתפלה, שחסידים אדוקים נותנים את נפשם עליהם. מלבד זה, מה שקוראים „כרוך אחרי הרבי

והנה יוצא לו המלמד החוצה. התלמידים הרגישו, כי הוא לקח מעל הכתל את המפתח, ובכן הדבר ימשך רגעי־מספר. הם כבר כלם סביבי, משחקים עמדי, מראים לי איש איש את צעצועיו אשר פה עמהם בכיס המכנסים. בחדר קם שאון, מסחר וקנין וחליפין של צעצועים, ואני רק מביט מן הצד ונהנה בכל־זאת מהסביבה, כאשר יביט מן הצד עם־הארץ בשעה שתלמידי־חכמים מתוַכּחים בהלכה והוא עמהם בצותא חדא, הוא נהנה — טוב להתהלך עם גדולים... בחדר סַחַר־מֶכֶר, והנה נגלה, כי מסמר־הנחשת שבידי שַבְּתַי הוא באמת של יהודה אחי, ואין יודע, איזה הדרך בא המסמר לידי שבתי זה.

— הוא שלי — טוען שבתי — כי על־כן בידי הוא.

— הוא שלי — משיב יהודה — הן אחי מצאהו בתוך העגלה בחצרנו. לא כן, ברוך? — הוא קורא אותי להעיד.

— אינני יודע — עונה שבתי — אבל הוא בידי.

— ואם כן, הנה עתה הוא בידי — ויהודה אחי חטף את המסמר מידי שבתי ויקמצהו באגרופו. אז הסתער עליו שבתי ויתפש את אגרוף יהודה בין שתי ידיו, ומבלתי יכלת לפתוח את האגרוף בידיו, התחיל לנשוך אותו בשִׁניו. ויצעק יהודה מרֹב כאב, ותהי מהומה בין הילדים, ואתן אני בבכי קולי.

— הסו — נשמע פתאם קול הרבי, בשובו מן החוץ — מה זה? אף לרגע קטן אי־אפשר לצאת. למקומכם!

המלמד מלא כעס, ואני נשתתקתי כְּלִי מפחד.

— יהודה גזל ממני את שלי.

— שבתי נשך אותי.

המלמד נטל את ידיו ויִנַגב אותן בכנף בגדו ושפתיו נעות.

— עתה לכו הביתה — אמר אל התלמידים — הגיע זמן אכילת־הצהרים. נראה אחר הצהרים. ילדים שובבים שכאלה! אף לרגע קל אי־אפשר לעזוב אותם. נראה, נראה אחר הצהרים.

ואני נגרר אחרי יהודה אחי ללכת הביתה.

אבל עוד בחצר השלימו יהודה ושבתי. את המסמר נתנו לי: גם לשניהם לא יהיה...

התיפחו, ויתהלכו להם עם החיים וישחקו בשחמט, ויש אשר גם מקלפים לא הזירו את עצמם...

וגם כאשר בנה סבא את ביתו הוא והמשפחה עברה לשבת בתוכו, לא נבדלו בני הבית מעל ה„חדשים", שכניהם ומכיריהם עד עתה. להפך, בגלל מקרה אחד עוד התקרבו בני־המשפחה בתוך ביתם החדש אל עדת המשכילים, אל אבי אבות ההשכלה החדשה. היו שנות הארבעים למאה שעברה, ובכל ערי תחום־המושב התעוררה בכל תקף פעֻלת הד"ר ליליֶנטהאל וכל ה„משכילים" מעריציו ועוזריו. מרכז התנועה היה בוילנה, במקום אשר שׂמה את קִנהּ מסביב לבית־הדפוס של משפחת רָאם. אז יצא החק מאת הממשלה לשים את „מכס הנרות" על ראש היהודים לטובת השכלת־העם ויסוד בתי־ספר, ואת המכס הזה היתה הממשלה נותנת בחכירה ובהתחרות פומבית. בפלכנו קבל את חכירת המכס ההוא אחד ממשכילי וילנה, אבי משפחת הָרַכָּבִי. הוא בא לעירנו וישׂכּר בחצרנו דירה למשרדו, וישב הוא ועוזריו בתוך בני משפחתנו. משרד מכס־הנרות נהיה, כדבר המובן מאליו, מרכז לכל מי שהיתה לו איזו שאיפה, איזו נגיעה ל„השכלה" בעירנו, והשפעת המשרד לא אֵחרה להֵרָאות בראש וראשונה על בני ביתו של סבא. אל הבית באו חֻמָּשִׁים „נתיבות השלום" עם באור ותרגום אשכנז לבן־מנחם, „שירי תפארת" לרנ"ה וַיזל וכדומה, האברכים התחילו להתלמד ולקרא עתונים רוסים, הנשים הצעירות לקחו מיניקות לילדיהן והתלבשו הדר, והעלמות רקמו את צעצועי הכפרת על ארון־הקדש בבית־תפלתנו באותיות גרמניות... פרחה החסידות כמעט כֻּלה מתוך הבית: דודי ברוך התפלל כל ימי חייו נוסח אשכנז, ואבי לא ראה מימיו פני „רבי" ולא הניח מעולם תפלין דרבנו־תם...

היה במשפחתנו בתקופה ההיא עוד גורם אחד, שהיה מביא תמיד זרמים חדשים לתוך החיים הרגילים בחצרנו ולא היה נותן להם לשקוט על שמריהם. דודי ברוך היה איש ידוע־חלי תמיד, כי פעם אחת עשו לו נתוח בחָטמו והנתוח לא עלה יפה ויהי חולה כל ימיו. הוא היה הולך במשך שנים רבות להתרפא במעינות הרפואה שבחוץ־לארץ, וביחוד במימי גרמניה, במקום שהיו לנו קרובים רבים, כי אחי סבתא היה רב ומורה־הוראה בברלין, ולו היו בנים ובנות. לדודי ברוך היתה אפוא האפשרות

ונוסע אליו" לא היה גם בחיי הרבי מסטרוסליה, ועוד גם אז נתקררה חסידותו. סבא לא היה מיודעי־„חן", לא ירד לעָמקהּ של הקבלה, ותחת זה היה מטבעו איש שפיו ולבו שוים, ולא היה יכול לכסות על רגשותיו ולשאת אותם בחבו. עוד זאת: הוא אהב להתהלך ולהתרועע עם עניים, הם היו מבני ביתו וידידיו, ומאת העשירים היה מתרחק ולא שגה באהבתם לעולם. מובן, שגם אצל הרבי שלו חפץ למצא מדה זו. והנה לדאבון־לבו הרגיש, שהצדיק מכבד עשירים יותר מדי, ואם עשה אחד מחסידיו עשר ונתעלה, אז גם הרבי מעלהו ומרוממהו אצל שלחנו, — ויחדל לנסוע לסטרוסליה. אבל נקרה, שהרבי בא למוהליב, ובעת ההיא ילדה סבתא בן. גם הרבי גם מקֹרביו החסידים היו בטוחים, כי עתה ימהר סבא לשוב אל הרבי ויבא לפניו לבקשהו להיות סנדק; והנה עובר יום, יומים, ואין סבא הולך גם להֵרָאות את פני הצדיק. אז חפו פני החסידים, והרבי מהר לעזוב את העיר עוד קדם יום־הברית.

באפן כזה לא קבלו גם בניו חנוך קיצוני ברוח חסידות מֻפרזה, ויתגדלו עם הצעירים והאברכים הטובים מכל אשר בחרו, גם מבני המתנגדים. כל הימים אשר ישב סבא ומשפחתו בדירה שכורה, עוד טרם בנה לו את בית־החומה, היה משכנו בבית רבי שמריהו אוריאל, אחד מאנשי־השם אז בקהלות ישראל ברוסיה. רבי שמריהו אוריאל זה, שעוד אזכירנו לא אחת ברשימותי אלה, נחל מאביו שכונה שלמה של בתים וחצרות, הרחק מעט מטבור העיר וממושב בתי־היהודים, ולו היו בנות וחתנים. בשכונתו היה גם בית־תפלה נוסח אשכנזי, ובניו של סבא וגם אחד מחתניו, הדוד סנדר טַרְרַם, לא מצאו כל נחיצות לטרוח וללכת לקצה העיר במורד הגבעה לבקש שם את מנין קהל חסידיהם, ויתפללו בבית־התפלה בקרבת־ביתם, אם כי שם מקדימים „ברוך שאמר" ל„הודו" והיו מקדישים ב„נעריצך" ולא ב„כתר"... גם המלמדים שלהם היו מן היותר טובים ומפֻתחים ולא רק מהמתנגדים, אך גם מן החשודים מעט בהשכלה „ברלינית". אברכי בית סבא ואברכי בית רבי שמריהו אוריאל התרועעו יחד ולמדו יחד, ומבקרי ביתם היה אליעזר צווייפל ואלחנן קלמנסון ויוסילי בעל האלגברה וכדומה. האברכים היו כלם צעירים ונשיהם צעירות גם הן, החיים עוד טרם היו למעמסה עליהם, על שכינתא בגלותא לא

חבל. ההשכלה „בת־השמים", אשר נתנו את נפשם עליה, לא הביאה לעולם היהודי השכלה טהורה, כמו שקוו המה, לא טִהרה את היהדות, שלפי דעתם העלתה חלודה וזקוקה היתה לנקיון, אף לא הקלה את החיים עליהם. הנגעים עמדו בעינם כמו שהיו, או אולי עוד יותר משהיו... אז הפך לב העם לשנא את ההשכלה, כי כן דרך כל ריאקציה. לכל המראות הרעים, שנראו בחיי היהודים, מצאו רק סבה אחת — ההשכלה. כל הימים אשר לא ידענו את ההשכלה החדשה, חָיִינו ונהיה טובים — התאונן העם באהליו. עין בעין נוכח הצבור העברי, כי אך יאחז אחד מבניו בעץ־הדעת, ומִהר לעזוב את המערכה וסר מהר מדרך היהדות הכבושה ותהום עולה בינו ובין עמו. פחד אחז את האבות לזכר „ההשכלה", זאת המרשעת המסירה לב בנים מעל אבותם ומפרידה ביניהם לעולם. בשנות הששים עוד הוסיפה הריאקציה להתגבר בקרב הצבור העברי. מן האוניברסיטאות יצאו משכילים מדֻפלמים והם ילדי רחוב־היהודים וחניכי בתי־הספר החדשים, ובכל־זאת לא התערבו עם אחיהם כלל, לא חפצו גם לדעת אותם, אם כי נשארו ביהדותם, אף היו באים להתפלל עוד פעם בשנה, ביום־הכפורים. היו שני דרכים: או של יהדות בלי השכלה, או של השכלה בלי־יהדות — דרך שלישי לא היה. ראו ונוכחו, כי גם אצל הממשלה עצמה הולך ונעשה כל ענין השכלת היהודים לדבר המוטל בספק, אם הוא מועיל או מזיק, וגם היא התחילה לפסוח על שתי הסעִפים. ידה אחת פותחת בתי־ספר ומשחררת את מבקריהם גם מעבודת־הצבא, ואת ידה השנית היא קופצת מִתת את הזכֻיות, אשר הבטיחה לא אחת, אם רק ישכיל העם. אז הרימה הריאקציה ראש ברחוב־היהודים. למרות החֹק, שכל ילדי היהודים מחֻיבים לבקר בתי־ספר עממיים וללמוד שמה לשון רוסיה וחשבון, לא אני ולא אחי הגדולים ולא אף אחד מן המשפחות האמידות לא מלאנו את החובה הזאת. השתמטנו ולא בקרנו בתי־ספר. המלמדים, שהיו מחֻיבים על־פי החֹק לגמור איזה בית־ספר או לדעת את הקורס שלו ולעמוד על המבחן בידיעות שִעור למודים כלליים, שעור קצר ודל מאד — היו מקבלים תעודות, אם כי לא ידעו צורת אות רוסית, לא ידעו גם את ראשית הדקדוק העברי ואף צרופי המספָרים. מטיפים מגידי־מוסר, מטפוסו של המגיד מקֶלְם, עברו בארץ ומצאו תמיד בתי־מדרש מלאים אנשים ונשים ואזנים קשובות לשמוע את דרשותיהם.

להכיר ולדעת מקרוב את חיי היהודים מחוץ לרוסיה, חיי גואלינו וקרובינו בבתיהם ובחוגיהם. ובשובו היה מביא הביתה גם ספרים חדשים, גם רעיונות חדשים, גם השקפות־עולם חדשות. ואמנם הדוד הזה היה הראשון במשפחתנו, אשר נתן חנוך טוב, במובן היחסי, לבנו היחיד, ואת בתו הגדולה למד ספר וחשבון, והיא היתה מנהלת אחרי־כן את הספרים בעסקיו. את בן־בנו כבר הכניס אל הגמנסיה, ואחד מנכדיו מרביץ תורה ודעת עתה במרכז היהדות בליטה.

ובבית סבא היתה עוד נפש אחת חיה, אשר בה שמו כל מעינם כל בני הבית. בן־זקונים היה לסבא, שמעון־אהרן שמו, והוא נולד חמש־עשרה שנה אחרי אבי, אחיו הגדול ממנו. הנער היה ילד חי, חכם בדרכיו ובעל כשרונות טובים, וכמו חזו מראש, כי זה האיש הנועד להמשיך את קו יחוסה וערכה של המשפחה, והוא הוא אשר יוסיף לה כבוד ויתן מהודו עליה. צעיר היה בבית אביו וכל בני הבית אהבוהו מאד, ויקחו לו מן המורים את היותר טובים, וילמד גם לפני הרב דמתא, וילמד גם דקדוק שפתנו וכתבי־הקדש, ויהי קורא בתורה באפן מצין, והקהל נהנה מאד לשמוע איך הילד הזה „יצנף הפזר ויסלסל השלשלת, ירעים הזרקא ויגלגל הגרשים". גם למדו אותו שפות רוסיה ואשכנז וחשבון. הכינו אותו בכל מה שאפשר לקראת הימים, אשר יהיה עליו למלא תפקיד גדול במשפחתו ולהיות תהלתה ותפארתה ימים רבים. עוד תעסיק התמונה המזהירה הזאת את עטי לא אחת ברשימותי אלה. פה חפץ אנכי רק להעיר, כי בחנוכו של דודי זה התעסקו כל ראשי הבית וישתדלו לתת לו חנוך כללי, כל אשר היה נחוץ אז למשכיל יהודי, לאדם שהיו קוראין לו „משלם", מבלי שים לב ומבלי התחשב כלל עם החסידות והשקפותיה, אם כי משפחת חסידים היינו מאז נגלתה הכת הזאת בעמנו בגלילנו.

כל זה היה קדם שהתחילה הריאקציה נגד „ההשכלה". באחרית שנות החמשים למאה שעברה כבר החלו רבים לסגת אחור, לחזור בתשובה אל היהדות המסרתית ולהביט בשאט־נפש על ההשכלה. בתי־ספר־הרבנים בוילנה וזיטומיר כבר הספיקו להוציא מחזורים אחדים, הביאו לשוק את „בכוריהם", והפרי היה בסר... בושו וחפרו המשכילים מפרי מעשיהם, בהוכחם, כי כל תקותיהם, אשר השלו בהן את נפשם ואת נפש העם —

והוא קורא את כל הודוי עד תֻּמו, וכל הקהל כאיש אחד עונה אח־יו ומתמוגג בדמעות...

כאיש אחד – מלבד רבי שמריהו אוריאל. הוא לא קם ולא זע, אם כי מקומו היה על־יד ארון־הקֹדש, אצל הבימה, שהמגיד עומד עליה ומנצח על כל הקהל. הוא שלח כעין בת־צחוק אל מול פני המטיף, ומבטו פגע במבט הזועם של המגיד, כמו מדדו איש את רעהו, כמו אמרו שניהם להתחרות, מי מהם יגבר... והנה סגר המגיד את דלתי הארון וישם פניו אל הקהל, ובשנותו את קולו הבוכה והדואג, התחיל כאיש המספר בשקט ובמנוחה.

– עתה אספר לכם מעשה באיש אחד, שהלך ברחוב ופגש את מכרו, נתן לו שלום ולא החזיר לו. הכיר האיש במכרו, שהוא עצוב ומלא דאגה. „מה לך, ידידי?" שאלהו. – הנח לי, ידידי – ענהו. „אנא, הגידה לי: מה עמך? הנה פניך רעים מאד, לבגדיך אין סדר, אמר־נא לי, מה קרך?" – אסון קרה לי. – „מה קרך"? – שמריהו, שמריל... – „איזה שמריל?" – שמריל שלי, בן־יחיד שלי... – „ומה לו?" – אוי לי, הוא כבר חצי־מת... שמריל שלי כבר חצי־מת...

ופתאם שִׁנה המגיד את קולו ויחדל לספר, ויוסֶף להטיף בנגון ובסגנון של המגידים.

– דוד המלך אמר: „ימי שנותינו שבעים שנה": ימי חיי האדם עלי אדמות שבעים שנה. ואם עברו עליו שלשים וחמש שנה, הלא הוא חציו מת, עברו עליו ארבעים – מת יותר מהחצי, חמשים שנה – עוד יותר מת, ששים – הוא גוסס, ואם בן שבעים הוא – כבר מת... לכן יזכור האדם שעברו עליו רֹב שנותיו, ואל ישכח, כי הוא כבר חצי מת, וכל מה שיוסיף שנים, אך יוסיף להתקרב אל המות. הנה כי כן האדם רואה תמיד את מֵתו מוטל לפניו, את גופו המת, הוא בעצמו חצי מת או כמעט כֻּלו, מֵתו תמיד לנגד עיניו. ובכן, אם בן שלשים וחמש הוא שמריל בן מכירו, הוא כבר חצי מת, ואם על שמריל זה כבר עברו חמשים, ששים או שבעים שנה, הלא הוא הולך למות, עוד מעט ואיננו, ובהתהלכו בחוץ הוא גורר אחריו את גויתו המתה.

והמגיד התלהב והתעורר כארי, ובשומו פניו אל מקומו של רבי שמריהו קרא בתוכחת מגֻלה:

והמגידים האלה היו מרעישים עולמות על המשכילים החדשים ועל ההשכלה ומחזיקיה, היו מביאים אותות ומופתים מן החיים — והמופתים הלא היו באמת כנים ונאמנים — איך כל המשכילים נאלחו ויעזבו את התורה והמצוה, והיו מזהירים את העם מלכת בדרכיהם ולמנוע את ילדיהם מן הדרך, אשר באיה לא ישובון. ויחד עם זה היו משתדלים המגידים ליסד בכל מקום חברות ואגֻדות ללמוד תורה: חברות ש״ס, משניות, חיי־אדם, תהלים, עין־יעקב, שומרים־לבֹקר, וכדומה.

השפעת המגידים על המון העם היתה אז עצומה מאד. לשמוע דרשות של המגיד מקֻלם היו נאספים מכל קצות העיר, ולא היה בית־כנסת, אשר יכֹל להכיל את המון השומעים. וכשהיה המגיד הזה עומד על הבימה וחוצב את להבות מדברותיו, היה הוא לבדו השליט על הקהל סביבו, הוא המושל ברוחם וברצונם ולכל יחפוץ יטה אותם. הוא לא חת מפני כֹל, לא פחד, פן יפגע בגדולי העיר, בעשיריה ובתקיפיה, ואף אם ידע, כי הם יכולים לגמלו רעה.

פעם אחת השמיע המגיד הידוע את דרשותיו בבית־התפלה של רבי שמריהו אוריאל, אשר הזכרתי את שמו למעלה. זה היה איש גדול ונכבד מאד בעדתו ומחוצה לה, זקן ושבע־ימים, וגם הוא בין הבאים לשמוע את הדרשה. המגיד שלח לאט לאט אֵש בלבבות הקהל הנאסף, חצב במשכילים וחרון־אפו השיג גם את המחזיקים בהם, זכר לקהל את כל העונות והפשעים שפשע וחטא, תאר לפניו את הגיהנום לכל מראות־הזועה, אשר יפול בחלק הפושעים, וכאשר הרגיש, כי הלבבות התלהטו והגיעו לנקֻדת־הרתיחה, הסב פתאם את פניו למול ארון־הקדש ויפתח לרוָחה את דלתותיו ועל כל הקהל צוה בקול:

— ובכן אמרו אחי: אשמנו.

הקהל זע ויחרד כֻּלו... והמגיד הוסיף:

— נאמר־נא, אחים, כֻּלנו: בגדנו.

כבר התפרץ קול בוכים בעזרת־הנשים, ועל־יד הארון הפתוח גונח קול המגיד:

— אוי, אוי לנו, רבונו־של־עולם — גזלנו.

כל הון יסודי לקיומם הם מברכים את ה׳ יום יום, כי ימצאו את פרנסתם ויטריפם לחם־חקם. בני המעמד השני, בעלי־בתים, היו כל אלה, כמו ששמם מוכיח עליהם, שיש להם בית, כלומר, בית־עץ לשבת לאיש ולמשפחתו, ואולי גם להשכיר דירה או חנות לאחרים. הָחָזָק, כי כל מי שהוא בעל־בית איננו עני, יען כי הלא הבית שוה הון ויש לבעליו האפשרות לתתו בכסף, למכרו או למַשכנו, וגם כל בית בתחום העיר יכול היה להיות מקור לפרנסה — לבנות על־ידו חנות, לסדר בתוכו מלון, למכור בו משקאות ובכלל לעשות אותו ל„מחיה״. את „בעלי־הבתים״ היו מזמינים לעניני הצבור, אבל רק בגבולות רחובותיהם ושכונותיהם ובבתי־התפלה, שהם נחשבים למתפללים שמה. בספרי התנאים והאֵרוסין ובמכתבי השדכנים היו מדַיקים להבדיל בין בעלי־בתים סתם ובין בעלי־בתים גבוהים, כלומר, אמידים, שהם כמעט „נגידים״. אולם הראשונים במעלה היו — העשירים, שַמנה וסָלתה של הקהלה, עיני העדה ומאַשריה.

וטבע הענין מחַיב, שהעניים התפללו תמיד להחלץ מעֳנים וכי יברכם ה׳ ויבנו להם בתים, למען יהיו גם הם בתוך מעמד בעלי־הבתים, ובעלי־הבתים שאפו למעלה למעלה, שיהי חלקם בין העשירים.

וכעין מפלגת־מעבר בין בעלי־הבתים ובין העשירים היו כל אלה היהודים, שרכשו להם בתי־חומה, בתי־אבנים. מי אשר היה לו בית־חומה היה נחשב ל נ ג י ד, תאר כזה, שרק לפי מצב המקום קשה היה להגדיר בינו ובין עשיר ממש; ביותר דיוק קשה לי לפרשו, ורק יודעי הטֶרמינו־לוגיה של רחוב־היהודים בליטה ורייסין יבינוהו על בֻּריו. בכל אֹפן, זה קרוב לעשירות. את רֹב בעלי בתי־החומה היו מזמינים לאספות של צבור בעניני העדה — בנוגע לבחירת רב חדש, לבנין בית־מרחץ כללי, בשאלת מסירת אנשים לצבא, בהשתדלות אצל שר־הפלך וכדומה מן השאלות, שכל הצבור היהודי לוקח חלק בהן ומעֻנין בתוצאותיהן. את שמות בעלי בתי־החומה ידעו כמעט כל תושבי העיר, ידעו את הבתים למי המה, ואת הנכבדים מבעליהם השתדלו להכיר גם פנים בפנים, את רבים מהם הכירו גם התושבים הנכרים. השדכנים היו רושמים בפנקסיהם לזכרון: בעל בית־חומה. ולכן שמרו והוקירו מאד מאד אדוני בתי־החומה על קיום רכושם, אם הוא להם נחלת־אבות או מקנת־כספם, ומה גם אם הם בעצמם בנו

— ואיך לא יֵדע הַכָּלִם אדם מישראל, העומד כמעט על עברי פי־פחת, לפרש את עצמו מן הצבור ושלא להתוַדות, בעת אשר קהל קדוש עומד ובוכה, מתוַדה על עונותיו, אולי יחוס, אולי ירחם ד׳ את השארית הנמצאה...

וירד מעל הבימה. אמנם לא הוסיף עוד המגיד לדרוש בבית־תפלה זה, אבל נפלא הדבר, שחֻצפה כזו עברה למגיד בשלום.

זה הכח, אשר היה אז למגידים על המון השומעים.

הימים, שהיו מראים בחצר סבא חבה יתרה להשכלה, היו קֹדם הזמן הזה, קֹדם שיצאתי לאויר העולם. אנכי חֻנכתי בתקופה שלאחרי „חדשי־הדבש" של ההשכלה, בשנות הששים. אז היתה כבר הריאקציה בכל תקפה. בילדותי ידעתי רק סביבה של תורה ומצוות, עולם שלא היה בו דבר בלתי־אם ללמוד או להתפלל, ודבר לא היה לי עם כל מה שמחוץ לעולם הזה. תפלה שלש פעמים ביום, גמרא בחדר מן הבֹקר עד הערב ובחֹרף עד תשע־עשר בלילה, עין־יעקב בין מנחה למעריב, משניות אחרי תפלת ערבית, מדרש־רבה בשבתות וימים־טובים, — באין אף שעה אחת פנויה לשום דבר מחוץ למעגל קדוש זה. והמעגל היה סגור ומסֻגר, עד כי אי־אפשר היה לענין חיצוני לחדור אל תוכו ולתפוס לו אף מקום צר, אף נקֻדה אחת פנויה. זאת היתה המשמרת היותר טובה בפני מפלצת ההשכלה, התריס היותר הדוק בפני הפְּרעניות.

ובכל־זאת...

ח

## לפלגות ישראל

היהודים תושבי הערים היו מתחלקים, לפי מצבם הכלכלי אז, לשלשה מעמדים או מפלגות: עניים, בעלי־בתים, עשירים. אל המעמד הראשון היו שַׁיכים, על־פי הרֹב, האֻמנים לכל מלאכותיהם השונות, כלי־הקֹדש, כמו רבנים, שוחטים, חזנים, מלמדים, שדכנים, שמשים, גם חנונים קטנים וסוחרים פעוטים, כל אלה שבסיס בטוח לפרנסתם אין להם, ובאין

מוזרים מעט ורבים מהם היו נראים במעשיהם קרובים אל יהוא בן נמשי, אבל בכלל היו אנשים ישרים לפי משגם המיחד להם. יוסף אוריאל זה לא היה קבלן ומשגיח בשכר, אך בתור ידיד־בית ויועץ תמידי ומחזיק את עצמו למֻמחה בעניני־בנאות, היה הוא המוציא והמביא את כל בנין הבית. ליוסף זה היה בן־יחיד, קלמן אוריאל, גם הוא צעיר בעל כשרונות טובים, אבל זר ומוזר בדרכיו ומעלליו.

ימים רבים אחר שכבר עמד הבית על תלו נקרא סבא לרגלי מסחרו לפטרבורג וימצא שמה גם את קלמן אוריאל בן יוסף מכירו. הצעיר אוריאל, בעל אשה וילדים, חפש ובקש בעיר הבירה, כרבים מן הצעירים בעלי הכשרונות הטובים, את אשרו באיזה עסק ועבודה — ולא הצליח. הדבר היה קֹדם הפסח, ועת היה כבר להתכונן לדרך הביתה. פעם אחת בא הצעיר אוריאל אל סבא ויספר לו, כי היום יום התחרות הקבלנים של חכירת ממכר היי״ש אצל הממשלה, וכי אך לו היה בידו כסף מזֻמן או תעודה של רכוש לערבון, כי אז היה הולך גם הוא אל הסינַט, מקום ההתחרות, והיה מקבל בלי־ספק איזו מנה יפה, מאות רְבָּלים אחדות, מאת המתחרים, למען יסור מעליהם ולא יתערב בהתחרות.

— אז הייתי גם אני נוסע עם כבודך לחג־הפסח לביתי ולמשפחתי— אמר קלמן אוריאל בעצב — לו אך יכלתי להשיג ערבון לבטוחות.

סבא היה איש רך־הלב ורחמיו נכמרו על הצעיר מכירו, התועה ברחובות עיר־הבירה לבקש את האֹשר המתחמק ממנו ולא ימצאהו. ביד סבא היתה התעודה על בית־החומה שלו, והתעודה הזאת יכולה לשמש בתור ערבון לפני הממשלה, כשבאים להתיצב על ההתחרות של קבלנות או חכירת המונופולין למכירת יי״ש.

— אני אתן לך ערבון — אמר סבא. — הא לך את התעודה על ביתי, וְלֶךְ־לְךָ להשתתף בהתחרות.

שש ושמח לקח קלמן אוריאל את התעודה וילך אל הסינט לשעה הקבועה. אם מצא הצעיר המתחרה את המנה, אשר הציעו לפניו הקבלנים המתחרים, דלה וקטנה בשבילו, או אולי לא הציעו לפניו כל כסף־כִּפּורים, מפני שלא האמינו לו אלה, שבאמת יש בידו תעודת־רכוש לערבון, או אולי יצרו המוזר תקף אותו ברגע של אסון לעמוד במקום גדולים ולהֵראות

להם את בית־החומה ויסדו את מעמדם החדש. בית־חומה — זה היה היקום אשר להם, הטר־גאותם והכח המעמיד אותם בחברה. את אשר היו האחֻזות לאצילים הרוסים או הפולנים, היו בתי־החומה שבתוך הערים ליהודים הסוחרים. אחֻזת־נחלה היתה לאציל הנוצרי לא רק אמצעי של פרנסה ומחיה, אך גם מקור אצילותו, משפחתו נקראה על־פי רֹב על שם נחלתו, והאחֻזה היתה מעידה עליו, כי לא מאחורי הצאן נלקח, לא בן־סוחר או מן הכהנים, כי־אם מוצאו ממשפחת אצילים. ובגלל זה, מלבד אשר כל אחֻזה כשהיא לעצמה מביאה פרי טוב, אך גם מפני הכבוד החברתי השתדל כל סוחר שנתעשר או כל כהן שאסף הון לרכוש לו אחֻזה מנחלות האצילים. וברחוב־היהודים, במקום אשר רגשי הכבוד הצבורי מפֻתחים מאד ורבה וגדולה ההשתדלות לבלי לרדת חלילה מן המעלות שעלו עליהן, היה בית־החומה מעיד על אמידות ידועה, על נגידות, על אצילות. ולכן אם קרה, שבעל בית־החומה. בא בסבך עסק־ביש, או חובות רבים נושים בו, או צפוי הוא אל משפט קשה ומסֻבך, אז היתה ראשית דאגתו — למצא דרך להגן על בית־החומה, לבל ינָשל מאחֻזתו זאת, הנותנת לוית־חן ועטרת־תפארת לו ולביתו ולזרעו אחריו.

זאת היתה לא רק דאגת אדון־הבית, אך דאגת כל המשפחה כֻלה. הכל הרגישו, כי אם יֻקח בית־החומה וימָכר והיה לבעל אחר, אז יִגְלֶה גם כבוד המשפחה והיא תפרד ותתפזר, והיו כל חבריה כעלים בודדים בלי שבט לתלות עליו או כענפים באין חֹטר לתמכם, ונגדע העץ ולא יוָדע גם מקומו...

וסכנת אסון כזה היתה צפויה אל סבא שלי, וממילא גם אל כל כבוד המשפחה, במשך כל עשרים שנות חייו האחרונות.

בעת אשר בית־החומה של סבא היה הולך ונבנה, היה סבא מסוחרי מוסקבה, במקום אשר גר כמעט בקביעות. הַבִּנְיָה היתה על־יד אשתו, אבל הלא היא אשה, והבנים היו צעירים, והאם כאלה יודעים לכלכל בנין בית־חומה? ולכן כל עצם ההשגחה על הבנין, על שכלול החדרים ועל כל פרטי העבודה הגדולה, היתה על אחד ממכיריו במוהליב, שהיה מבאי בית סבא וממקֹרביו. שמו היה יוסף אוריאל. האוריאלים היו בעלי כשרונות טובים ומתהללים לידעים ומבינים בכל דבר. הם היו אנשים

בריך־הוא מכבר. בספרי המקנה והאחֻזה של הממשלה היה כתוב בית־החומה של סבא על שמו וגם על שמה של סבתא אשתו. אינני יודע, אם היה בזה מן הזהירות הרגילה של סוחר, „על כל צרה שלא תבוא“, לשמור את חצי רכושו במקום שמור ובטוח – בידי אשתו, או אולי, פשוט, חפץ היה הגבר בבנותו את הבית לעשות נחת־רוח לאשת־נעוריו ולתת גם לה חלק ונחלה וזכרון ברכושו אשר עשה לו במסחרו ובמשלח־ידו. עתה היה הדבר הזה לפתח תקוה ולמקור תוחלת להציל את הבית מכליון. התחילו משפטים עם הממשלה, על מה ולמה ובאיזו רשות לקחה לה בערבון מאת האחד רכוש של שנים שֻתפים בלי הסכם השני. לא חנם אומר הפתגם העברי: „משפטים בל־ידָעום – הללויה“, בפרט עם הממשלה; הרוצה לאבד מעותיו ילך וידון עמה. הן היא תקיפה תמיד, היא אינה נחפזה ואינה בהולה על ממונה, כי אף אם לא תזכה במשפט, גם כן לא תהָרס, בעת אשר הפרט, הצד שכנגד, תמיד נרגז ונרעש ותוחלת ממֻשכה אוכלת אותו כל הימים: היזכה בדין? היצדק במשפטו?... לממשלה פקידים וסופרים, המקבלים שכירות בין אם יש משפט או אין, בעת אשר היחיד מֻכרח לבזבז את מיטב־כספו לעורכי־דין ופקידים ומִסֵּי המשפט השונים.— לאחרי ערעורים שונים יצא פסק־דין, כי אמנם נכון הדבר – חצי הבית שַיך לסבתא, לכן ימָכר הבית בפומבי, ואת כסף מחירו יחלקו ביניהם שני השֻתפים: הממשלה וסבתא.

הנה כן יצא בית־החומה של סבא להמכר בפומבי, ועד המכירה לקחה הממשלה את הבית אל תחת השגחתה והיתה מוסרת אותו בחכירה בהתחרות פומבית בכל שנה, ואת כסף ההכנסה היתה מתחלקת עם סבתא.

מני אז לא היתה שעת מנוחה ושקט אצל סבא, ומפני אשר הוא היה כבר אז איש בא בשנים, לכן היתה צרת הבית דאגתה של כל המשפחה. ראשית, צריכים היו להשתדל, לבל תקבל הממשלה כלום, עד כמה שאפשר, מהכנסת הבית. זה היה עולה בלי קשי מיֻחד, מפני שהאפטרופסות על הבית נמצאה בידי פקידות העיר, במקום שהפקידים היו נוחים ואחדים בתוכם היו „משלנו“. באפן זה, החצר, שהיתה מכניסה לערך אלפַּים רֻבל בשנה, היתה נחכרת במאה וחמשים רֻבל, שמחציתם היתה לזכותה של סבתא. אבל העִקר הוא, שצריכים היו לסַכל את עצם

גם הוא בתור חוכר וקבלן, – אם כה או אחרת, והנה עמד קלמן אוריאל זה על ההתחרות, הגיש הודעה וצרף את התעודה שבידו לערבון, ובסוף ההתחרות הודיעו והכריזו, כי חכירת ממכר היי״ש באיזה מחוז בפלך פולטבה נמסרה לאדון קלמן אוריאל.

והוא שב אל המלון אל סבא באין כסף ובלי תעודת־הרכוש... בית־החומה של סבא נִתַּן בערבון לממשלה, עד אשר יקים החוכר את תנאי החוזה ועד אשר יכניס את הכסף המְתֻכּן לשלם מחיר המונופוליה במחוז פלוני־אלמוני, שלא אוריאל ולא סבא יודעים את מקומו ואת תנאיו ואת ערכו, ובכלל אינם יודעים, מה זו חכירת מכירת יי״ש ואיזה עסק זה ואיך שולחים בזה את ידם.

לב סבא הָמה בקרבו והתרגש מאד, על מה ולמה עשה לו זה האיש ככה, למה עכר אותו ויַכנֵס את ראשו בעסק אשר לא ידע מתמול־שלשום ויבֵא בסכנה גדולה את רכוש איש זר, לא קרובו ולא גואלו, והוא הלא חפץ אך להיטיב עמו ולעזור לו בעת מצוקה. אבל – לֵך ושפוך זעמך על העצים ועל האבנים! תעודת־הרכוש נמצאה ביד הממשלה ונתונה בערבון למלא כתב־החוזה, והנעשה אין להשיב. אוריאל הצעיר כמו הכיר עותתו ונתעלם מן העין, אולי מבלתי יכֹלת להביט בפני האיש, אשר הביא עליו רעה תחת טובה. וסבא, תחת אשר חפץ להקל לִמַכָּרוֹ את הנסיעה לביתו לחג־הפסח, נשאר גם הוא לחֹג את חג־המצות בעיר נכריה, בכדי להשתדל, אולי יעלה בידו לתקן את אשר עִוֵּת בקלות־דעתו וברֹך־לבבו, בהאמינו באיש לא אֱמוּן בו.

והתחילה סדרה של השתדלֻיות אצל האנשים, שהחזיקו בחכירה את מכירת היי״ש במחוז ההוא עד היום הרע והנמהר שיצא אוריאל להתחרות בהם, אולי יאותו הם לקבל עתה את החכירה בשבילם. ואולם התנאים, שהסכים עליהם אוריאל בבלי דעת את טיבו של העסק, היו קשים, בלתי־רצוים ולא מתאימים למצב הענינים, והקבלנים הישנים דחו ולא חפצו להסכים להם. באֹפן כזה נשאר האדון קלמן אוריאל לחוכר, והממשלה דרשה ממנו למלא אחרי תנאי החוזה, וכאשר לא נענה לדרישה זו, אמרה הממשלה לקחת לה את הערבון – בית־החומה של סבא...

אבל חצי־רפואה למכה הגדולה הבאה על המשפחה הכין קודשא־

— נבלים! — קרא להם — הן את הבית לא תעֵזו לקנות, ואתם רק נושאים את עיניכם אל כסף „לא־יחרץ”. היה לא תהיה, למה נאספתם לעמוד על דמו של הזקן הנכבד הזה? — אמר, בהראותו על סבא, המֵצר ודואג. — אם אתם חפצים בכוסות אחדות — בואו אלי ואמלא את גרונכם, אבל בכבוד האיש הזה אל תגעו.

ואולם בהשתתפות הצבור בצָרו של סבא גרֵידא אי־אפשר היה להוָשע. רבות היו ההוצאות גם לכסף „לא־יחרץ”, גם לעורכי־דין, גם למסים וארנוניות של המשפט, גם לפקידים שונים בכל הערכאות, שהמשפט היה עובר דרך ידיהם. „כף ריקה צורבת את הפה”, אומר המשל הרוסי, יום המכירה היה תמיד יום דאגה ועמל, צרה ומצוקה, ואני זוכר, כי דחו את חגיגת בר־מצוה של אחד מאחי ליום אחר, מפני שחלה החגיגה ביום המכירה הפומבית. תמיד היו עסקים, נתנו וחזרו ונתנו, ולא היה שבוע, שלא היה מבקר בבית סבא פקיד זה או משנהו, לבלר זה או אחר, ותכף לכניסתם עלו על השלחן הבקבוק והכוסות והקנות, ומעולם לא השאירו בבית מאומה... כבר אכל המשפט הזה את ההון המעט בכסף מזֻמן שהיה לסבא נוסף על נחלותיו, והגיע היום, שהיה מֻכרח לתת במשכנתא לבנו הצעיר את החצר השניה שהיתה לו על־יד בית־החומה. בית לא היה בחצר ההיא, וגם אדמתה לא היתה מקנת־כסף, כי־אם שכורה בחכירה מאדמת הכנסיה הנוצרית לשנים רבות, ובחצר ההיא היו רק חנֻיות ומחסנים, אבל היא היתה על גבול חצדו של סבא, ובניניה עליה הביאו הכנסה הגונה. עוד מעט — וגם כסף המשכנתא אזל והמשפט דורש הב הב, ולכן הסכים הזקן לדרישתו של חותן בנו ההוא — איש יודע צורת מטבע ומבין פרק בהלכות רבית — למכור את החצר השניה עם חנויותיה ומחסניה לבנו זה לצמיתות. הדבר הזה נעשה שלא ברצון יתר בניו, וגם סבא בעצמו נפשו מרה לו על מחֻתנו, אשר דרש ממנו להונות את בניו הנותרים מנחלתם לטובת חתנו במחיר הכסף אשר נתן. ובאמת היה ענין זה לסלע־המחלקת בין האחים, אבל בשעת מעשה החרישו כלם, כי לא היה כל קרבן אשר ייקר בעיני המשפחה להציל את בית־החומה...

ואת הבית הצילו. כאשר לא הצליחה המכירה ארבע פעמים רצופות בעיר־הפלך, העבירו, כפי החֹק, את מכירת הבית לבית־פקידות הפלך

המכירה של הבית, לדחותה עד כמה שהיתה היכֹלת. ואמנם המכירה הפומבית של בית־ההומה לא יכלה לצאת אל הפֹעל בשום אֹפן בעירנו. ארבע פעמים הכריזה הממשלה מכירה פומבית ובכל פעם לא קמה המכירה, לא בא איש אל בית־הפקידות לעמוד על הקניה בימי המכירה. ארבע פעמים פקדה הממשלה על בית־הפקידות של הפלך למכור את הבית, הודיעו בעתונים של הממשלה והכריזו על המכירה, — ובכל פעם היה בית־הפקידות מֻכרח להודיע לממשלה, שאין קופצים, אינם באים לקנות את הבית במחיר אשר שתה עליו הממשלה, הַינו המחיר הקצוב בתעודת־הרכוש בעת אשר קבלה אותו הממשלה לערבון.

איך נעשו הדברים האלה? בכדי להבין זאת צריכים לדעת את יחסי־החיים אז ברחוב־היהודים, את הבושה ואת הפחד מפני דעת־הקהל. הדבר היה מן הנמנע, שאיש יהודי יהין ללכת ולקנות בית של יהודי אחר מבלי רשותו, מבלי אשר בעל־הבית ימכור אותו בלב טהור ויברך את הקונה באריכות־ימים על נחלתו אשר מכר לו. זה היה אז, ואולי עוד גם עתה בערי תחום־המושב, במקום שחיי היהודים עודם חטיבה אחת — ואחרת גם אי־אפשר היה להעלות על הדעת. נפלא הדבר, כי גם בני־הנכר, הסוחרים הנוצרים הישרים או הפקידים המעֹרבים עם הבריות, גם אלה היו נמנעים מלקנות רכוש של יהודי בלי רשות־בעלים. זוכר אני, שפעם אחת נִסה נכרי, איש גס, בְרסקי וסוחר־עורות, לקחת ממכירה פומבית בית של יהודי, ולא ראה ברכה: נתרוקנו אצלו החנֻיות והדירות, הרְשות שׂמה על הבית, שקם לו למקנה, מסים יותר מכפי ערכו, עד כי הרכוש לא הכניס לו כלום. מלבד זה גם בעסקיו הפרטיים הרגיש, כי אין פני קוני־העורות אליו כתמול שלשום, והוא כמו חדל להיות איש ישר בעיני העולם. אך שנים אחדות היה הבית ברשותו, ואחר־כך שמח, כי בעליו הראשון גאל אותו מידו. ובנִדון דידן, בנוגע לביתו של סבא, שאנשי־העיר ידעו את כל פרשת עסק ביש זה, שנכשל בו סבא לרגלי טוּב לבו ואהבתו לעשות חסד, — חשבו להם העסקנים לחובה לעמוד על המשמר, שימי המכירות יעָברו „כשורה". פעם אחת נקבצו נכרים אחדים ויבואו לבית־הפקידות בעת המכירה הפומבית, ויוָדע הדבר לראש־העיר, סוחר רוסי זקן ועשיר, וימהר אל מקום המעשה ויגרש את האומרים לעמוד על הקניה.

דרש זאת בכל תֹּקף. ואם הדבר היה נחוץ, אז נשארו לשבת שם במקומות האסורים ימים ושנים, למרות כל חֹק אוסר, ואך ברשיון הרוממות של שוער־החצר בעצמו, שסוף־סוף, אם הוא מרשה לך לבוא וללון, אז הבל כל חֹק ושקר כל פקֻדה וכל שר ושוטר מְשחק לך. ברשיון זה ישבו יהודים לאלפים בכל המקומות האסורים, ברשיון זה ישב אבא שלי בפטרבורג כעשרים שנה, וברשיון זה השתמשתי גם אני בעיר־הבירה במשך יותר מארבע שנים רצופות. מובן, כי רשיון זה הועיל אך לרַוָּק, לאדם יחידי, אבל אי־אפשר להתישב איש ומשפחתו מבלי רשות חֻקית. לפיכך לא יכלו הסוחרים במוסקבה ופטרבורג וכו׳ להביא את משפחותיהם אליהם ולהיות שם כתושבים, אם כי מסחרם הכריחם לעשות כל ימיהם בתוך אותו המרכז, שמקצוע מסחרם היה קשור בו, והיו האנשים יושבים לבדם בעיר־המרכז האסורה, אם גם בקביעות, ובני־משפחתם נשארו בערי־השדה, למקום שם היו באים לפקוד איש את נוֵהו פעם בשנה, בשנתים — הכֹּל לפי המצב.

ט

# חצרות השכנים

בכל החצרות, אשר גָבלו את ביתנו משלש רוחותיו, היו בשבילי הרבה־הרבה דברים מענינים, שהשאירו רשָמים לא־ימָחו בזכרוני.

מימין היה בית־חומה יוצא אל פני הרחוב השקלובי ונָסב אל הסִמטה, הנמשכת לארך הבנינים של הארכיון הפֶּלכי, בשורה אחת עם ביתנו. בקומה השניה בבית ההוא ממעל לחנֻיות היה בית־הספר של הממשלה לילדי העברים. ואולם אותי ענינה בבית ההוא בימי־ילדותי נפש אחת: זאת היתה רַגְדה, כלבת־צַיָדים גדולה של הפקיד הנוצרי, מנהל בית־הספר. הכלבה הזאת לא נבחה מעולם למולי ולא הרעימה לי פנים, וכשהייתי משליך לה מן המאכלים ומשיורי המַטעמים היתה חוטפת ואוכלת להנאתה ולהנאתי. אמנם בעיני ראיתי, איך אדונה וגם שַמש בית־הספר מאכילה מיד לפה ממש ואינו חושש, וגם קנאתי מאד בהם,

הפטרבורגי, ושם סוף־סוף קנהו איש יהודי במחיר החלק העשירי משויו. מובן, כי היהודי הזה היה אך קונהו־מקראו של הבית, ובאמת הוא בא בכחו של סבא ועל־פי בקשתו. את חצי כסף־הפדיון של הבית מסרה הממשלה לסבתא כפר מחציתה, והחצי היה שלומים לה בעד חובותיה אשר נשתה בקלמן אוריאל...

כעשרים שנה נמשך הענין הזה, ואין קץ למרץ ולדאגה, לכחות־הנפש והגוף אשר השקיעו בו. לרגלי המשפט הזה נתגלגל הדבר ואבא שלי הלך ראשונה לפטרבורג. המשפחה הריקה את כל חניכיה להציל את הקן מהרס, ואבי עזב את אשתו ואת ילדיו וילך להשתדל לעיר הבירה. ורק היודע ומכיר את הבצה הזאת, את בתי־משפטיה וערכאותיה לפני חמשים שנה ועוד גם עתה, הוא יבין את פרושה של המלה „השתדלות", שאולי אין בכל לשון דֻגמתה. רגליו של אבא לא ידעו מנוחה והוא נע ונד כל היום, אולי ימהר מעט את מהלך המשפט, אולי יניע אותו ממקומו, ובכדי לשמוע תשובה חקוקה וקבועה: לך ושוב בשבוע הבא... ושבועות באו וחלפו ויהיו לחדשים והחדשים לשנים והשנים לשמטות... מובן, שאין לזדם מישראל מן המוכן הון ועשר, עד שתמצא ידו להוציא הוצאות המשפט וגם די כלכל משפחתו בביתו. ועת וזמן היו לאבא די והותר. בין תוחלת אחת לרעותה, בין הבטחה זו לאחותה, השעה פנויה, גם אחרי שקבעת עתים לתורה. אז החל לסחור בעיר הבירה, ויהי „יושב־פטרבורג" כמעט עד יום מותו.

אגב אורחא חפץ אני לבאר פרושו של מבטא זה „יושב פטרבורג" או יושב מוסקבה וכדומה, שאני מזכיר ברשימותי; זה היה טרמין מיֻחד, יליד החיים של היהודים ברוסיה.

ערי תחום־המושב היו תמיד צרים למסחר היהודים. מרכזי־החיים הכלכליים של המדינה נמצאו, כמובן, בערים הגדולות: מוסקבה, פטרבורג, קיוב, ריגה, והסוחרים של ערי־המדינה היו מֻכרחים תמיד להמצא בקשר עם הערים הגדולות האלה. אבל הלא היו, ברוך־השם, חֻקים ברוסיה, המגבילים את זכות־הישיבה של היהודים, ודוקא ערי־המרכז אסורות היו עליהם לישיבה. כידוע, נכתבו החֻקים בשביל לעבור עליהם, והיהודים היו הולכים, למרות החֻקים, לפטרבורג ולמוסקבה ולכל המקומות, שהמסחר

היו מושיבין בערש זו או בקֻפה זו גם נוסעים, מאלה „הצורות היפות״, שלא אִכפת להם, אם גם שם יכירם מקומם, כמו למשל: דרשן נודד, שלקחהו בעל־העגלה לשם מצוה, מבשלת שהפסידה מִשְׂרָתה ויצאה נקיה בלי פרוטה מבית גבִרתה, עגונה המבקשת את בעלה מפי שמועות איש מפי איש. הנוסעים הקבועים בתוך „המחלקה״ הזאת היו עניים המחזרים על הפתחים בראשי־חדשים. אז היו עניי שקלוב באים בהמון גם למוהליב, ולתקנתם הנהיגו לחלק צדקה בשקלוב בערב ראש־חֹדש, ובמוהליב בראש־חֹדש, והיו העניים מספיקים לקבץ את שלהם בשתי הערים. אין התקנה הזאת רשומה בפנקסי הקהלות וראשי־העדות לא נמנו עליה, אך העניים בעצמם הנהיגו אותה בתקֹף זכותם על כיסו של הקהל. הדרך בין שתי הערים הוא אך כשלשים פרסאות רוסיות, מהלך שלש שעות בסוסים ועגלות כתקונם, ואולם העגלונים האלה היו משרכים את הדרך ההוא כל הלילה, הן בקיץ הן בחרֹף, והיו מכבדים את הנוסעים לרדת מן העגלה: במורד־ההרים — מפני סכנת־נפשות, במעלה ההרים — מפני צער בעלי־חיים, ובמישור לשם תענוג וטיול... בחצי־הלילה היו יוצאים ובבֹקר המה באים, ועושים כל היום בעיר: מוסרים את המכתבים ואת הכסף ואת חבילות הסחורה, ומבקשים נוסעים ומקבלים מכתבים וכסף וסחורה חזרה. זאת היתה הפוסטה היותר מהירה והיותר בטוחה והיותר זולה, וביד העגלונים שלמה־הָמָן ויצחק־שפק היו משלחים רבבות אלפים רֻבלים ואינם חוששים למעילה בשליחות. וכל היום עומדים הסוסים על־יד העגלות בחצר המלאה שאון, ולילד כמוני היה בכל זה ענין רב לטפס על העגלות ולתלוש שְׂעָרות מזַנְבות הסוסים ולהשתמש בהם לנימים לכִנור, שיעשה לי אחי. ומפני בעלי־העגלות אין אתה מפחד כלל, כי־על־כן יהודים המה כֻלם ואת שפתם אתה שומע, והם עוד ישגיחו עליך בהתפַּתֶּלך בין הסוסים, ויש אשר גם את השוט יתנו בידך לצַחק בו, וגם תוכל לעמוד ולראות בהַשקותם את הסוסים.

בקצה החצר ההוא נמצא בית בעל שתי קומות: התחתונה בנויה לבנים והעליונה עליה — עץ. הקומה התחתונה משמשת פֻנדק ואכסניה לעגלונים ולאלה מנוסעיהם, שאין ידם משיגה למצֹא להם מנוחה במלון ממש. הבית הוא חצי־אפל ביום ובלילה וריח זֵעה ועטרן וזפת עולה תמיד.

שלבם גס בכלבה ואינם יראים מפניה כלל, וגם נִסו לקחת את ידי ולהעבירה על עָרפּהּ של הכלבה, — בכל־זאת לא מלאני לבי מעולם להתרועע עם החיה הזאת בקִרבָה כזו, ובחרתי לעצמי את השיטה: שמאל דוחה וימין מקרבת. כי על־כן הלא בכל־זאת כלבה היא, ומי ידין עמה, אם פתאם תתקע את שִׁניה בבשרי. הסתפקתי בזה, שהייתי משוחח עם מכרתי זו מרחוק דברים אחדים, כשהיתה יוצאת עם אדוניה או עם המשרת במסדרון הבית או אל המדרגות, והייתי מהגה ומצפצף בלשון־הכלבים, תחת אשר עם האדם ההולך על־ידה לא יכלתי לדבר אף מלה אחת, כי לא שמעתי את השפה הנכריה. לבית־הספר פנימה לא נכנסתי מעודי, כי כל הבית ומה שבתוכו היו זרים ומוזרים בעיני מאד, וגם הפילו עלי אימה ופחד לא ידעתי שָׁערם, כמו שהיה נותן בלבי מורא ופחד לא־אדע בית־הכניסה לנוצרים, והייתי בטוח, כי כל הדורך על סף־בית כזה לא ישוב לעולם. לשמע־אזן שמעתי, כי יש לאדם לבחור בין עבודת־הצבא ובין בית־הספר (כי הנכנסים לבתי־הספר היו אז פטורים על־פי החק מעבודת־הצבא), ונקבעה בקרבי ההכרה, כי גורל אחד ומשפט אחד לעבודת־הצבא ולבית־הספר, ומפני שאת הערך הנורא של הראשונה ידעתי והכרתי משחר־ילדותי, לכן יצא מאליו ההֶקש בדמיוני גם לערכו של בית־הספר.

בעמקי החצר ההיא פנימה היתה רחבה גדולה, אשר תפשה כשלשת רבעי החצר והיתה מְגדרה לבדה ולה גם שער מיֻחד מצד הסמטה. שם היתה תחנת העגלונים, העושים דרכם בין עירנו ובין העיר שקלוב הקרובה. היחסים בין שתי הערים היו אז תמידיים, שתיהן סחרו זו אל זו, אם כי לא היו עוד אז ביניהן לא אניות־קיטור על הדנֶיפּר ולא מסלת־ברזל, והתנועה בעגלות־סוסים היתה רבה. הסוסים והעגלות היו מאלה, שאת תמונתם וצלמם השאיר לדורות־עולם ר׳ מנדלי מוכר ספרים, ורק שרטוט אחד עלי להוסיף: בעגלות שלנו היה מקום לנוסעים גם מאחורי העגלה. שם היתה כעין קֻפּה או ערש, עשויה בינות לקצות המוטות, היוצאים יתר על העגלה, וביניהם קשורים חבלים מעשה־רשת. מתחלת בריָתו נקבע המקום הזה לצקלונים ולתֵבות ולרהיטים ולכל מיני משא־גבנונים, שאין להניחם בתוך העגלה; ובשעת הדחק בפנים העגלה,

הצפונות, שאי־אפשר לשוחח בזה במסדרון בתי־הפקידות והערכאות. והיה נכד בעל־הבית נכנס ויוצא בין באי־הבית, ולמד גם לדבר בלשונם, ולמד גם לשתות — ונתפקר. ואני ידעתי, כי אל הבית ההוא פנימה אסור להכנס, אך אהבתי לעמוד על הגבעה ממול חלונות הבית הזה ולראות אנשים הולכים־סובבים שלחן גדול ירק ובמקלות שבידיהם מגלגלים כדורים לבנים ואדֻמים, ויש אשר גם את מעיליהם יפשטו בשׂחקם.

ומשמאל חצרנו, ברחוב השקלובי, היו לנו שכנים מבני עם־הארץ. החצר היתה נחלת בית־הספר למורים של הכנסיה הנוצרית, ובבית הנחלק לשתי דירות ישבו להם עם משפחותיהם שני מורים. על הרחבה שלפני הבית היו גנות־פרחים, שהיו לי חמודות תמיד ונושאֵי קנאתי הגדולה, ואשר מאד מאד שאפתי לֵהָנות מן האילנות ומן הציצים הנחמדים, אשר הרהיבו את עיני מרחוק. אבל סביב היה גדר, ולחדור אל הגן מבעד לגדר פחדתי מאד. פחדתי לא רק מפני בן־המורה, שהיה גדול ממני בשתים־שלש שנה וחזק ממני, אך בעִקר מפני שזה היתה רשות של נכרים, של גוים, שהיה פחדם עלי תמיד ולא ידעתי מה. יותר מעשרים שנה ישבנו כשכנים, חצר על־יד רעותה, ואף פעם לא דרכה כף־רגלי על־פני החצר ההיא, תחת אשר בן־בית הייתי ביתר החצרות ברחובנו. רק בדירה השניה ישבה עוד משפחת מורה, ושם היו עלמות, בנות בוגרות, שידעו אותי ואת אמי, בבַקרן בחנותנו לקנות שהרונים ונטיפות ויתר הדברים לתלבשת הנשים ותמרוקיהן. העלמות האלה היו נותנות לי לפעמים פרחים, בראותן אותי עומד ומביט בתאוה רבה מבין שׂבכות הגדר אל תוך הגן, ובכלל היו נוטות לי חן וחסד. אך מאומה לא הבנתי מכל אשר דברו אלי, וכאלם לא יכלתי לפתּוח פי וגם פחדתי לקחת מאשר נתנו לי.

ומאחורי בית־המורים, אל מול פני גבעת העיר ונשקף אל חלק העיר בשפֵלה, על־פני בית־המדרש „תנ״ך", היה חצר הטרטינים. בחצר ההיא ישבו שני אחים ומשפחותיהם. האחים היו אנשים ישרים מאד, ונשיהם טובות־לב, חוננות דלים ומכניסות אורחים, אבל היו אנשים פשוטים, כמעט גסים. וגם הקריאה בעברית היתה אצלם לקויה, ולצני הדור היו אומרים, שאביהם של אלה מאריך ימים, מפני שבניו אינם יודעים עוד לאמר קדיש כהוגן. לאחד האחים היתה טחנה של גריסין מתנועעת בכח

בצד אחד הכתלים לכל ארכו בנויה אכסדרה של קרשים כאמה ורבע מעל הרצפה, ועליה ישֵׁנים גם העגלונים גם האורחים העניים. בעלי־העגלות אינם משלמים שׂכר מלונם כלום, כי הלא קונים הם מאת בעל־המלון שחת ושבֹּלת־שועל, מאכל לסוסיהם, וקערת מרק חמוץ לעצמם, ובעל־המלון מרויח דַיו, ואין פושטים שני עורות כאחד. רק ה„אורחים" משלמים איזו פרוטות שכר־לינה, כי על־כן הללו אוכלים משלהם לחם־נִקודים ומעט גבינה לחה. מתחת קרשי האכסדרה מתגוללים הצוארונים והמושכות והמוסרות של הסוסים ומְנחות תֵּבות הסחורה, שנפרקו מעל העגלות או הזקוקות טעינה,— והרפש בבית גדול עד־מאד, והריח חמוץ ומלא טחב ומחניק. וגם אל הבית הזה אני נכנס בחפץ־לב: שם רואה אני פנים שונים ומגאָלים, זקָנים ושׂערות, אשר לא עלה עליהם מסרק, שלחנות בלי מפות עליהם, רהיטים משֻׁנים, שלא ראיתי כמוהם, ובלי כל פחד, כי הלא גם בעל־המלון גם העגלונים וגם האורחים יהודים הם, ורבים יודעים אותי גם בשֵׁם. — ובקומה השניה יושבים שכנים, ואולם הבית הוא צבורי. המקום, שעליו עומד הבית, נתון מקדמת־דנא לאגֻדת האֻמנים העברים בעירנו והאגֻדה, בתתה הרשיון לבנות את הבית, לא וִתרה על זכותה לגמרי, ותנאי הִתנתה, כי בכל בית אשר יִבָּנה ינָתן מקום לכל אספות האגֻדה. והיו מתאספים שם לעתים קרובות החיָטים ויתר האֻמנים למלאכותיהם השונות, לדון על עניניהם וצרכיהם, ומחלונותינו היינו רואים בלילות את אולם־הבית מואר וצללים רבים מתהלכים בו פנימה, ולפעמים קולות ראשי־המדברים וצעקות הנאספים היו באים לאזנינו, וידענו, כי עתה בחצר השניה אספת „פועלי־צדק".

מאחורי החצר הזאת, קרוב ונשען אל חצרנו, היה ביתו של רבי חיים־רבי־יַענקלס, בית־עץ בן־קומה ועֲלִיה על גבה. רבי חיים היה איש זקן, אחד מגדולי־היחס, ובכל־זאת התיר „הקהל" למסור את אברהם־שְׂמחה׳לי נכדו לצבא, לא מפני שהיה הזקן בעת ההיא כבר יורד מנכסיו, אלא שהנכד נתפס להפקרות וסורו היה רע. ויצא הצעיר לתרבות רעה, מפני שבקומה התחתונה בביתם היה בית־משתה ל„פריצים", ששם היו מתכנסים פקידי הממשלה ואדונים כדומיהם לשתות יין ושכר ולשַׂחק בביליַרד, וגם מן ה„שתדלנים" היהודים היו מבקרים את בית־המרזח „רוסיה הלבנה", להפָּגש שם עם פקיד נחוץ ולהתיעץ עמו על כוס־שכר על כל

המדְבר קבעו מָדור לזוג־יונים אחד גם מתחת הגג אשר בבית־החומה בחצרנו, למען תהיינה היונים קרובות גם לאחי השֻתף ויוכל בכל עת להעלות להן אכל ולשַחק עמהן. ואולם בקרוב הרגישו בדבר, שאחי מטפס לעתים קרובות יותר מדי על הגג, שהוא מאסף מבית־המבשלים שיורי־אכל וזרעונים, ופעם העלה גם אותי אל היונים הגגה להראות לי את אוצרו היקר, ונכשלתי ונפלתי והרימותי קול־בוכים. איך שהוא והדבר נתפרסם בין הגדולים בבית, וקרוב היה הדבר, שגם לסבא יוָדע הענין, ואז הלא אך צעד אחד אל המלמד, — וגדולה תהיה החרפה לנער לומד גמרא להתעסק בהפרחת יונים. גם השֻתפים הטרטינים לא הסכימו לבוא אל ביתנו לשם טפוחן של היונים, פן יתָפשו בעלית הגג ויחשדו אותם בחטא ועון שלא היו בהם. בעִקר לא הסכימו היונים בעצמן, ואך היו שולחים אותן מן הקן בביתנו, היו טסות תֵכף ושבות אל השובך בחצר הקרובה, במקום שיושבות כל רעותיהן ובני־משפחתן. והנמוק האחרון הזה היה מכריע גם בשבילנו הנערים. באמת, בעלית־הגג מעל הטחנה היה המקום מסֻגל יותר מאשר תחת לגג ביתנו. אצל הטרטינים הצעירים היה ענין היונים דבר של ממש, מסחר וקנין, ועשו בהן חליפין עם מפריחי־יונים אחרים מקרב הנכרים ועם הצקיל־יָוָן בן החיט יונה־הנֶשר, ולכן היה להם גם שובך כדבעי, שובך בָנוי חֶדר עם קִנים ופתחים ואבוסים קטנים ועם כל המכשירים למִשכן היונים ולשמירתן מפני החתולים ומפני כל מרעין בישין. הוריהם הפשוטים יָדעו על־אודות היונים ולא כְהו בבניהם, והם בעצמם היו נותנים לפניהן אכל, והיו מתענגים לראות את עדת היונים מדַדות על־פני חצרם הגדולה ומנהמות אשה אל רעותה. ההפך היה בחצרנו. על אָחי היה להסתיר את הדבר ובעלית־הגג היתה משמשת לנו לשובך איזו תֵבה רעועה, שנתרוקנה מכלי הפסח ואחי מצא אותה מאחורי ארֻבת־העשן בפנה חשכה על הגג. וסוף־סוף העביר אחי את טובו אל החצר השניה. ובימי השבת היה בא אָחִי וכל חבריו אתו אל חצר השכנים שלנו, ואחי, בתור שֻתף, היה מטפס אל השובך ופותח אותו לרוָחה, והיונים טסות־עפות לשמחת לב כֻלנו. ואני אמנם עוד הייתי קטן אז, וכל חלק באפן רשמי לא היה לי בענין היונים, אבל הלא אח אני ושכן אני, — ויש אשר גם אחד מן הבחורים הבריאים מבני־החצר

הסוס. אולי עוד יִמָצא גם היום בפנה נדחה מניע כזה, המתחרה עם הקיטור ועם הנפט: הסוס הולך ודורך לו על גלגל מתנועע, באין איש מנהל אותו ועומד על־ידו להוליכו הלאה, והוא הולך ודורך, והגלגל יסֹב על צירו, והסוס לא יוכל לעצור ולהחזיק מעמד על מקומו, כי כאשר יעמוד הן יסתובב הגלגל עוד בכֹח האינֶרציה וימשוך את הסוס ויכריח אותו ללכת, וכן הלאה, וחוזר חלילה: כאשר יתנועע הגלגל יוסיף הסוס ללכת, וכאשר ילך הסוס יתנועע הגלגל. והיתה הטחנה הזאת בעיני לדבר פלא ומסתורין, באשר שם גם חשך תמיד, ואין איש אצל הגלגל המתנועע, ואך נחרת הסוס תִשָמע לפעמים. אך במחסן השני, הנשען למקום הסוס והגלגל, נשמעו קול־הלמות חלקי הטחנה, גלגליה ותֵבותיה, וגם קול אנשים בדַבּרם ואני אהבתי לעמוד שעות שלמות ולהתבונן מחצרנו בעד בדקי הבנין אל תנועת הטחנה שאינה פוסקת ולהתפלא: מי הוא הנוהג ומצוה את הסוס ללכת ולדרוך על־גבי הגלגל? ואולי ברגעים האלה נצנצה בלבי בפעם הראשונה המחשבה על־דבר ישותו של כֹח נסתר ונעלם, המנהיג את העולם ומלואו...

אבל אך רגע קטן אולי עבר רעיון כזה בלבי. מחשבותי כֻּלן היו נתונות אל העליה בפנת־הגג של הטחנה. שם היה השובך של היונים, אשר גִדלו הבחורים בני הטרטינים והטחנה היתה מפרנַסתן. גם ילדי האחים בעלי־החצר היו כאבותיהם, בחורים מגֻשמים, שפרקו מעליהם על החדרים ולמודיהם עוד בילדותם, והמה עוזרים בחצר על־יד ההורים, פורקים וטוענים שקים של גריסין, עובדים בחצר ובטחנה, אוסרים את העגלות ומוליכים את הסוסים אל הנהר להשקותם, וכֹחם במָתניהם וגבורת־אנשים להם. גם בשפת־העם יָדעו לדַבר, ולא פחדו ולא יראו מפני כל גוי וערל, וגם עם השוטר היו מתהלכים כרֵעים. ולהם השובך על הגג, ובו יונים רבות ושונות: יונים אשר יָדעו לצוד ולקחת שבי מן החוץ להגדיל ולהרבות תושבי השובך; יונים שהיו מכירות את בעליהן, ולקול קריאתם היו ממהרות לצאת משובכן ולרדת ולהתיצב על כתפי האיש ולאכול זרעונים מידו; יונים אשר שעות שלמות תעופֶינה, ובעופן תעשינה עִגולים תחת הרקיע ועיניך לא תשבענה מדלוק אחריהן על־פני השמים.

אָחִי הגדול ממני היה שֻתף עם בני הטרטינים בעסק היונים. כפי

ו

## בחדרים הראשונים

באמצע החֹרף מָלאו לי ארבע שנים ובחֹל־המועד של פסח בא לביתנו המלמד־דרדקי רבי יונה קרוקאי, שאצלו התחילו למודיהם גם אַחי הגדולים. הוא לקח אותי על ברכיו, ואנכי ראיתי אצל זקָנו הלבן, ממעל לְלֶחיו, יַבֶּלת אדְמה ושערות לבָנות אחדות צומחות עליה.

– מה זה על פניך? – שאלתי אותו.

— אֲדמְנית – ענני.

– ואפשר לאכֹל אותה? – שאלתיו.

— מובן. ואם תהיה ילד טוב ונפשך תחשק בלמודים, אתן לך אדמניות וגם — אֻכמָניות כנפשך שָׂבעך. יש לי רב בחדר.

חדרו של רבי יונה היה בעזרת־הנשים של בית־התפלה של מתתיהו הירֹק. כשלשים ילד הָיִנו, ובחדר הארֹך והצר היו שני שלחנות לאֹרך העזרה: השלחן האחד נקרא שלחן־הבשׂר והשני – שלחן־החָלב, לפי המטעמים שהיו מביאים לַילדים מבתי הוריהם לאכילתם, והרבי היה אומר, שגם שתי רצועות היו לו, אחת בשביל הילדים שאכלו מאכלי־בשר ואחת בשביל אלה שאכלו מאכלי־חלב... בימים הראשונים עוד לקח החדר את לבבי. מצא חן בעיני המלאך הטוב, העומד ממעל לי ומשליך סְכריות ומיני ממתקים אחרי כל אות ואות מהאלפא־ביתא שאני יודע לקרֹא, טובים היו לי גם החברים החדשים, שמספרם רב מן הילדים בני־חברתי בחצרנו. וגם הצעצועים שלהם היו שונים, גם הדִבּורים שכָּל ילד הביא החדרה מביתו, גם המשׂחָקים החדשים, שלא ידעתי אותם בחצרנו, — כל אלה עִנינו אותי מאד. עולם חדש היה לי ה„חדר", הסביבה החדשה. ואולם עד־מהרה נעשה קשה עלי העֹל של החדר, המורא של הרבי. בביתי היתה לי תמיד הזכות להיות קפדן, להתעקש ולאמר, שכך וכך אני רוצה, ואם לא ימלאו את רצוני, הלא כלי־זיני בידי – אני בוכה...

היה לוקח אותי ומעלה אותי הגגה, ועין בעין הייתי רואה את דירת היונים ואת הביצים הקטנות, השוכבות על מצע רך במחלקת השובך, וגם יונים קטנות, שעוד לא עשו את נוצותן וקולן רך וצפצופן מעורר רחמים רבים.

---

ושנים רבות רבות אחרי־כן, ואני גדלתי והייתי לאיש, קניתי לי יער ואחֻזה ובניתי לי את ביתי הרחק מתשואות עיר. וכאשר אִותה נפשי לאכול בשר, למדתי את ידי לשחוט עופות, ולרֹב שפכתי דם בר־אוזים ותרנגלי־הֹדו ותרנגֹלות לכבוד החגים והמועדים. ועברו עוד הרבה הרבה שנים, וַיִּקֶר מקרי לבוא אל אחת המושבות בארץ־ישראל, ולאנשי המושבה לא היה בשר, כי השוחט דמתא עזָבם זה שבועות אחדים, ואין מי שימלא את מקומו להאכיל את העם בשר כשר. אז הודעתי את כשרוני לשחוט עופות, ועד־מהרה הביאו לי מכל הבתים והחצרות עופות שונים וידי עָיפה משחיטה. והנה הגישה לי אחת הנשים זוג יונים לשחוט. בתנועה רגילה לקחתי את העוף הנחמד בידי, ואך רגע היה מספיק לי למרוט את נוצתו ממול צוארו. ואולם... אך הרגשתי את הלמות לבבו הרך, אך מששתי את חלקת נוצתו, אך שמתי את עיני מול העינים הטהורות, — ורחמי נכמרו ומעי המו בקרבי... וזכרתי אותן היונים, אשר ראיתי בילדותי בקן, אשר בזהירות רבה כל־כך נגעתי אז ברֹך מצָען, ובחמדה הושטתי להן את אצבעי, למען תנקרנה אותה במקורן הקטן, את היונים ההן, שכל־כך הייתי חובב אותן וגונן עליהן בפני כל דורס וטורף, — והשיבותי את היונים אל האשה.

— יונים אין אני שוחט — אמרתי.

ולא זה הוא הרגש האחד הטוב, אשר יעוררו בי לפעמים זכרונות הימים הטובים, ימי הכתם הטוב והפז, ימי הילדות היקרים. הה, אַיֶּכם? מדוע לא תבואו אלי כשטף, כהמות מים רבים, מדוע לא תרחפו תמיד על־פני התֹהו והבֹהו של החיים, זכרונות אין־ערֹך של ימי ילדותי!...

חֻמש בראשית למדתי אצל „יחזקאלה בעצמו״ — כך היה נקרא. זה היה אדם טוב, גבה־הקומה ויפה־תֹאר, והנשים אהבוהו עד־מאד. בזמירות ובתבלין של בדיחות היה קורא את התהלים, קורא בעברית ומתרגם את המלים ביהודית, וכל זה בנִגון המגידים לכל תנועותיהם, רוקע ברגליו ומניע בידיו. הנה הוא עומד לִפְנֵי בקומתו הזקופה וקורא: למה, מה הוא הדבר הזה, שרגשו גוים ולְאֻמים הוגים ריק, ועל מי? — על ד׳ ועל משיחו. ומה המה אומרים? — ננַתקה את מוסרותימו ונשליכה ממנו עבותימו.. אבל מה כֹחם ותועלתם, אם יושב בשמים ישחק. וכל זה בזמר וברקוד, ברוח מנצח ובאֹמץ־לב. בנחת־רוח מְיֻחדת היו הנשים מתקבצות לשמֹע את דבריו החוצבים להבות, וגם אנחנו הילדים אהבנוהו מאד. הוא לא היה קפדן, אהב לישון גם באמצע היום, ומתוך שנתו היה מדבר וחוזר על נגינותיו ודרשותיו. חדרֵנו היה במעון צר ודל, והבית היה קטן ונוטה לנפֹל. אבל קרוב לו היה גן־העיר הגדול והמגרש הרחב מלפניו, ומפני שהרבי היה איש טוב ואוהב את השֵנה, לכן יכֹלנו לשוח בחוץ ולהשתובב על־פני המגרש כחפצנו. בפרט שהזמן שלמדתי אצלו היה זמן־הקיץ. רק ספר בראשית למדתי אצלו, ואת ברכות יעקב לבניו לִמד אותנו בדרשות רבות ובנִגונים מְיֻחדים, והרבה עמל וטֹרח השקיע ללמדנו את הדרשות והנִגונים, אך מעט עלתה בידו.

לזמן־החֹרף הבא עברתי אל חדרו של יעקב הפרוסי, שהיה ממש תהֶפך ממלמדי הקודם. קטן־הקומה וזָקָן קטן ושָׂרוּע לו ועינו אחת כמו סגורה תמיד ומלאה ערמה, מהיר בתנועותיו ובלכתו, כי־על־כן אולי קראו לו „פרוסי״, כלומר חסיל־הבית. אצלו עברו התלמידים את התורה ואת הנביאים הראשונים וגם „לקח טוב״, ספר לקוטים קלי־ההבנה מן התלמוד. הוא היה קפדן ומחמיר, ובחבה יתרה היה מלקה את התלמידים, כאדם האוכל דבר המתוק לחִכו, אבל את המֻטל עליו מִלא באמונה. ביתו היה מעֵבר לנהר מהלך שעה ממקום החדר, ובכל־זאת היה שומר את מועדי הלִמודים לבוא החֶדרה אל השעות הקבועות. אצלו למדנו גם את פסקי־הטעָמים. אני לא אחת הקשיתי בסלסולי השלשלת ובצלצולי התלישא־גדולה, וביחוד לא יכֹלתי בשום אֹפן להכריע את התהפוכות של האַזְלָא־גֶרש. הרבי היה מנגן ואני אחריו, אבל קשה היה לי לחקות את סלסול גרונו היטב. פעם אחת עשה לו הרבי שחוק, ובנגון האזלא־גרש אמר לי

אבל פה, בחדר, יש רצון אחד חזק הכובש את רצון הילדים, המכריע את רצוני אני, – רצונו של הרבי. אך לו לבדו הרשות לחפץ, ולא לנו. והרבי גוזר ומקים, רוצה ועושה. אם חפץ אתה לצאת החוצה, טל רשות מאת הרבי. ואתה צריך לבקש, ואי אתה רשאי לבכות, כי הרבי אומר, שאסור לנער לבכות. ולָרבי יש רצועה עשויה פתילים פתילים, והיא תלויה על הקיר ממעל למושבו: הביטה וראה, זכֹר ואל תשכח...

ובאחד הימים מאנתי ללכת החדרה. אני דרשתי, לא פחות ולא יותר, כי גם פֶיגלה מינקתִי תלך עמדי. לשוא השתדל עוזר־המורה לפַיס אותי בדברים, לשוא הוכיחו לי כל בני־הבית, כי לאשה „אסור" ללכת אל החדר, כמו שאסור הדבר – כך בארו לי — לגוי לבַקר את החדר, לשוא גלתה לי פֶיגלה את פחדה, פן יקח הרבי וַילקה אותה ברצועתו, – אני באחת: אם אין פֶיגלה הולכת עמדי, גם אני לא אלך. באין בְּרֵרה עזבה השפחה את כל עבודתה במִטבח ותלַוה אותי אל החדר. ואולם אך דָרכו רגליה על הסף ויגרש אותה הרבי, ולמראה הרצועה שבידו הבטחתי לו, שלא אוסיף עוד להעטות חרפה על החדר ולהביא אל תוכו אִשה לא כדת.

– ילדים – פנה הרבי אל כל החברים שלי – אתם חפצים, כי הרקחות והטבחות תבואנה אל החדר ותהיינה לכם לחברים?

– לא – ענו רבים מהם בקול.

ואני ישבתי נכלם.

ובבית־התפלה הזה מתחת, בחדר השני שם, היה חדרו של יודל החִגר, מלמד של חֻמָש ונביאים ראשונים. אצלו למד אחי הגדול ממני, ובזה היה מצבי איתן בתוך חברי, כי גם אני גם הם יָדעו, שאח לי בחצר ההיא, ועל כל צרה שלא תבואני יקום אחי ויהיה לעֵזר לי. לפעמים הייתי נכנס לחדרו של יודל החגר, לחַלק עם אחי מן המטעמים, שהיו שולחים מן הבית לשנינו. זכורני, שפעם אחת התפרצו תלמידי החדר של יודל החגר דרך החלון ויקפצו החצֵרה. סִבת המהומה היתה, כי בא פקיד־הממשלה לבקר את מספר התלמידים, אם איננו עולה על המספר הקצוב לפי החֹק של החדרים אז. והנה אך נראה הפקיד בחצר בית־התפלה, ויודיעו את הדבר לַמלַמד בעוד מועד, והתלמידים המְיֻתָּרים נמלטו מבעד לחלון עד אשר עזב הפקיד את החדר.

אספסוף שיצאו לתרבות רעה, שהיו מתנדבים ללכת לצבא במקום בני בעלי־בתים במחיר כסף, שתים־שלש מאות רֻבל. היו אז כאלה רבים, שבהפקֵרא ניחא להם, וכשהיו שותים לרְויה את כוס־ההפקרות היו גומרים באֹפן זה את חשבונותיהם עם חייהם הקודמים. הקונים אותם היו מפנקים את המתנדבים במאכלי־משמַנים ובכל מעדנים עד יום־הפקודה, יום־הִמָסרם לצבא. לא היה קץ להוללות, שהיו הצעירים השובבים האלה מרשים לעצמם במשך החדשים האחדים שלפני יום־הפקודה, טרם יִכלו ימי־חָפשם ועד אשר יתנו את צוארם בעֹל־הברזל, עֹל עבודת־הצבא. אבי־המשפחה הקונה את השובב המתנדב, היה מאסף את מקנת־כספו אליו הבַיתה, והיה מאכילו ומשקהו וממלא את כל תאוותיו, ובלבד שלא ישוב מחפצו למלא את מקום בנו ולא ינָחם ממחשבתו ברגע האחרון. המתנדבים היו עוברים בחוצות העיר בכרכרות והַרמוניקה בידיהם וזונות על צדם, ואין מורא־שמים וכבוד־הבריות עליהם. ותפקידו של אדון־הבית, שהיה חדרנו שמה, היה למצֹא בקרב השדרות הנמוכות את הבחורים אסופי־חוץ ושסורם רע, וגם לכלכל אותם בביתו עד אשר ימצא קונים עליהם. בכלל זה היה ביתו של אדון־הבית כבית־מרזח, ושמה היו באים ומתקבצים כל מיני זוללים וסובאים, ושם ראיתי בפעם הראשונה את החלאה ואת הטֻמאה לכל מראות נגעיה...

מה היתה פעולת הסביבה המעֻפָּשה הזאת על הילדים הרכים? המראות האלה לא היו לנו, הילדים, לזוָעה. את לבותינו לקחו הצהלה התמידית, מנגינות ההרמוניקה, שחוק־הזדון של השובבים, שעשו את כל אשר עלה על לבם, בלי כל מורא ופחד, והרבה יותר נעים היה לנו לראות במחזות ההוללות הפרוצה בחציו השני של הבית, מִשֶּׁבת בחדר שלנו על החֻמש ועל ה„לקח־טוב", צפוים תמיד אל רצועתו של הרבי. בנות בעל־הבית היו המוכרות בבית־המרזח את התופינים ואת הממתקים, לפעמים היו המתנדבים השובבים נותנים מן המגדנות גם לנו, ולפעמים היינו גם אנחנו מֻכרחים להקריב שָׂכר גם לאחד מהם תמורת איזה צעצוע או בעבור הרשות לנגן על כלי־זמרתו. ואחרית הדבר היה, כי בסוף החֹרף באה אחת מבנות בעל־הבית לחנותה של אמא ותודיע לה, כי נושה היא בי מחיר מגדנות וממתקים שונים כשלשים קופיקות. בן־שבע שנים הייתי, ומבית־הורי היו נותנים לי כל צרכי, וגם כסף מזֻמן די לקנות פֵּרות

ברוסית „אַח, טִי דוּרֶן" (הוי, כסיל!) ואני שָׁניתי אחריו את המאמר הזה, ובנגונו של הרבי. הרבי התקצף עלי, אבל תֵּכף הֻבְרר, שאין אני יודע פֵּרושם של הדברים האלה, ונסלח לי. הוא היה נחשב בין המלמדים הטובים, וכן היה באמת.

אני הייתי כבן־שבע, ובחֹרף ההוא כבר החִלותי לבקר את החדר גם בלילה. – בעת ההיא מרדו הפולנים ברוסיה. בעירנו היה מצב־מלחמה ולרבים מבעלי־הבתים חלקו גם רובים להחזיק את השמירה בעיר. באחוזות הפולנים מסביב ובעירות היו פלוגות פלוגות של המורדים, ואני זוכר, איך היו פתאם מתנפלים אנשי־הצבא על העגלות מן השוק והיו לוקחים אותן בזרוע, והיו נוסעים ששה ששה בכל אחת לרדף אחרי הפלוגות. בית־הקסרקטין הגדול נהפך לבית־האסורים, מקום שהיו יושבים האדונים הפולנים התפוסים, ולא אחת היו לגיונות אנשי־צבא מוליכים דרך רחוב העיר את הנדונים למיתה אל המגרש הרחב מאחורי בית־הסֹהר, והמון רב הולך אחריהם לראות במראה הנורא... זכורני, כי פעם אחת בבֹקר ישבה בביתנו עלמה פולנית, אשר לִמדה את אחותי הגדולה צרפתית; והנה פתאם מן הרחוב עולה קול־תֹּף ותִזמֹרת־הצבא. מהרנו כֻּלנו אל החלונות לראות במחזה, והנה אחרי התִזמֹרת נוסעת עגלה שחורה ובה שלשה אנשים, שלשה פולנים מובלים למקום משפט־המות. נפעמה ונרגשה מאד נסתה העלמה הפולנית להשליך עצמה מעל החלון אל הרחוב, לולא מהרו בני־הבית לעצֹר בעדה... בחדר למדנו רק עד שבע בלילה, וגם אז אסור היה לשוב הביתה וללכת ברחוב בלי פָּנס, ופעם אחת נשבר לנו הפנס בדרך, ותֵכף תפש השוטר את העוזר ואותנו ויקחֵנו להוליכנו למחלקת המשטרה, ואולם בדרך יצא חנוני אחד ויתן לנו בקבוק בלי שולַים ויהי לנו לפנס, ולַשוטר נתן מתנת־יד וישלחנו לדרכנו לשלום.

חדרו של יעקב הפרוּסי היה רחוק מביתנו, כי היה בשכונה, שגָרו בה כמעט כל יתר התלמידים, ועלי היה אפוא לחזור אחריהם. החדר היה בבית יהודי, סוחר בעלוקות. ילדי האכרים היו מביאים לו עלוקות חיות בבקבוקים למכירה, והוא היה חוזר ומוכר אותם לחובשים ולבתי־החולים. מלבד מסחרו זה העִקרי, היה גם סוחר בצעירים נמכרים לעבודת־הצבא, אוחוֹטניקִים ברוסית. היו מן היהודים הצעירים ריקים ופוחזים, מילדי־

והרופאים אסרו עליו את המלמדות, המיגעת מאד והמקברת אנשים חולים ורגזנים. ובגבֹר עליו מחלתו היה אברהמקה הקוריאלי עוזב את המלמדות ועוסק – בגורלות. כאשר אמרתי, הוא ידע את כללי החשבון, ובעזרתם היה מסדר תכנית־גורלות של כסף מזֻמן. הרב או אנשים נכבדים אחרים היו מעידים בכתב, שהכסף המבֹאר בתכנית־הגורלית יֻגרל במועד הקבוע, והוא היה עוכר בעיר ומוכר שטרי־הגורל והיה זה מקור למחיתו.

ובחֹרף שאנו עומדים בו התעסק המלמד אברהמקה בגורלות, ומקום הגורל נקבע בבית־התפלה שלנו, בחצרנו. עוד מאתמול הוכנו שני ארגזים כעין פנסים של זכוכית, מלאים פתקאות מגולָלות, בארגז אחד המספרים של השטרות, ובארגז אחד הסכומים של הגורלות. זמן הגורל נקבע בערב, אחר תפלת־ערבית. בערב ההוא נאספו לבית־התפלה שלנו רבים מבעלי־השטרות וימלאוהו עד אפס מקום, גם אחד הרבנים בא להיות באותו מעמד שלא יוציאו אח ־כך לעז ולא תהיה חלילה כל מרמה בדבר. כל זה היה חזון לא־רגיל בעיני, ונפשי אִותה מאד לראות במחזה הזה, איך יזכה פתאם איש אחד במאה או בחמשים רֻבל, אשר לא עמל בהם... אבל, לדאבוני הגדול, אך נגמרה תפלת המעריב, והרבי קראני אל החדר. הלכתי אחריו כרחל נאלמה, ומחלון ביתנו השקפתי בגעגועים רבים וראיתי את המון הצללים, הסובבים וממלאים את בית־התפלה, המואר כֻּלו על כל חלונותיו, ונפשי גָרסה לשָוא להיות שמה... והנה נפתחה הדלת, וזלמן־יָוָן, שַמש בית־התפלה, בא בפקודת סבא לקרֹא לי לבית־התפלה. כדי למנֹע מכל חשד של ערמה ואונאה, צוה הרב לקרֹא לילד תמים להעלות את הגורלות מן הארגזים, ובחרו בי... ותחת אשר אך זה רגע התפללתי רק לראות ולהביט מרחוק אל המחזה, הנה נִתַּן לי גם את אשר לא פללתי ולא עלה על לבי, – אני עומד על השלחן, גבוה מעל כל העם וידי יורדות ושוקעות לתוך הפתקאות הגלולות, ועיני כל הקהל מסביב תלויות אלי ואל תנועות ידי, כי תָבֵאנה להם ברכה והצלחה.

אשר־ילדותי זה כמו חי נצב עתה לנגד עיני. ובעת ההיא זכיתי מאת סבא שלי בפרס אחד, שהייתי מקבל אותו כמעט עד יום־מותו. לי מָלאו כבר שמונה שנים. לקהַל הנערים בני־גילי בבית־מדרשנו הייתי אני הראש, המנצח על המשֹחָקים השונים. בין המשחקים אשר לנו היה גם

וממתקים וכל מיני לַקקנות, ולא היתה לי אפוא כל רשות ללכת ולהוציא עוד ולזקף עלי חובות. אמא צותה על אחותי הקטנה תֵּכף לחקֹר ולדרֹש את הדבר. אך, לאשרי, חוקר־הדין הזה אהב אותי תמיד עד־מאד, ולכן הלך וימהר לשלם את חובי מכל אשר מצא, ויכס על פשעי ואיננו.

ואולם לתקופת זמן־הקיץ החליטו להוציא אותי מן החדר ההוא, וימסרו אותי אל רבי יענקלה קרוטשי, המלמד, שגם אחי הגדול ממני למד אצלו. אפשר מאד, שהמקרה בשלשים הקופיקות, שפזרתי בבית־המרזח יתר על הכנסותי ושלא ברשות, השפיע על ההחלטה לשמֹר עלי מקרוב, להוסיף השגחה עלי. אחי הגדול ממני היה מטבעו ילד חי ושובב מעט וגם כשרונותיו ללִמודים לא היו מצֻיָנים. בגלל זאת היה בזמן ההוא ה„חדר" שלו בביתנו, לשֵׁם השגחה מעֻלה על התנהגותו ועל למודיו, ומצאו בודאי לטוב למנֹע גם אותי מהרחיק נדוד לחדרים רחוקים מבית־הורי ומחצר־אבותי. לבד זה הנה בחֹרף שעבר הספקתי לעבֹר בהצלחה פרקים אחדים בספר „לקח טוב", ובכן כבר בא מועדי להתחיל גמרא, — ויענקלה הפרוסי לא היה מסוג המלמדים של גמרא. אמנם אחי וחבריו היו בני אחת־עשרה ויותר, בעת אשר לי אך מלאו שבע שנים. אבל כשרונותי היו טובים משל אחי וגם משל חבריו, ואם כי בימים הראשונים היה הרבי קובע עתים ללמודים לי לבד, אבל בראשית הזמן השני, בתחלת החֹרף, כבר הדבקתי את אחדים מן הנערים ולא פגרתי בדרך הלמודים. קשה, קשה מאד היה לי למשֹךְ בעֹל יחד עם הגדולים ממני. ולא עֹל הלמודים הקשים העיק על צוארי, אך עֹל הסדרים של החדר, המתֻקן לנערים בני־גיל גדול ממני. הם היו חברי ב ל מ ו ד י ם, אבל לא במשחקים ובצעצועים. הם כבר למדו בלילה עד תשע, בעת אשר ילד כמוני כבר היה בשעות־הערב עיף ויגע ומבקש מנוח לנפשו. אבל ילד עברי לָמד מנעוריו למשֹךְ בעֹל, אם כי הילדות תובעת את שלה.

ופעם אחת נמלאה תביעה אחת והייתי מאֻשר. וזה הדבר.

בעירנו היה מלמד אחד אברהמ׳קה הקוריאלי, בעל כשרונות מצֻיָנים וידיעותיו רבות בתלמוד, וגם את יסודות־החשבון למד מעל ספרים עברים. הוא היה קפדן ורתחן ופחדו ומוראו היה על כל תלמידיו, כי נַקה לא ינַקה את הנער הפושע לעולם. במגלות זכרונותי עוד ימצא גם הוא מקום לו, יען כי היה היה גם מלמדי. והיה האיש ידוע־חלי, מֻכֵּה־שחפת,

בן אחד החַיָטים במבוא נִדח אחד, ובראש־השנה בעת ה„תשליך", בהאסף כל אנשי העיר אל שפת הנהר, עברתי את הגשר במקום סכנה מעֵבר לַמסעָדים, בין המים ובין המַעקֶה, „הצלתי" תפוחים מן העגלות המלאות בחצרנו, יסדתי חברת־ספרים בבית־תפלתנו, וכל מעשה־קונדס לא שׂגב ממני. סוף־סוף נכשלתי. לחצרנו הביאו שער־ברזל גדול לשקלהו במֹאזנַים, ומבלתי יכֹלת ל ה נ י ח את השער על הכף מפני גָדלו, שקלו אותו בעמידה ויתמכוהו במקלות לבל יפֹל. וכאשר עברתי וראיתי שער־ברזל מעשה־שׂבכה עומד בחצר, טפסתי עליו ועליתי על שלביו, ונפלו הסומכות והשער הכה אותי ויפֹל עלי. לאשרי, נעצר השער בדוד־ברזל הפוך, ולא לחצני אל האדמה, ואך הכה אותי על מצחי, ולקול־צעקתי נאספו אנשים ויוציאו אותי מתחת השער מֻכֶּה ופצוע וזב דם.

אז החליטו גדולי־הבית לשום עין פקוחה על דרכי ועל התנהגותי ולעצֹר בעד מעשי־שובבותי. קֹדם הפסח הזמינו את המלמד אברהמקה הקוריאלי, אשר הזכרתי את שמו על הגורלות. הוא היה ידוע „לפועל" מֻמחֶה, ויתנו אותי אל תחת ידו לבלֹם אותי ברִסנו החזק. הוא שׂם חַיִים בפי ויַכבֵּד את ידו עלי ויתן את צוארי בעֹל־תורה, עֹל כבד מאד. הוא שׂם קץ לחֹפש ילדותי, שִׁכַּח אותי את כל משחקַי ושובבותי, וילעיטני גמרא ותוספות ומהרש"א, עד כי כמעט רבצתי תחת המשא הכבד אשר שׂם עלי.

על־אודות המלמד הזה ודרכיו עמי אשוב לדבר ביחוד. טפוס מְיֻחד היה האיש הזה.

המשחק ב„חזנים": נער אחד עוטף טלית ועובר לפני התֵּבה, ויתר הנערים הם משורריו. פתאם בא סבא וירא במשחקנו, בסלסל החזן הקטן את תפלת מוסף של יום־טוב.

— מי הם ב נ י־ביתך? — שאלני סבא. השאלה הזאת היתה כעין חידה, כי המשיב צריך לדעת להבדיל בין „בְּנֵי" ובין בְּנֵה", ואני מצאתי את החידה תֵכף.

— ומדוע ב„מפני חטאינו" של שלש רגלים נאמר „לעלות ולֵרָאות" ובמוסף של ימים נוראים אין מזכירים „לעלות ולֵרָאות"? — הוסיף סבא לשאול.

— הלא רק בשלשת החגים עולים לרגל — עניתי.

וסבא קבע לי פרס עולמי — עשר קופיקות בכל שבוע. ואף תנאי התנה עמדי, שבכל יום שני, שלישי וחמִשי בשבוע עלי לתת צדקה לעני קופיקה אחת. וליתר בטחון, פן לא אשמֹר לקַיֵם את התנאי הזה, היה סבא מזכירני בכל הימים הקבועים את חובי, והיה מקבל בעצמו מיָדי את הקופיקה ומורידה לקֻפת־הצדקה. וכאשר גדלתי מעט וצרכי התרַבו וסבא הרגיש בדבר וראה, שלפעמים אין בידי הפרוטה הנחוצה לצדקה, עמד ונִכה לי בראשית השבוע מסכום של הפרס שלש קופיקות בשבוע לצרכי־צדקה.

ואני גם המשכתי את למודי בחדרים בחצרנו, יחד עם אחי הגדול, שלא פגרתי בלמודי אחריו. למדנו אצל זלמן וֶלְוִיל־מיכָאֶלס. המלמד הזה היה אִכּר, ולו היתה אחֻזת־נחלה במושבה אחת קטנה קרובה לעירנו, ושם היה ביתו ומגורי משפחתו. בכל ימות השבוע היה ישן בבית־המדרש, והיה אוכל מן הלחם ומן הירקות, שהיה מביא לו מביתו ומִפרי־אדמתו, ורק לפעמים היה מרשה לו גם דג־מלוח יבש, ואת ביתו היה פוקד משבת לשבת. ידיעותיו בתלמוד היו רבות וכח־זכרונו נפלא, והיה איש טוב וסַלח לתלמידיו, עצל ללמודים ומקטרתו לא סרה מבין שפתיו. למדנו אצלו ארבעתֵּנו: אני ואָחי ושני האחים קורְנגולד, שכנינו הקרובים לנו ברחובנו. הלמודים אצל המלמד הטוב הזה לא הכבידו עלי כלל, כל עֹנש ורצועה לא ידענו, ובמשך שנה אחת ידעתי על בֻּריה מסכת ביצה. ואולם באין מורא הרבי עלינו השתובבנו מאד. החלקנו על הקרח, לא היה גג אשר לא טפסתי עליו, גִדלתי והפרחתי יונים בשֻתפות עם יחזקאל־יָוָן,

העבודה הזאת לַשַּׁמָּש, רק הוא בעצמו ובכבודו עובר על כל המתפללים, בין עני ובין עשיר, בין גדול בין צעיר, אך לא היה מתעכב הרבה אצל כל נותן ולא היה משים עין על הכמות של הנתינה. ויש שהיה אחד מוריד כפתור, ולא היה סבא חושש, אם כי היה מרגיש מי עשה זאת, ואם היה עושה זה בעל־בית, היה שם לב לדעת שורש־דבר נמצא בזה, אולי דחיקא לו שעתא ונחוץ הוא לעזרה בסתר. ואולם אם לא הוריד לַקֻּפָּה של צדקה אחד מן האברכים מנכדיו, אזי היה תֵּכֶף מוכיחו על פניו. ואם הלז התנצל, שאין בכיסו מעות קטנות, אז היה עוד ביום ההוא סבא הולך וקונה לו ארנק ושם לו שם שנים־שלשה רֻבָּלים מעות קטנות, והיה מצַוֶּה עליו ואומר:

— תמיד יהיה לך בכיסך מעות קטנות לתת צדקה לעני.

סדר התפלה היה נגמר אצלו באחת־עשרה, כי מלבד שיורי התפלה עצמה היה עוד לומד בחדרו בספרים שונים אחר התפלה, כשהוא מעֻטף בטלית ותפלין דרבֵּנו־תם. ואולם עוד טרם גָּמַר, היו אנשים מחכים לו: או היה סַנְדָּק אצל אחד מן העניים, או כֹּהֵן הוא לפדיון בן־בכור, או יושב ומחכה לו איש מר־לב, החפץ לגלות את לבו לפניו ולבקש עזרתו. והוא הולך, ודוקא רגלי, לברית־מילה באהל דל, נותן בִּמֻקדם צרכי המשתה הקטן, פוקד על לאה הזקנה לשלח לַיּוֹלדת עוף ומרק, וגם המיַלדת העניה מקבלת מנחה הגונה מידו. ובבואו לפדיון־הבן הוא מברך בברכת־כהנים את הילד הבכור, המונח על השלחן, משיב לאב את כל הכסף, שנלקחו בהלואה אצל אחד השכנים מחיר חמשת הסלעים, שמחֻיב האב לשלם „מדאורייתא״, ומַתנה תנאי מפֹרש עם אֵם הילד, שבכל יום ששי קֹדם ברכת־הנרות תוריד אל הקֻפּה המיֻחדת קופיקות אחדות, עד אשר תשלם את כל כסף־הפדיון, ומן הכסף הזה ישלמו לַמלמד הראשון, לכשיזכו ההורים להביא את הילד אל החדר. הוא טועם אך מעט מן היין ומן המזונות, לכבוד סעודת־מִצוה, והולך לו הביתה, תמיד רגלי, גם בקיץ גם בחֹרף.

אבל על־פי הרֹב, באין סעודת־מצוה, הוא חולץ את תפליו ונשאר לשבת בית, ומתחילים להטרידו בביתו תֵּכֶף אחרי התפלה. ביתו עֹמד ברחוב העיר, בטבור החנויות והמסחר. לסבא בעצמו היו יותר משלשים חנויות ומחסנים, — זאת אומרת יותר משלשים איש, שלכל אחד מהם

## יא

## יומו של סבא

אך שמעה לאה, המבשלת הזקֵנה, שהיתה משרתת בביתו של סבא יותר מארבעים שנה, את קול צעדי אדונה מתהלך בחדר הגדול וקורא ברכות־השחר, והביאה אל חדרו את המֵחם, ועל טס נחשת־קלל היו הכוסות והחָלב ויתר מכשירי־הטֵה. סבא היה שותה את הטֵה בבֹקר לבדו, בעוד ישֵׁנים על הספות ועל הספסלים האורחים אשר אצלו: הרב הדשקוקי, או שמואל החוזר, או החכם הגרוזי, שהָגלה מארצו למדינת רייסן, או משֻׁלח ארץ־ישראלי, המדבר בלשון־הקֹדש בהברה הספרדית, ושנים־שלשה הבחורים העניים, המוצאים להם מקום ללון בביתו. המה יתעוררו לקום אך באור היום, לפעמים כאשר כבר בא זלמן השַׁמש לעשות מלאכתו בבית, – לנַקותו בקיץ ולהסיק את התנור בחֹרף, ולסדר את הספסלים ולהשיב את הספרים למקומותיהם בארון. ויש אשר אחד מן הבחורים ישתרע על ספסלו גם עד בוא הדוד סֶנדר־חיים, ואך ישָׁמע קול־שעולו של זה מן המדרגות, ויחרד הבחור האוהב תנומות לקום ממשכבו וישים את בגדיו עליו וירוץ אל כיור־הנחשת בפִנה לרחֹץ פניו וידיו... סבא שותה את הטֵה במנוחה, מעיֵן בספר קל כמו „לקוטי רבי נחמן מבּרַצלב" ומעַשן גם מקטֹרת קטנה. אחר־כן יקום ויעזֹב את השלחן. ואולם לאה לא תמהר להסיר את המֵחם; הלז נשאר עומד על מקומו לקראת האורחים והבחורים, ויש אשר גם מן הבאים להתפלל כמו יזכרו למַראה המֵחם, כי יצאו מבתיהם מבלי שתות טה, ויגשו גם המה למשש את המחם וימזגו להם כוס פושרין.

והגיע זמן התפלה. אם זה יום שקורין בתורה או יום שלישי בשבת, אז לוקח סבא בעת „אשרי ובא לציון" את הקֻפה של צדקה בידו וחוזר בעצמו על כל המתפללים ומאסף פרוטות. מעולם לא היה מוסר את

הלואה של איזו חמשה רְבלים, אולי יוכל לְרַצוֹת בזה הסכום את בעל־הבית שלו, והנה תקוה גדולה נשקפה לו למצא דירה חדשה, ובמקום מרכזי טוב כזה ואצל בעל־בית כזה... והוא פונה בזהירות גדולה אל סבא בשאלה:

— ואולי אמצא גם חדר למוֹשַׁב משפחתי בחצר כבודו?

— אולי. צריך לשאל את בֶּריל שלש־השפתים. הוא בלאו־הכי איננו משלם כהוגן שכר־דירה... חושב אני, שתמצא גם חדר.

האיש כבר נכון ללכת, לעזֹב את חדר סבא שָׂש ושמח.

— חכה מעט — אומר הזקן — והוא קם מכסאו, נגש אל הארון ומוציא בקבוק קטן מלֻטש, מלא עד מחציתו יין־שרף, ושתי פרוסות תופינים, מוזג כוס קטנה לעצמו וכוס שניה לאורחו, מברך על התופינים תחִלה וטועם ואחר־כן על הכוס, ואומר:

— לחיים.

— לחיים טובים ולשלום — עונה האורח ברגש.

וסבא טובל את פרוסתו בכוס המשקה, למען יוכל ללעֹס אותה, והאורח עושה כמעשהו ולבו טוב עליו ואוכל בהנאה את פרוסת התופינים ושותה את שיורי הכוס.

— אני הלא ידעתי גם את אביך — אומר הזקן — בר־מזל לא היה: מעולם לא היו לו תלמידים די־צרכו, ותמיד מבני העניים, אבל היה יהודי כשר. ואתה — שוטה. „באו מים עד נפש", — אסור ליהודי לדבר דברים כאלה. רבי שמואל־אבא היה אומר — בימי שִׁבתי במוסקבה הלא הייתי תמיד אצל האחים הסלַוִיטִים, רבי פנחס ורבי שמואל־אבא — שהיהודי המתיאש חלילה הוא כופר בעִקר של השגחה פרטית. כן, אבא שלך היה תמיד עני עוד גדול ממך ושמח בחלקו, ואתה - שוטה: „באו מים עד נפש" פתאם. — ויצלול רגע במחשבות ויך איזה טקט ברגלו הימנית, ובהפנותו את פניו אל אברהם־בר אמר: בודאי אתה נצרך גם לגמילות־חסד?

— שמעי־נא, אַתְּ — הוא פונה אל סבתא, היושבת על מטתה בחדר ההוא בקצהו — יש לך שלשה רְבלים, תני אותם לי ואחרי הצהרים אשיבם לך. — לסבתא היה תמיד כסף משֶׁלָּה, לה לבדה, מן הסכומים שהיה הדוד שמעון־אהרן נותן לה תמיד להוצאותיה ביד רחבה.

— ואת זה תשלם לי עשר קופיקות בכל שבוע — אומר הזקן, אחרי

היתה חבילה של דאגות ודחקות הפרנסה, פגעין ומרעין בישין של עניני משפחה, ומלבדם הלא גדולה העיר ואנשים בה הרבה, וצרות עוד יותר. וכֻלם ידעו, כי טוב ומיטיב הזקן הזה לתנות לפניו את מכאובי לבם ולהראות לו את נגעיהם הנסתרים.

הנה יושב לו על־יד החלון יהודי קצר־קומה וזקן שחור קטן לו, אשר עוד יִצער ועוד יִקטן במרט בעליו את שערותיו ממנו בלי־הרף. הוא כבן־ארבעים למראה, אבל עוד טרם מלאו לו גם שלשים שנה. זה יותר משעה הוא מחכה בחדר השני, עד אשר יראה את סבא גומר את שעוריו וחולץ את תפליו. מקֹצר־רוח ומסערת־הלב הוא כמו מעַיֵן בספר, אבל אין לבו אל הכתוב בו, והוא מחליפו בספר אחר. האברכים בבית־התפלה, ביחוד מנכדי סבא, האוכלים עוד ארוחתם על שלחן הוריהם, יחד עם רבי זאב הבטלן וזלמן ברוך השדכן, מתוַכחים באיזו הלכה סתומה או בערמתו של בִּיסמַרק על־פי הגליון האחרון של „המגיד", – והיהודי השחור הצנום יושב כמו על גחלים בוערות, יושב ומחכה לראות פני הזקן, הנראים אליו מן הצד מן החדר השלישי. לבסוף הוא מרגיש, שכבר בא הזמן, והוא מֵעֵז ונכנס אל החדר פנימה. סבא מכיר אותו תֵכף ומקַדם את פניו בשלום.

— ומה? – שואל סבא – אולי נתעשַרת, אברהם־בֶּרְ?

— כן – עונה האיש ולעגו מר מאד – נעשיתי לעשיר גדול, ולכן באתי לשאול בעצת כבודו...

— ומה? – שואל סבא.

— ... באו מים עד נפש –

— זה אסור לאמר. מֻבטחני, שעוד רבים מקנאים בך. ומה קרה?

— בעל־הבית מגרש אותי מן הדירה. אמנם לא נתתי שכרה כמעט כל השנה – רק חֹמץ היה לוקח ממני לצרכי ביתו במשך השנה – אבל אם כל הקיץ אשתי חולה, ואני לבדי מטפל בחמשת ילדי, והפרנסה הולכת וכלה...

— אל תדאג: ה' יעזֹר. ובכן?

— ולאן אלך? ומי יתן לי דירה עם החביות שלי למעשה החֹמץ והקוַס?

— זה לא כלום. את החביות תוכל להעמיד בחצרי.

אור־התקוה הֵאִיר בעיני האֻמלל. הוא חשב בבואו להשתדל בדבר

רבי זאב הבטלן עוד לא עזב את בית־התפלה, יש לו שעורים של משניות, שהוא לומד בשָׂכר לעִלוי נשמתם של אנשים אחדים, ואת השעורים האלה היה מחֻיב ללמד תֵּכף אחרי התפלה, כל עוד אפשר היה לאמר קדיש־דרבנן בעשרה, ובגלל זאת דחה את השעורים „שלו", שעורים של רשות, שהם אצלו נכבדים יותר משעורים של חובה, לזמן מאֻחר אחר התפלה. ורבי זאב „מסכים" לאכל עמהם, והסעודה נאכלת בשלשה. הרב שומע את החדשות הפוליטיות מפי הבטלן, ומשמיע דברי־תורה קלים וקלושים מאד, שהבטלן הלמדן מבטלן בלבבו, וסבא מרגיש בזה. וכדי שלא יבוא הבטלן לידי פלפולים חריפים, בפרט שהלז טָעם מעט מן היי"ש ודעתו זחוחה עליו, — נותן סבא פנים אחרות לכל השיחה, והוא שואל את הרב, לרגלי הגבינה היבֵשה, שהרב מוציא משק הטלית־ותפִלין שלו, אם הפרה של הרבנית שופעת חלב בשופי. לאה מביאה את המטעמים ולוקחת את הגבינה ומודיעה, שהיא תשמֹר אותה „לשלשת השבועות", שמן שבעה־עשר בתמוז עד תשעה־באב, שאצל סבא היו אוכלין כל אותן הימים רק מאכלי־חלב. גומרין את הסעודה בשיחת־חֻלין מחיי הבעש"ט או של רבי לוי יצחק מברדיטשוב, שסבא ידע אותו, ומובן שגם בשיחת־חֻלין זו יש גם מדברי תורה, וסבא מציע, לכבוד האורחים, לאמר קֹדם ברכת־המזון „שיר־המעלות" במקום „על נהרות בבל", ומכבדים את הרב הדשקוקי בברכת־המזון.

בשעת הסעודה נכנס הביתה בנימין החַלבן, הסוחר ברחוב בחמאה ובגבינה ובקום. בנימין החלבן הוא עני גדול ועם־הארץ עוד יותר גדול. כשהוא עובר לפני התיבה, הקהל שוחק על הפסקותיו המשֻׁנות, כמו „עינים להם ולא יראו אזניו" ועל שגיאותיו הגסות, כמו „משען ומִיטְווֹךְ לצדיקים", אבל גם הוא גם אשתו הם אנשים טובים, ואם הוא רואה עגלון או סַבל יהודי בשוק עושה את סעודתו בלחם יבש, אז יוציא לו חתיכת גבינה או מעט קום. ולַמלַמד של חיים בנו הוא משלם שלשים קופיקות מדי שבוע בשבוע בכל יום חמִשי בבֹּקר, אף שבוע אחד לא נעדר, ישר לידָה של הרבנית, המתפללת: לו היו גם יתר אבות התלמידים דַיקנים כמו החלבן הזה. ושלשה נערי התלמוד־תורה אוכלים על שלחנם יום בשבוע, ומהללים הילדים את המאכלים, ונותנים שם לפניהם לביבות־גבינה כאלה, שגם בבתי נגידים לא תֵרָאֶינה.

אשר קבל את השטר בן־שלשה רֻבלים מאת סבתא, שנתנה את הכסף בלי חפץ מיֻחד: אינה אוהבת את ההלואות לבעלה...

האורח נפטר והלך לו וסבא גם הוא יוצא החוצה אל רחוב העיר לעבֹר קצת על המדרכה לפני ביתו וחנויותיו. הוא לבוש בגדים קלים מאד. לבשרו כֻּתֹּנת ומכנסים, שכמעט חֶצְיָם מלמעלה מכסה הטלית־קטן הארֹך, וממעל חָלָט ארֹך. הגרבַּיִם על רגליו מגיעים עד הבִּרכַּיִם וקשורים בפתילים, וכפות רגליו נתונות בִּקְרָקִים. אלה הם בגדיו בחצרו וסביב ביתו בחֹרף ובקיץ. עוברי הרחוב, וגם רבים מן הנוצרים ופקידי־הממשלה, מכירים אותו ומברכים אותו בשלום, וגם שאינם יודעים אותו מְסִבִּים את ראשיהם למול פני התמונה הנהדרה של איש־השיבה גבה־הקומה ורחב־הכתפים ושַׂערות־זהב־חִור תלתלים לו, ואף הם מברכים אותו.

הגיעו הצהרים, זמן הארוחה. לסבתא מבשלים לבדה מרק־עוף, והיא אוכלת לה לבדה בשעותיה הקבועות, וסבא אוכל לו לבדו. ואולם באין אורחים לשלחנו אין לו גם תאות־האכילה. והוא מחכה אולי יזדמן לו איזה אורח הגון, ואולי גם שנַיִם, ואז יברכו ברכת־המזון במְזֻמן. והנה בא הרב הדשקוקי, רב של עיָרה קטנה הסמוכה לעירנו. תכלית נסיעתו של הרב, כמו שאמר לָרבּנית שלו, להתיעץ עם הרב הגדול דעירנו בדבר איזו שאלה חמורה שהוא מתקשה בה. ואולם באמת חָפץ הוא לקנות ספר־דְרוש במחיר הרֻבּל וחצי, שהוא קובץ על יד עוד מן החֹרף העבר, בהֶסתֵּר מאת הרבנית. לאחד מבני עדתו היה ענין בעיר־הפלך ויקח גם את הרב בעגלתו, ובכדי לחזֹר לעיָרתו הוא מקוה למצֹא ביום השוק אחד האכרים של כפר סמוך לעיָרה שלו, והלז יוליכנו בעגלתו במחיר חמש ליטראות מלח. האכסניה התמידית של הרב היתה אצל סבא, והרבנית היתה שולחת ביד בעלה גבינה שנתיבשה היטב, כעין מנחה לסבא.

— יכירו וידעו גם הנגידים איזו גבינות טובות יודעת הרבנית של עירה קטנה להכין – היתה הרבנית אומרת.

— לֵאה־חַיה — מבשר סבא למשרתת, – הכיני היום מטעמים טובים: אורח אצלנו. צריכים להשיג שלישי, ואז יהיה לנו מזֻמן.

— אני כבר ראיתי – אומרת לאה, ועין רואה תעיד, שאין היא שבֵעַת־רצון כלל מאורחים כאלה, שאך מטרידים הם ואין היא מכניסה מהם כלום.

גנזי־הממשלה, הנמצא אך שנים־שלשה בתים רחוק מביתו. גם המשרתים, החַיָּלים, גם הפקידים הקטנים של גנזך־הממשלה יודעים את הזקן, הסוחר הנכבד הזה, ומברכים אותו בעברו על פניהם, עד אשר הוא בא ונכנס אל משרד ראש־הגנזך פנימה. גם הפקיד הגדול הזה מכירו זה שנים רבות, והוא מקבלו בסבר פנים יפות ומכבדו לשבת על הכסא אצלו. דבר „נכבד" לסבא אל ראש־הגנזך. הנשים העניות, שסוחרות בתפוחים ובקטניות ובכל המטעמים, שקוניהן הם תלמידי החדרים והישיבות, מתאוננות, שאין עסקיהן עולים יפים, מפני שאין להן מעות קטנות, חצאי קופיקות ורבעי־קופיקות, לתת עודף לקונים הקטנים והעניים. ולכן בא סבא אל ראש־משרד־הגנזך לבקש ממנו להביא מעיר־הבירה, מאוצר־הגנזך הראשי, מעות קטנות בסכום של מאה רֻבּל, והוא יקח ממנו את הכסף הקטן ויתן אותו בהלואה לַנשים העניות הסוחרות.

— ובגלל זה באת? — שואל הפקיד, מעט מתפלא.

— כן, וזה ענין גדול בשביל הסוחרות.

— טוב — מתרצה הפקיד.

— ותרשם־נא אצלך, ואל תשכח. וכאשר יבוא הכסף, תודיעני ביד אחד החַיָּלים ואביא לך את מאה הרֻבּל — אומר סבא.

— בעצמי אבוא להודיעך — עונה הפקיד — הן בכל יום אני עובר על־פני שער ביתך פעמַיִם.

ונעשה עסק אחד לטובת העניים, וסבא שבע־רצון.

ולפעמים יש לו עסק אחר, יותר קשה לעשותו. במורַד־העיר על־יד הדניפר, מקום תחנת אניות־סוחר, נמצאו המחסנים הגדולים של סוחרי־התבואה. המחסנים האלה הם רק בשביל המסחר הסִיטוֹני. הימים ימי־סתו, עוד מעט ויגיע החֹרף, והפֵּרות הולכים וכלים מן השוק. עיני נשים עניות, שסחרו בקיץ בתפוחים ובאגסים ובאוכמניות, נשואות אל המסחר בחֹרף בקטניות ובפולים מבֻשלים ובשומשמין מטֻגנים בדבש. אם יש כח לסובב כל היום על החדרים והישיבות בסל כבד על הזרוע ואם השעה משחקת והילדים משלמים בדיוק את חובותיהם, אז אפשר למצֹא בעסק זה פרנסה של עשרים־שלשים קופיקות ביום, והיו הסכומים האלה לתמיכה גדולה להוצאות הבית, עד אשר יתן ה׳ ויגיע חֹדש אדָר ובתי־מאפֶה המצה ישלמו לכל אשה גם עד ארבעים קופיקות. ואולם במה דברים

החלבן נכנס, אבל כמו נרתע לאחוריו, בראותו אורחים סביב לשלחן. ויקרא לו סבא ויבקשו לשבת.

— אולי תטעם, בנימין, איזה דבר ונצרף אותך לברכה — אמר סבא.

בנימין החלבן בוש להודות, שהוא איננו יודע, איך מצרפין למְזֻמן אדם שלא נטל את ידיו. אבל ההצעה הטובה כשהיא לעצמה נתנה אמץ בלבו, והוא פונה בבקשה אל סבא להַלוות לו עשרה רְבלים.

— עשרה רְבלים?. — שואל סבא — ולמה לך סכום כזה?

בנימין החלבן היה לוקח הלואות של שנים־שלשה, לכל היותר של ארבעה או חמשה רְבלים, וסכום כעשרה רְבלים היה יתר מכפי הבטוחות שלו.

— מציאה הקרה ה׳ לפני: בא אדון אחד ומוכר חבית חמאה, והסחורה טובה, לגמרי טובה, והמקח בזול, אבל הוא חפץ למכֹּר דוקא את כל החבית בשלמותה, שלשה פודים חמאה, ואמרתי: אולי...

— ובכן עשרה רְבלים? — שונה סבא.

— מציאה גדולה, אפשר להרויח יפה מאד. בשבוע הבא, לכל היותר בשני שבועות אמכֹּר, ופרנסה טובה תהיה אם ירצה השם...

— טְעַם מן הלביבות ונצרף אותך, ואמֹר שמה ללאה לתת לנו מים־אחרונים.

גמרו את ברכת המזון. והרב הדשקוקי ורבי זאב הבטלן קמו מעל השלחן. סבא שלח ידו אל החלון ויקח משם את מקטרתו הקטנה ותיבת־הטבק. בנימין החלבן עודנו יושב ומחכה...

— לֵך אל מרתף־היין בחצר, ואמֹר לזֶליג הפקיד, שאנכי מצוה להַלוות לך עשרה רְבלים. אבל ראֵה, בנימין, שלא ירַמוך, שלא תהיה מבהל ואץ להעשיר. תבדֹּק את החמאה קדֹם שתשלם את הכסף מחירה. לֵך אל זליג...

— וזליג יאמין בדברי?

— יאמין, מדוע לא יאמין? הן אתה איש ישר. אסור ליהודי לדבר שקר. וזה סִמנך אליו: פרטתי אתמול אצלו שטר בן־שלשה.

הזקן מוצץ את מקטרתו, וכמו תנומה אוחזת את שמורות עיניו. הוא הולך לו אל מטתו לנוח שנת־הצהרים. הוא נָם כחצי־שעה וקם לו. על־פי הרֹב הוא נזכר באיזה ענין, שיש לו ללכת לשמו לרחוב העיר. הוא קם ולובש את מעילו, מעיל צמר קל ודק. הפעם הוא הולך אל בית־

– נעשה שֻתפות – סִיֵם הזקן.

וגם העסק הזה נגמר. הוא היה עושה צדקה בשלו וגם בשל אחרים, כי רבים היו אשר ידעו את מעשי צדקותיו והיו מביאים לו את נדריהם ונדבותיהם. זכורני: פעם אחת ישב אצלי אחד מחברי, והוא בנו של שמריהו צייטיס, איש עשיר, אבל חי בקמוץ, ובכל־זה היה אוהב לפעמים לתת בסתר, וסבא ידע זאת. סבא קרא אליו את חברי ויאמר לו:

– לֶך־לְךָ מהרה הביתה ואמֹר לאבא שלך, שיבוא תֵכף אלי: יש לי „עסק גדול" בשבילו. העשיר, אֲבִי חברי, מִהר לבוא אל סבא, והוא גלה לו מה טיבו של „העסק הגדול", שבשבילו החרידו: זה עתה קרה אסון לעגלון עני, בנפֹל עליו סוסו היחיד ומקור־מחיתו, ובסכום של ארבעים רֻבל אפשר תֵכף לקנות סוס אחר, ושב העני להיות עגלון וחיתה משפחה שלמה.

– ועצתי לך – אמר סבא אל העשיר – שלא תחמיץ את המצוה הזאת ותקח אותה כֻלה לך תכף, טרם עוד נודע האסון לאשת העגלון ולילדיו, בפרט שמחר ערב שבת.

ושמריהו צייטיס, שהיה דרכו לבלי עשות מאומה מבלי התיעץ בראשונה עם אשתו, התחנן לפני סבא לחכות לו רבע־שעה, ועוד טרם עבר הזמן. מהר לשוב אל סבא ויבֵא לו את כל הסך הנחוץ.

– אך הבטחתי לאשתי – אמר — שיחד עמדי תחלק במצוה הזאת.

– טוב – אמר סבא — ואמֹר לאשתך, שגם מחלקי אני במצוה זו אני נותן לה חלק.

הגיע זמן משתה־הטֵה לפנות מנחה. יום־הקיץ הגדול נמשך בלי־קץ, ואחדים מן החנונים המקֹרבים אל סבא עוזבים את חנֻיותיהם, שבכלל אחרי הצהרים, אחר גמר־השוק, הפדיון בהן מעט. בינינו לבין עצמנו, הנה גם בעִידנא דריתחא של הפדיון, החנונים, כביכול, הללו יושבים בחנֻיותיהם לשם ישיבה בעלמא, כי גברת־החנות היא אך האשה, ולכן השעמום גובר עליהם, והם באים מבעוד־זמן להתפלל מנחה, ונכנסים לחדר־סבא לשם שיחת־חֻלין ושותים כוס־טֵה, מספרים חדשות מעניני העיר, ממצב הפדיון של היום, על־אודות מחיר עצים להסקה, ומה נשמע, לפי דברת האכרים ואנשי הישוב, על מצב התבואות שבשדות. נשמע קול־כיחו של הדוד סנדר־חיים על המדרגות. גם הוא נכנס אל חדר סבא.

אמורים, כשאתה קונה את הפולים ואת הקטניות ואת השומשמין בעת האסיף, בחדשי הסתו, ובמקח של סוחרים סיטונים, לא כן אם עליך לקנות זאת בחורף, וליטראות ליטראות מאת החנונים הקטנים, כי אז כל הפרנסה כמוה כאין... אבל אי־זה הדרך תשיג ידן של נשים עניות לקנות ולהכין בחדשי הסתו אצל הסוחרים הסיטונים את כל הסחורה הנחוצה להן לכל ימות־החורף?

וסבא יודע בצרת־נפשן של הנשים העניות הללו, והוא אוחז דרכו אל מורד־העיר אל המחסנים. הפקידים והמשרתים של המחסנים יושבים בְּטל, מתלוצצים בכנופיה, והנה נגש אליהם סבא. כֻּלם יודעים את איש־השיבה הזה, ואת אחדים מן הפקידים גם הוא יודע ומכיר, וכלם חרֵדים לקראת בואו, בפרט שאחדים מאדוני המחסנים מסוחרי־התבואה הגדולים הם גם מקרוביו של סבא.

– אני באתי אליכם בתור קונה — אומר הזקן אל הפקידים, המשתאים לראות אצלם אורח לא־רגיל כזה. — חפץ אני לקנות מאה פוד פולים, מאה פוד קטניות ועשרה פודים שומשמין. כמה הוא המחיר?

והפקידים קוצבים לו את המחיר האחרון, והוא מצַוֶּה לרשום את כל הקניה על שמו ואומר, שימסרו לבעל־המחסן לשלח ולקבל ממנו את מחיר הסחורה.

הפקידים והמשרתים יודעים, שאין הזקן סוחר בתבואה ובכלל אינו עוסק במסחר וקנין, והם מוסיפים להשתאות איש אל אחיו לדברי הזקן, אבל אין מהם מֵעֵז לשאל ממנו פשר־דבר. ואולם הוא בעצמו מבין את תמהונם ואומר אליהם:

– עתה בקשה לי אליכם, – ביחוד אל המשרתים. את הסחורה קניתי בשביל העניות, הנושאות בסלים. הנשים תבואנה אליכם לקחת את הסחורה קמעא־קמעא על־פי פתקאות, ואתם תשקלו את אשר תקחנה ותרשמו על חשבוני. לכם אמנם תהיה עבודה מיֻתֶּרת לשקל את הסחורה ליטראות ליטראות במקום מאה פוד בפעם אחת, והנשים תְּטרֵדנה אתכם בודאי. אבל אל־נא יכבד הדבר הזה עליכם. אנשים עניים אתם, וקשה לכם לחלק צדקה, אבל גמילות־חסדים היא חובה גם על עניים וגם על עשירים. וזאת העבודה תחָשב לכם לגמילות־חסד עם הנשים העניות. כל המִצוה תהי לשנינו.

— היו איזו מלאכות — היתה הדודה או אמא מתנצלת.

— „מלאכות היו", — ואי־אפשר היה כלל לדחות את „המלאכות" או לקחת אותן ולהביאן הֵנה. בקור־חולים וכבוד־אם קודמין לכל דבר — ממשיך סבא ולא ינוח מזעפו עד־מהרה.

באות גם הנכדות, וסבא מחלק להן תפוחים. וסבתא מוסיפה להן משֶׁלָה מיני־תרגימא, והמסִבה מבלה את כל הערב, ביחוד בלילות החֹרף, עד אשר יבואו להודיע, כי שבו הילדים מן החדר ועת לאמהות ללכת הביתה לארוחת־הערב. אז מזרז סבא את הנשים ללכת לבתיהן לבל יצטרכו הילדים השבים מן החדר לחכות. ואם הוא בעצמו עוד לא אכל את ארוחת־הערב, אז הוא מבקש לשלֹח לו את אחד הילדים לאכל אתו.

והנה נגמרה הארוחה ודממה בבית. סבתא מאספת את רגליה אל מטתה לנום את שנתה, וגם סבא עובר על כל החדרים ומכבה את הנרות, שם על ראשו את המצנפת הלבָנה ומתחיל לקרא את „שמע" שעל המטה.

תם ונשלם סדר היום.

## ב

## פֵּיגְלָה שֶׁלִּי

המון גלים נושאים חֹם ועדן יתקפוני, בהעלותי עתה מתהום־זכרוני את פיגלה מינִקתִי, שיותר מעשרים שנה — אני יודע זאת — אך אנכי אנכי הייתי כל מעיָניה ביום וחלומותיה בלילה. ארבעים השנה, שעברו מן היום אשר עזבתיה יחד עם נעורַי ובחרותי ועיר־מולדתי ויצאתי להשליך את עצמי אל הגלים הגועשים של העולם הגדול, — התקופה הגדולה הזאת כמו איננה, כמו נמחתה מעל פְּנֵי פעם אחת. והימים הרבים ההם היו כלא היו, ולמול עיני עומדת עתה כמו־חיה התמונה של האשה הקטנה והכחושה, מהירת־התנועה ומלאת־החיים, בסינורה המלֻכלך, שאינו מתאים כל־כך אל פס־המשי, אשר לא ימוש מעל ראשה תמיד, — זה פס־המשי, שהוא המֻעבָר מן מטפחת הדוקה אל פאה־נכרית — ובעיניה המביטות אלי תמיד באהבה ובתחנונים, — בתחנונים, כי אמלא את חפציה, ובאהבה, כי הלא ש ל ה הוא הילד או העלם הזה, כי על־כן מחלֵב שדיה היניקה אותו...

החנונים חרדים לקראתו וקמים מכסאותיהם לשום לו מקום, אבל הוא בוחר לו את מטתו של סבא מקום לשבתו. הוא מוסר חדשות יותר כלליות, מדֻיָקות, — על־דבר שר־הפלך, פטרבורג, מונטיפיורי... הדוד סנדר־חיים איננו מתעכב הרבה: לא לפי כבודו להרבות שיחה עם איזו חנונים. הוא קם ויוצא אל החדר הגדול, חדר־התפלה, ללמד שעורו במשניות. עוד שעה קלה, וזמן תפלת־המנחה מגיע.

— „וידבר ה׳ אל משה" — מתחיל בפרשת קטֹרת הדוד סנדר־חיים בקול רם, למען ישמעו גם בחדרו של סבא, ובזה הוא נותן אות, כי עת להתפלל מנחה.

בין מנחה למעריב לומדים אגדה. מתאסף קהל גדול מן החנונים, והמגיד „עין־יעקב" הוא יעקב־נחום המַסגר, יהודי קצר ועבֶה, יושב בשוק וסוחר במסמרים ובפשוטי־כלי־ברזל מן הארון הקטן, המשמש לו לחנות. בראש השומעים את האגדה יושב סבא ובידו ספר קטן, למען יוכל להרימו עד עיניו, ואין יעקב־נחום מכלה את שעורו באגדה עד אשר יסגור סבא את ספרו ופוקד להתפלל ערבית.

נשארים בבית אחר ערבית רק רבי זאב הבטלן, וגם זה לא להרבה זמן, והבחורים העניים, הלוקחים להם כל אחד ואחד גמרא, וסבא הולך לו אל חדרו. נכנסת לאה להזכירו על־דבר ארוחת־הערב, שאין לו חשק מיֻחד לאכל אותה, בפרט לבדו, באין אורחים אתו, או, לכל־הפחות, אחד מן הילדים, נכדיו.

והנה שבו לבתיהן מן החנֻיות הדודה מרגלית ואמא שלי. הדודה יפה, שבעלה קבלן ועשיר, מזונותיה בטוחים ואינה עוסקת בפרקמטיה והיא בטֵלה כל היום, ולכן היא מבקרת בבית הוריה גם בעצם היום. ואולם הדודה מרגלית ואמא עסוקות כל היום כל אחת בחנֻיותיהן, ואך בלילה הן באות לבקר בבית הזקנים, סבא וסבתא שואלים אותן למצב הפדיון ולבריאותם של הילדים, והנשים מבלות את כל הערב על־יד ההורים הזקנים. ואוי אוי להן, אם פעם תחדלנה ולא תבואנה. סבתא החולה תדאג, פן קרה איזה אסון, פן חלה מי מבני־הבית, וסבא מרגיש בדאגתה של אשתו, ומתקצף מאד.

— חזירות ממש לבלי לבוא — היה שולח את קצפו אל המרחב, מבלי לפנות אליהן — אם יודעות, „שהיא" חולה ואינה יכולה לרדת לראות בשלומן, הלא צריכות להקדים ולבוא. פראים!

איך ילד־שעשועיה מנצח במלחמתה של תורה בחבורת רבי חיימקה בן־הרב, ותכסני כְּלי נשיקות חמות, לתמהון האנשים, אשר לא ידעו מי האשה הזאת.

– הרב שלי, הרב שלי – דברה בקֹצר־רוח – מלח יהיה בעינים הרעות...

היא קראה לי „רב" עוד היותי יונק את שדיה. היה איזה מקרה בינה ובין איזה בעל־עגלה, והלז הזמינהּ אל הרב.

– אני – הודיעה – לא אלך אל שום רב. אני – מינקת, ואיני יכולה לעזוב את העולל ולהתהלך אל בתי־דינים ורבנים. אין לי רב; ז ה ו הרב שלי – הוסיפה בהראותה עלי.

ומאז קראו לי בבית הורי, לשֵם צחוק, „הרב" רב דאובילוביץ. העִזָרה הקטנה, מולדת מינַקתי.

היא היתה אשה עגונה מבעלה, שהיה נושא ספרים, עובר בכפרים ובעירות. כפי־הנראה לא חיתה עם בעלה באהבה רבה, כי גם לא התאמצה הרבה למצֹא את עקבותיו שאבדו. ילדה שלה מת, ואת כל רגשות האם העבירה עלי לבדי. ולכן כאשר גמלו אותי נשארה לשרת בביתנו להיות מבשלת. לרגלי היו לה תמיד מריבות עם כל בני־הבית, כי היא היתה מבכרת אותי על־פני כל, ומכל מאכל־תאוה, שהיו מכינים בבית, היתה מרימה תרומה את החלק היותר טוב ומצפינה בשבילי. הקורקבנים והכּבֵדים והביצים שלא נתבשלו מן העופות. התופינים והלביבות היותר מטֻגנים, בשר־החָזֶה הלבן של הלפתה בשבת, בכלל כל שֻמן וכל מתוק נפלו תמיד בחלקי, לקנאת בני־הבית. ואם היו מן האחים והאחיות, אשר נִסו להרעימני, או שלחו בי את ידם, אז לא היה מעצור לכעסה, וכבר היה להם דבר לא עם הילד הקטן, אלא עם פֵיגלה־קוזק, אשר גם אגרופים לה ומי יאמר לה מה תעשה? בגלל זה היו לפעמים שערוריות בבית, וגם נסו לשלח אותה, לפטרה משֵרותה. וגם בהיותה בבתי אחרים, לא מנעה ממני את כל טוב הבתים הזרים, ואני והרבי שלי היינו שותים לתֵאָבון את הקהוה הטובה והשמנה של הגברת קריינא לַפשיס, ואכלנו את הלביבות המשֻלשות, הממֻלאות גבינה וביצים ובצל, של החנונית העבה צִביה שִיק, והייתי בא גם אל בית־בעליה החדשים לאמר עמה הַלֵל וַעֲנֵנו, ומובן שלא היתה שולחת אותי ריקם ונותנת לפני כל מעשה מאפה ומרחשת וממתקים. ואולם לבסוף היו תמיד געגועיה אלי מתגברים, ושנים־שלשה חדשים טרם יעברו, והיתה

ומה היו משאלותיה? כי אשתה את כוס־החלב כֻּלָּהּ, עד תֻּמָּהּ, כי לא אבעט וכי אֹכַל גם את החלבון גם את החלמון של הביצה אשר בִּשְּׁלָה למעני, כי אתלבש היטב מפני הצִּנה בצאתי החוצה, כי אִזָּהֵר ברדתי מהמדרגות לבל אפֹּל חלילה, כי לא אשַׂחק סביב למֵחם הרותח ולא אשתעשע בשברי זכוכית, פן אקֹּב את ידי, כי אתן לאשה מרת מלכה ללחֹש על בטני הכואבת ולאמֹר אחריה מלה במלה את הקללה לכל שדין ורוחין ומרעין בישין, כי אשתה במחיר סְפִּריות וכל מיני־מרקחת את כוס־העשבים, שהיא בעצמה תלשה אותם בין הקברות קֹדם שעלה עמוד־השחר, כי לא אשליך מעל צוארי את הקמיע, סְגֻלָּה לעין־הרע, שקנתה בחמש פרוטות מאת רבי איצילי בעל־שם.

ופניה הנובלים והכמושים היו מאירים כשהיתה באה אל החדר שלי דרך־מעבר, כשהיא הולכת ונושאת קהוה לאמא בחנות, ומוזגת כוס אחת מן הקומקום גם לרבי, ומפצירה בו שיתן לה לשבת שעה קלה ולשמֹע אותי, את מחמדה, לומד לעיניה. ומה גדלה שמחתה כאשר הגיעו הימים, והיא איננה זקוקה עוד לבקש את מי־שהוא לאמר לפניה „הַלֵּל" בראשי־חדשים ותפלת „עֲנֵנוּ" בימי־הצום, אני אני האומר לפניה והיא אומרת אחרַי מלה במלה. אך גמרתי את שלי, וכבר ידה מגשת לי תופינים ולביבות וקרום של חלב מבֻשל מכל אשר החביאה אצלה בשבילי. וכאשר קראתי בפעם הראשונה את שיר־השירים בבית־המדרש, ואני אז כבן־תשע, אך שמעה את קולי הקורא ותכירהו, התפרצה דרך פתח עזרת־הנשים לבית־התפלה, ומרֹב חושיה בקרבה שכחה את הכל ותתיַצב בין הגברים ופניה נהרו לראות אותי עומד על הבימה עטוף בטלית וקורא — ואין קץ לאשרהּ. ופעם אחת לא יכלה להתאפק ולא עצרה ברגשותיה גם ברחוב העיר. אני טִיַּלתי בשבת לפנות ערב בגן־העיר עם אבא שלי, ובעת הטיול, מובן הדבר, לא שמנו לב אל העצים ואל הפרחים ואל יפי הנחל והנהר הסובבים את הגן, כי־אם אבא בחן אותי בסוגיה שלמדתי במשך השבוע. בדרך טיולנו נטפלה אלינו חבורת אנשים נכבדים מבית־התפלה של רבי זימל חֵפֶץ, ובתוך החבורה גם רבי חַיימקה בן־הרב. הלכו יחד בשורה כל הגדולים ואני הקטן בתוכם. אבא ממשיך את השיחה שלנו על דבר „הענין", אנשי־לויתנו גם הם נכנסים לתוך הדברים, ואני מרצה את ידיעותי. והנה־פתאם מאחורי פֵּיגלה שלי, שהתבוננה מרחוק,

האחיות ובנות הדודים ורֵעותיהן, ומבקשות ממני לחקות את המגיד בדרשותיו או את המלמד כבד־הפה, בלַמדו את התלמידים לדבר גרמנית אל היהודי־הוילנאי בעל בית־המרקחת. כל הילדות עומדות סביבי וצוחקות בקול גדול, ופיגלה נגשת בחשאי ונותנת מעט מלח בכיסי. לבל תשלט בי עינא בישא חלילה...

ועוד לילות חֹרף. אני כבר גמרתי גם את „בבא קמא" גם את „בבא מציעא". עתה אני לומד „חֻלין" – „אלו טרפות" בצרוף ה„יורה־דעה", – מחוץ לחדר עם הרבי, המלמד שלי, הוא רבי נחמן, שכבר יש לו התר־הוראה, ורק באין עוד עיָרה לשבת שם על כסא הרבנות, הוא מחזיק ישיבה בבית־התפלה של הזגָגים. הוא חריף ומְמֻחֶה בהלכות טרפות, ובלילות שהשחיטה מרֻבה בבית־המטבחים, במוצאי־שבתות או באור ליום ששי, הוא נוסע בעגלת־חֹרף יחד עם אחד ממורי־הוראה בעירנו, להורות הלכה לשוחטים־מתלמדים בבדיקת „הפְּנים" בכלל והרֵאה בפרט. ורבי נחמן לוקח גם אותי אתו... מה זה, האֻמנם יונק־שדיה יהיה רב בישראל, ואנשים ונשים יפנו אל ברוך זה הקטן שלה בשאלות אסור־והתר, ויקראו לו: רבי, והוא יפסֹק שאלות?.. ופיגלה בודקת בחבה יתרה, אם רכסתי היטב את כפתורי אדרתי החמה, אם לא יהיה לי קר חלילה ברגלי. וממחרת היא מתפארת ומספרת לשמַעיה הקצב המגֻשם ולאשתו מַשה הארֻכה, כי לא לקחו הרבנים אמש אל בית־המטבחים כי־אם אותי, וכי בשאלות כשר וטרפה אין גדול ממני, וכי אם באמת נטרפה בהמתו של הקצב בשבוע שעבר בעטיו של השוחט, השונא לו, אז יבוא הקצב אליה, והיא תשאל את פי...

ועברו עוד שנים אחדות והגיעו שנות ה„השכלה". „העולם החל לרנן מעט אחרי... קורא אני בספרים חיצונים קטנים הרבה יותר מאשר בגמרא. ואם אינני בבית לא לעת ארוחת־הצהרים ולא לעת ארוחת־הערב, אז ימצאוני בביתו של בֵינוש מוכר־ספרים, במקום שאני מבלה שעות שלמות על־יד שדרות ספריו. אני מביא הביתה איזו גליונות גדולים, עתונים, מחברות, שבאם יפלו על הארץ אני מרימם ואינני נושק אותם. מאת המלמדים והרביים נפטרתי לחלוטין. לשעת מנחה ומעריב אני הולך לי לטַיֵל ברחוב הרֶוַח, רחוב־הגַנות, – ועם מי?.. מבקרים בביתנו איזו בחורים, בעלי כפתורי־כסף, היושבים גלויי־ראש ומדברים גויית, דוקא גויית. אבא יושב לו בפטרבורג והאֵם עסוקה תמיד בחנות ובשדוכי בנותיה, ולבד שאינה מונעת אותי מכל אלה, הנה היא נכונה עוד לשלם

מפַיֶסת את האח או האחות אשר חֵרפה, והיתה שבה לשָרת בביתנו.

בילדותי למדתי על־פי הרֹב אצל המלמדים יחד עם אַחַי הגדולים, ואז היה ה„חדר בביתנו. המלמדים, שהיו יושבים עם משפחתם בעירות קטנות של הסביבה, היו שוכנים בביתנו, כדי שתהיה השגחתם עלינו תמיד, אחרי אשר אמא היתה עסוקה בחנותה כל היום ואבא היה מ„יושבי פטרבורג" – זהו טרמין מיֻחד, שכבר פרשתי אותו למעלה. היו מן המלמדים, שאכלו על שלחננו גם בכל ימות השבוע, והיו כאלה, שרק בימי השבת אכלו אתנו ובימות השבוע היו אוכלים משלהם, שהמבשלת היתה מכינה בשבילם. בין כה וכה הייתי בטוח, שעלי לא ינוח שבט המלמד ורצועתו, כי עינה של פֵיגלה היתה צופיה תמיד מן המטבח הקרוב לדעת מה יַעשה לי המלמד. היא לא היתה מתבַישת כלל למַלא את פני המלמד חרפה, אם אך הרגישה, כי ביני ובין המלמד נפל איזה דבר.

– לא לכך נברא רבי – היתה פותחת במעְנֵה־לשון שלה – בכדי למלא את חָטמו טבק ולהגיח מֵהם טֵה אל פיו ולהכות ילדים. ואם בוערת התאוה להכות, הרי ראש וכתל, ומכים זה בזה.

ולתוספת בֵאור היתה מוסיפה:

– יכה הרבי את מי שיחפֹץ, אבל מן הילד הזה יחדל.

והמלמדים בביתנו ידעו, כי האשה הזאת צרעת ממארת היא, ויותר טוב לבלי להכָנס עמה בעסקים, ולא תעבֹר על מדותיה, בפרט בשעה שהדבר נוגע לי. מפניה פחדו לא רק יתר השפחות בחצרנו, אך גם השכנים. ויש אשר הטילה פחדה גם על הדודות, אם אך שלחו לשון בַ„קדיש" שלה, כמו שהיו אומרות להרעימה. ומכל־שכן שנזהרו מפני „החצופה" הזאת המלמדים, שמלבד מה שאין זה לפי כבודם לבוא בריב ומדנים עם אשה מבשלת ועַזת־פנים, הנה גם ידעו, כי כל זמן שהם יושבים בביתנו, מאכלם ומשתם, מצעם ומשכבם תלוים יותר בה מאשר בגבֶרת הבית. סוף סוף גם כתֹנת גם פוזמקאות היא, פֵיגלה, מתקנת להם.

ואני כבר כבן אחת־עשרה, נער־גמרא כדבעי. מוצאי־שבת בחֹרף. אמא קוראת „קב הישר" או „מנורת המאור", וגם פֵיגלה שומעת בפתח החדר. והנה התרגום היהודי של איזה מאמר תלמודי איננו די־ברור לפני אמא, והיא מתקַשה בו רגע, — ואני הנני נגש וקורא את המאמר כצורתו ומבאר לה אותו כיד ה' הטובה עלי. ופֵיגלה מדֻשנת־עֹנג. והנה באות בהמון

לעבֹד בצבא. במשך השנה נחליתי פעמים אחדות, ויותר מזה הייתי מִתְחַלֶּה, עושה עצמי כחולה, כי כך היה „העסק" דורש. פיגלה היתה שומעת, בעמדה בפתח החדרים, על־אודות כל הנפתולים של המאורע, עסק־ביש שלי, בהתיעצֵנו על צפונותינו תמיד. פעם אחת בבֹּקר, ואני עוד שוכב על מטתי, התנפלה פיגלה על ברכיה אצל המטה ובדמעות חמות התחננה אלי לרחם עליה ולעשות לה טוב וחסד – לשמֹר תחת מראשותי את העשבים, אשר הביאה זה עתה מחצר־הקברות.

– יקירי וחביבי – אמרה בתחנונים – אני יודעת, אני בטוחה, שזו היא סגֻלה בדוקה; שָׂרקה אשת רבי בינוש אינה אשה פתיה. שאַל גם אותה. חוס־נא עלי ואל תשלֵך אותם.

לחצר־הקברות היתה רצה כמעט כל יום, הכל לפי מצב הענין שלי בדבר עבודת־הצבא. פעם אחת היתה הסכנה גדולה, והנה נעלמה פיגלה מן הבית לכל היום. אך לפנות ערב שָׁבה, עיֵפה ויגֵעה מאד וגם נרעשה כֻלה.

— אנכי חלקתי לה חלק כדבעי – אמרה – פה דם שותת, הטִפה האחרונה נוזלת, והיא שוכבת לה על משכבה בשלום... הראיתם את האדונה הגדולה? שנים־עשר חֹדש הראשונים אסור ללכת על הקבר, השמעתם; – חלילה להשבית את מנוחתה... לא, אצלי אין אדונות וגבירות. אם אנחנו כֻלנו פה זבים דם, – תלך גם היא. חלקתי לה כדבעי, קִבלה.

הדברים האלה היו מכֻוָּנים נגד סבתא שלי, שמֵתה בשנה ההיא, ולפי המנהג אין מתפללים על קבר י"ב חֹדש הראשונים, ואולם פיגלה החליטה, שבשעת חֵרום ובעת קטרוג גדול על אהובה אין להשגיח במנהג זה, ותלך ותִּדפֹּק על קברה של סבתא גם שלא כדין ותדרֹש ממנה בכל־תֹּקף לעורר רחמים במרום ולהשתדל למעני לחלצני מצרתי.

בחֹרף ההוא חלתה בדלקת־הריאה עוד הפעם. ואם כי קמה גם מחליה זה, אבל היתה מאז חלשה מאד וידועת־חֹלי.

וכאשר עזבתי את עיר־מולדתי ועברתי לפטרבורג, עזבה גם היא את ביתנו ואת עירנו ותָּשב לה לעיָרתה ולמולדתה ותמת שם.

מפטרבורג כתבתי לה פעמים אחדות, ופעם גם מצאה בעיָרתה הנדחת איזה איש, אשר יכתֹּב אלי בשמה, ותבקש ממני לשלֹח לה מרקה של פוסטה, כי אין היא יודעת איפה קונים זאת.

והמון הגלים החמים והרכים, השוטפים את לבבי בכתבי את

כסף לבחורים היפים האלה, ורק צריכים להסתיר את הדבר מאת סבא, שכמובן לא היה נותן לנכדיו להתרועע עם „כמו־אלה". מי הם אלה, הנכנסים ומסירים תֵּכף את כובעיהם? נסתה פֵיגלה גם היא לעשות איזה דבר. כשנכנס בחור אחד והסיר את כובעו במסדרון „בֵּרכה" אותו בזה הלשון:

— לו נתן לו ה' שחין בראשו, כי אז חפצתיו לראות, איך הוא מסיר את כובעו.

ואולם הלז גם לא שם לב לה. הלא יודעים מי הוא הבחור היפה הזה. אביו מחזיק בית־משקֶה, ואמו־חורגתו גרשה אותו מביתם, והלך להכעיס ונכנס אל הגמנסיה, ואומרים שגם טרפות הוא אוכל בביתו של הדירֶקטור, והאִם „בריה כזו תשמע לתוכַחתה? והיא גם פגשה במבטי זעמי, ותחדל ולא יספה עוד, אבל אוי ואבוי לה: אלה הם החברים והרֵעים שלי, של ברוך שלה. מה זה?...

ובמוחה הדל לא יכלה פֵיגלה למצֹא פתרונים לכל הדבר המֻפלא הזה. היא אמנם לא מצאה בי ובהתנהגותי שום ערות דבר, אבל עין בעיִן ראתה, הרגישה איזו חליפות ותמורות, וגם לקחה אזנה מן השמועות, שנפוצו בין הדודות הזקנות שלי על חבל־הכסף של המשפחה ההולך ונִתק, וכי צריך היה לכתֹב לשמאי לפטרבורג, כי על־כן אבא הוא, וצריך הוא לדעת. שהנער נוטה מן הדרך... מי יפתֹּר לה את ספקותיה, מי חכם ויבין אותה בינה לדעת מה עִמי, עם ילד־מחמדה? היא הרבתה לצום, השתטחה בימי החֹרף על הקברות, ודלקת־ריאה עזה החזיקה בה ותֶּחלה ימים רבים.

והנה תקפה את מחמל־נפשה רעה, אשר לא שִׂערה אותה מעולם: יצא חֹק עבודת־הצבא הכללית, וכל הזכֻיות של ילדי הסוחרים נתבטלו. עלי היה לצאת לצבא. תש כֹּחו של סבא בעצמו, שהיה משחרר לפעמים מעבודת־הצבא גם את ילדי שפחותיו, והנה גם את נכדו הוא לא יוכל להציל, גם את הנכד ברוך, את ברוך שלה.. אותי ימסרו לצבא, אני אהיה איש־חיל, — איך אפשר הדבר? והיא שכחה לי את כל עונותי ופשעי, את בקורי הגימנזיסטים ואת למודי החדשים ואת תרעומות הדודות בגללם. למול האסון הנורא הצפוי, למול החרב השלופה על ראשי, על ראשה, על ראש כל הבית, — קטנות דמוחין לא תִזָּכַרנה ולא תעלינה על לב. צריכים לאזֹר את כל הכחות, להוציא חלוצים את כל מי שיכול לגונן, להציל...

כשנה תמימה נלחמו עם שר־הפלך „הגזלן", שרצה דוקא, כי אלך

הצלחתי. שלשה אחים היינו, ואני הקטן מהם. אבא היה יושב במרחקים, בעיר־הבירה, ולתוספת השגחה עלינו היה לשלשתנו מלמד, אשר ישב בקביעות בביתנו ולמד אותנו שלשתנו. הבכור היה גדול ממני בשש שנים לערך וכשרונותיו היו טובים ולא יכלתי, כמובן, להשיגו. אחי השני, אם כי גם הוא היה גדול ממני בשנים אחדות, אבל היה ילד מפֻנק מעודו וכשרונותיו גרועים מכשרונותי אני ושקידתו גרועה עוד יותר, ולא טוב היה לחַבר אותי אליו ימים רבים. ובכן לא יכלתי באֹפן זה לראות ברכה מרֻבּה בחברת שני אחי. מלבד זה, הנה הסביבה הביתית היתה מקלקלת גם את ההנהגה שלי. לבית־ספר ישנה דיסציפלינה מיֻחדת, משמַעת כללית לכל התלמידים בשוה, משמעת שאין לפניה מיֻחסים, אין שם בנים, כי־אם ילדים. בתוך הבית שלנו והחצר שלנו והאנשים הרגילים וכל פרשת הבית הרגילה — היה לבי גס גם ברבי גם בלמודים. לא חַתּי מפני גערת הרבי ואימתו לא בעתה אותי, כי על־כן הלא ידעתי כי בביתי אני, במקום אשר הרבי הוא בן־נכר ואני בן־בית, בבית אשר כל כתליו סוככים עלי, ועל כל צרה שלא תבוא נמצאת במטבח הקרוב פיגלה שלי, אשר אך ינסה מי להניף עלי אצבע ותגיח כלביאה להגן עלי. והתהלכתי שובב בדרך לבי, והייתי מטפס על גגות, וקרה לי המקרה עם שער־הברזל, שכמעט נִפַּצתי את ראשי, — וראו הגדולים טוב בשבילי למסֹר אותי לַידים הנאמנות של אברהמקה הקוריאלי.

והשיטה של המלמד הזה היתה באמת חזים בפי הילדים ועֻלו היה קשה מאד. מכל המדות, שהתורה נקנית בהם, בחר לו הקוריאלי את הראשונה — את התלמוד, כלומר את ההתמדה. אמנם זאת ההתמדה הנחילה אותו בעצמו בנערותו את השחפת, אבל גם את כל ידיעותיו בתלמוד מִיָדה היו לו, והוא דרש אותה בכל־תֹּקף מאת תלמידיו. „הזמן" הראשון, שלמדתי אצלו, היה זמן־קיץ, ואנחנו בני תשע ועשר שנים כלואים היינו בחדר משמונה בבֹּקר עד בוא־השמש, מלבד שעה אחת הפסקה, משתים עד שלש, לארוחת־הצהרים. לא היו לפני אברהם הקוריאלי כל „יומא דפגרא", חצאי־חג ומועדים קלים, כמו ראשי־חדשים וכדומה להם ימים, שאצל כל המלמדים מבקרים את החדר רק עד הצהרים. גם ביום הששי בשבת, שמקדמת־דנא לומדים הילדים בחדריהם רק עד הצהרים, ואחר־כן הם חפשים לנפשם, מגהצים את נעליהם לכבוד השבת, מתרחצים

השורות האלה, תוקפים אותי בכל־עז, –ואולם רק עתה, כעבר שנים רבות. בביתנו, בנעורי לא הרגשתי את האוצר היקר, השמור לי באהבתה של פיגלה ובחמלתה תמיד עלי. לא תחזינה עיני־בשר כנפי מלאך בגוננן...

## יג

## תחת על קשה

אברהמקה הקוריאלי היה ידוע בעירנו בתור מלמד־פועל. תֹאר זה היה מקבל כל מלמד, שידע לתקן את התלמידים הנחלשים בלמודים או בהנהגה. עוד בהיותו בחור־ישיבה היה הקוריאלי תלמיד מתמיד, מן הטפוס אשר ח. נ. ביאליק תאר אותו לדורות עולם בספרותנו, וגם כשרונותיו היו באמת טובים. את מקצוע התלמוד ונושאי־כליו ידע היטב. ותחת אשר רֹב המלמדים, אשר הורו בחדריהם את התלמוד לבני־גילי, בני תשע־שתים־עשרה שנה, ידעו אך מסכתות אחדות, הנלמדות על־פי הרֹב בחדרים, מסכת ביצה או בבא־מציעא, וגם זה אך את הפרקים הראשונים, כי אצל מלמדים כאלה היה ילד לומד „זמן" אחד או שנים ולא היה מספיק לגמֹר אצלו את המסכתא כֻלה, — הנה אברהם הקוריאלי ידע „סוגיא דשמעתתא" בכל מקום, ובכלל היה יהודי למדן. ואם קרה לפעמים לאחד מחבריו המלמדים, שנתבגר אצלו תלמיד והגיע לשנת השלש־עשרה וצריך היה ללַמד אותו „דרשה" ליום הבר־מצוה, אז היה המלמד ההוא לומד את הדרשה בעצמו בראשונה מפי אברהמקה, הקוריאלי ואחר־כן מלמד אותה לתלמידו. בגלל ידיעותיו היו באמת מצליחים אצלו התלמידים, שכשרונותיהם היו טובים. ואולם מלבד ידיעותיו בלמודים היתה פעולתו נִכרת על התלמידים גם בַמשמעת החמורה, באימה הגדולה שהיה מטיל על הילדים. לידו היו נמסרים תלמידים שהיו נחלשים, כאמור, גם בהנהגתם, שזאת היתה הסִבה, לפי דעת ההורים, לחולשתם של הילדים גם בלמודים, והיו ההורים מוסרים את כאלה לידי מלמד־פועל, שהוא כבר ימצא את הדרכים לתקן אותם הן בלמודים והן בהנהגה.

צריכים לשער, שאותי מסרו לידי אברהם קוריאלי, בשתי הכַּוָנות האֵלה יחד, כי היתה אז גם הנהגתי לקויה וגם בלמודי לא רבה היתה

הרחק, עד אשר תתרוממנה כִפות כניסת־הנוצרים על שמות הקדושים גלֶב ובוֹרִיס, המושלים בגאותם על כל הסביבה שם. והאחים הגדולים הולכים להתרחץ במי הנהר בחֹם־היום, ועל־ידם הולכים גם אחיהם הקטנים, ויש אשר קוף מרקד באחת החצרות לפי החליל או דֹב יוצא במחול על שתי רגליו האחוֹרַניות, וברחבה שלפני גן־העיר יפרשו להם שלשה אנשים שטיח על האדמה ויַראו אותות ומופתים בהתעמלותם, בלכתם על ידיהם ובהתיצבם אחד על כתפי השני והשלישי. וביד הנערים לראות את המחזות הגדולות האלה חנם אין כסף ולֵהנות מעולמו של הקדוש־ברוך־הוא כנפשם שָׂבעם. ואולם כל החמודות האלה לא לנו היו, לא בשביל תלמידי אברהמקה הקוריאלי. אסירי־כלא היינו בשִבתֵּנו בחדר, וגם בלכתֵּנו בחוץ היינו נחפזים תמיד, פן נאחר חלילה את המועד אשר קבעו לנו. כל מיני תענוגים כאלה ומשחקי־ילדים נחשבו לחֵטְאה, שהרבי היה מיַסר עליהם.

פעם אחת גִלה אחד מן החברים את אזננו על חדשה בעיר. על־יד הקסקרטין הֵכינו מכשירים שונים, סֻלמות ומדרגות, לטִפּוס ולקפיצה, ללמד את אנשי־הצבא התעמלות. החלטנו ללכת ביום הששי הקרוב ולראות את המכשירים האלה ולנסות, אולי גם יצליח בידנו להשתמש במכשירי־התעמלות אלה. הלמודים נגמרו בארבע ונפטרנו מן החדר. הרבי הרגיש, שאנחנו כֻלנו הולכים בדרך אחד, בעת אשר ידע שדרכינו מתפרדים לרחובות שונים. ולא אֵחר ללכת אחרינו ולשמֹר צעדינו. ואמנם ראה, והנה באנו אל מגרש הקסרקטין ואצל סֻלמות ההתעמלות עמדנו, ואך נגשנו הנחנו את הספרים ואת מקלות־התפארה, שהיו לנערים בימי־הקיץ, על העשב, ואנחנו כֻלנו מהרנו לנסות את כֹּחנו בהתעמלות, זה בכֹה וזה בכֹה, מטפסים על הסֻלמות וקופצים מן המדרגות ומשתובבים... הרבי התיצב מרחוק, רואה ואינו נראה, ויחכה עד אשר ירדנו מן הסֻלמות ארצה. אז הגיח פתאם ממחבואו ויגש אלינו.

— החדרה שובו! — צוח ועיניו רבו ברקים.

למרות את הפקודה לא נועז איש, אם כי ידענו שלא עתה עת הֵאָסף ילדים החדרה, וכגנבים בהתפשם הלכנו כפופים לשוב אל בית־כִּלְאֵנו. באנו אל החדר הארור, והנה השַמש כבר הספיק לכַבד את הבית, — הפעם היחידה בשבוע שהיה מרביץ את עזרת־הנשים במים ומעביר מטאטא על רצפתה, — וגם כסה את השלחנות מפות ישנות ומטֻלאות ועשה את המנורות לכבוד שבת. נשים אחדות מן הזקנות והצנועות כבר הספיקו

בבית או הולכים עם הגדולים למרחץ וגם עוזרים מעט באיזו עבודה שבבית, — גם ביום הששי היה מצוה לשוב ולבוא אחר הצהרים החדרה להמשיך את הלמודים, לא עד הערב ממש, אבל עד השעה הרביעית או החמִשית, הכל לפי ארכו של היום. „אין לנער דבר מבלעדי הלמודים", היה פתגמו תמיד. הוא לא היה מדקדק עם התלמידים הרבה בעניני תפלה, החדר שלנו היה בעזרת־הנשים של בית־התפלה, ולא היה מפסיק מלמודו אתנו גם בשעת „בָּרכו" „וקדושה", כל זה לא היה עסקו. אבל בנוגע ללמודים היה ממַצה את כל חֹמר־הדין.

והלמוד היה — גמרא, ורק גמרא, גמרא יבֵשה, ובהתלהבות. בנוהג שבחדרים, ביום החמִשי אחר הצהרים וביום הששי היו לומדים פרשת השבוע עם פֵּרוש רש"י. המנהג הזה היה באמת מן הנעים וגם מן המועיל: הילדים היו עוברים באֹפן כזה במשך השנה את כל פרשיות התורה, וגם המוחות היו נחים ימים אחדים מלמוד הגמרא, המיַגע מאד בפלפולו ובהתעמלותו המרֻבּה של ההגיון. בקַיץ בימי־השבת היו רגילים התלמידים לבוא אל המלמד הבַּיתה ללֹמד לפניו שעה קלה פרקי־אבות. הלמוד הזה גם הוא לא היה מכביד על הילדים ביותר; כי ראשית, אין מקום בפרקי־אבות לפלפול, ושנית, הסביבה החדשה בביתו של המלמד ולא בחדר כבר היתה נוטלת את עֳקצו של החדר, שהיה לילדים תמיד לזוָעה. לפעמים היתה אשת המלמד גם מכבדת את התלמידים בפוֹלים מבֻשלים או בקטניות או גם בכוס טֵה מן הסיר הנפוח שהטמינה בחמין. אבל אברהם הקוריאלי שָׂנא את כל „החפשִׁיות" הללו. אף זֵכר לא היה בחדרו לחֹמש ומקרא לא ביום החמִשי ולא ביום הששי, וגם בימי השבת היה דורש לבוא אחר ארוחת־הצהרים אל החדר דוקא, והיינו לומדים גמרא באותה השקידה של כל ימות־החֹל. העֹל של אברהמקה על התלמידים העיק כנֵטל החול, ושחוחים הלכנו תחתיו כל הימים, ביחוד בימי־הקיץ. הנה בחוץ גן־העיר מלא פרחים, ובתוכו חבל־מנגנים לפנות ערב, גבעת העיר רפודה כֻלה עשב רך וירֹק, ומעל ראשה מעבר מזה נשקף לעיניך הדניפר לכל תכֶלת מימיו, בגִיחו מאחורי כניסת־הבֶּרנַרדינים, שעשוהו בימי מרד הפולנים לקסרקטין, ובהתפתלו מול בתי־המדרש ועברו לו ישר דרך הגשר, ומעֵבר הגבעה מזה מלוא־עינים אתה רואה את כל הבתים הקטנים אשר במורד נחל הדוּבּרבינקה לשני עברי הנחל הרחק־

בחֹרף היה השלטון בחדרו של אברהמקה הקוריאלי קשה ומכביד עוד יותר. בקיץ, בצאתך החוצה רוח ה׳ מנשב בך ברשותו או שלא ברשותו של הרבי, על דעת עצמך אתה שואף אל קרבך את החֹם הנעים ועיניך שואבות את יפי היער ואת מעוף הפרפרים רבי־הצבעים, וכנור הטבע מנגן בך מאליו, ואתה מרגיש את החיים הבאים עליך כשטף מכל עברים. אבל בחֹרף אוסרים עליך לצאת החוצה מפני הקֹר, ואתה תמיד עטוף וחבוש אדרת־שער כבדה, את צוארך מחניקה מטפחת־צמר ורגליך בנעלים כפולות כמו לנחֻשתַּים הֻגשו, ומאַימים עליך מפני הצִנה. וכן בנוגע לשעות־הלמודים. בזמן הקיץ הלא צריכים היו לגמֹר את העבודה בחדר עם בוא השמש, בעת אשר בחֹרף למדנו לאור הנר, ואז היו נמשכים הלמודים עד עשר בלילה. מתשע בבֹקר עד עשר בלילה! ביחוד היה לנו היום החמִשי בשבוע רע מכל הימים, יום מוכן לפורעניות, והיינו קוראים לו דָנֶרְשְׁלַג במקום דָנֶרְשְׁטַג. ביום ההוא היינו חוזרים על השעורים, כל מה שלמדנו במשך ימות השבוע, כעין בחינה שבועית. אברהמקה הקוריאלי היה נותן לתלמידים עצמם לחזור על השעורים, והוא היה באותה שעה מתהלך לו בחדר ומעַין בספר, ואת הנהלת החזרה היה מטיל על אחד מן התלמידים של הכִּתה המעֻלה. העבודה הזאת היתה נופלת בגורלי אני. שנים היינו בכתה המעֻלה: אני וחברי ובן־גילי, יוסף בן גולדה־מלכה. כשרונותיו של זה היו טובים מכשרונותי אני. תפיסתו היתה יותר עמֻקה, ועד שיֵדע דבר על בֻּריו לא היה אוהב לרַמות את עצמו ולַחשֹב שהוא כבר יודע, בעת אשר תפיסתי היתה שטחית, והייתי מסתפק בידיעת ראשי־פרקים של הענין. ואולם גדול הייתי ממנו בשבעה חדשים, ולבד זה הייתי ילד מלא חיים ודבּוּרי שוטף, והייתי אפוא מֻכשר ממנו לנהל את חזרת השעורים ולתפוש את הנערים במקום קלקלתם. לבד זה העידו הוֹרֵי יוסף חברי באברהמקה הקוריאלי, לבל יעמיס משא כבד על בנם ראשית־אונם, וגולדה־מלכה אמו, שהיתה אשה משכלת וילידת ליטה צותה על הרבי במפגיע, לבלי הין לעולם לענוש את יָשקה שלה במאומה. באֹפן זה הייתי אני השעיר לעזאזל, עלי היה לנַצֵּח על חזרת השעורים, ויום החמִשי בשבת היה לי יום עמל ותלאה ועבודה רבה.

לרגלי עבודתי זאת הייתי פעם אחת בכל רע. רגיל הייתי לאכל ארוחת־הערב עם סבא, שאהב תמיד להאכילני משמנים וממתקים,

לבוא לבית־התפלה, והאופָה, שאצלה התנור מוכן מבעוד יום מן הלחם שאופים והספיקה משום זה להטמין את החמין במֻקדם, כבר יושבת על מקומה בעזרת־נשים וקוראת את תחנותיה. והנה פתאם שבנו כֻּלנו אל החדר והרבי בראש.

— מה זה? — שואל השמש, כֻּלו משתומם, וגם הנשים מביטות אלינו בעינים תמהות.

והרבי מצַוֶּה עלינו לשֶבת על מקומותינו ולקחת את הספרים, את הגמרות החמודות. הרבי הבין, כי אך יד לִיבקה בכל הדבר הזה, כי על־כן בית הוריו קרוב אל הקסקרטין והוא בודאי גלה את אזנינו על כל ענין ההתעמלות, והוא גם היה אפוא המסית אותנו לחטא. הרבי צוה על לִיבקה להגיד את שעורו. ליבקה היה מן התלמידים הנחשלים בידיעת הלמודים. כשרונותיו היו גרועים, וגם בימים כסדרם היה מנקש בשנונו את שעוריו. הילד הבין, כי הרבי מבקש לו עתה תואנה להתנפל עליו, פתחון־פה להכשילו ולְיַסרו, והיה נרגז ונרעש, בפרט שהשעה ערב־שבת, ובחדר יושבות גם נשים זרות. ואמנם, אך פתח התלמיד את פיו, והוא נכשל. אז לקח הרבי את מקל־השעשועים של ליבקה ממקום עמדתו בפנת הבית ויאמר להכות אותו, ואולם ליבקה הסב את פניו, וימצא המקל את השלחן וישָבר המקל. וזה המקל היה גאון־תפארתו של ליבקה. אביו הביא אותו למנחה מקיוב. וסגֻלה מיֻחדת היתה למקל: כשהיינו משפשפים אותו ב ק צ ו ת הבגד, היה מושך אליו חתיכות־נְיָר. הוא היה בעיני כֻּלנו כמקל־קוסמים, מקל־פלאים. בזכותו היינו מתרועעים עם ליבקה, אם כי ידיעותיו בגמרא היו רפויות. ואגדות שלמות היו מתהלכות בקרבנו הילדים על־דבר כֹּח המגניט, המושך אליו גם את הברזל, ועל־דבר הפעמון „איבַן הגדול" במוסקבה, שנפל ויכס שנים עשר רכָבים עם עגלותיהם וסוסיהם, והנה הביאו את המגניט, המושך אליו כל מתכת, וירימו את הפעמון ויצילו את האנשים ואת סוסיהם. והנה למקל זה של ליבקה כֹּח נפלא זה של מגניט. והמקל הזה נשבר... שאגה אֻימה התפרצה מלב הילד האֻמלל וכלביא התנפל על הרבי. זה האחרון נבעת גם הוא מאד, כי גם בעיניו היה המקל לדבר־פלא, ומי יודע כמה מחירו. בחדר קם שאון, חרדו אלינו גם הנשים, לדעת מה קרה, ואנחנו הילדים מהרנו להשתמש במהומה הקטנה ונַסנו הביתה.

נבוך ונרעש, ובמצב כזה נכשלתי עד־מהרה בלמודי, והרבי אך לזה חכה.

— ובאמת – התחיל הרבי את מוסר תוכחתו, בשומו פניו לא ישר אלי, אך כמו אל המרחב – מאַין אפשר לדעת את השעור ומאי דקאמרי רבנן, אם הראש מלא תמיד מחשבות על־אודות השקרים שצריכים לבדות, כדי להפטר מן הלמודים ולפרק על תורה. – והרבי הוסיף: אני יודע את אשר כחשת לי במשך כל השבועות האלה, ואשר רמית אותי בשם סבא דברים שלא היו מעולם, וגם אני הייתי בעיניו כעושה מלאכת ה׳ רמיה. היום שלם אשלם לך כזדון־לבך. צא מן השלחן! – נהם עלי.

בלבי ידעתי, שהצדק אתי, הן לא מלבי בדיתי דברים, ורק אמא צותה עלי לאמר לרבי, ובשבילי אני דַיה גם פקודתה של אמא, – ואני מה כי יתנפל עלי? החלטתי להתיצב הפעם נגד הרבי ולא לתת את גוי למלקות. אז אמר הרבי להסיעני ממקום־מושבי בכח, אבל גם אני אחזתי בשלחן בשתי ידי. ויקח הרבי את הרצועה ויך על־גבי הידים. הסירותי את ידי האחת והסתרתיה תחת ערפי, ובידי השניה החזקתי בשלחן. וַיַצלֵף הרבי ברצועתו על ידי ממול צוארי, ויגדל כאבי מאד. אז קמתי ותפשתי את הרצועה מיד הרבי ובכח לא־אֱנוש שברתי באגרופי את זכוכיות החלון על ידי, את הזכוכית הפנימית וגם את החיצונית, והשלכתי את הרצועה החוצה. פצעתי את ידי בזכוכיות השבורות, והשיבותיה מן החלון זבת דם... אני כבר קפצתי כְלי, עמדתי ועיני מזרות דם ודמעות וכידודי־אש. למראה הדם נבעת גם הרבי, ויתן עלי בקולו:

— דם־הטרפה כבר רותח בקרבך, – אל כל הרוחות השחורות לֶך־לך! – וישלח הביתה לא רק אותי, כי־אם את כל התלמידים. ומאז לא יסף אברהמקה לגעת בי.

באחרית החרף ההוא, למועד הפסח, שב אבא מפטרבורג הביתה. עוד בהיותו בחור־ישיבה ידע אברהמקה הקוריאלי את אבא וגם לקח איזה זמן תורה מפיו, כי כן היו נוהגים אברכים אמידים להורות לפעמים לבחורי־ישיבה עניים. אבא הוכיח אותו על שהוא מקדיש כל שעות־הלמודים רק לגמרא, ואינו לומד אותנו כתבי־הקדש ודקדוק השפה העברית.

— רבי שמאי, אין לי כל ידיעה בדברים אלה – התנצל אברהמקה.

— מילא – אמר אבא – תנ״ך אין אתה יודע, בעצמך לא למדת מעודך, וקשה לך עתה ללמוד, בפרט על־מנת ללַמֵד. זה דורש זמן

ובעת הסעודה היה משוחח עמי על־דבר למודי ובוחן אותי בידיעותי. בחֹרף, בשבועות הפרשיות „שובבי״ם ת״ת״ *), היה סבא יושב בתענית כל שני וחמִשי, ואך הגיע הלילה היה טועם ושותה טֵה ועם הארוחה היה מחכה עד בואי מן החדר. וזה היה למֹרת־רוחן של סבתא והדודות, שלא יכלו לראות בצערו של סבא, הממשיך את תעניתו עד בואי, עד השעה המאֻחרת בלילה, ותדברנה קשות את אמי, והיא צותה עלי לאמר לרבי לשַלחֵני בשני וחמִשי מן החדר הביתה שעה אחת קֹדם. אמא צותה עלי למסֹר את הדברים לרבי בשם סבא ומפני הנמוק של התענית, כי לפקודתה של אמא לבדה לא היה אברהמקה הקוריאלי נכנע, כי סבא היה המשגיח והמחנך אותי. וכך נמשכו הדברים שבועות אחדים: בימים הקבועים הייתי מקבל חֹפש שעה או שעתַיִם לפני גמר הלמודים. והנה פעם אחת, ביום של שוק, והרבי הלך בשעת ארוחת־הצהרים לחנותה של אשתו לעזור לה בפדיונה, ונכנס להתפלל מנחה בבית־מדרשו של סבא, וישאלהו הזקן על מה ולמה אין קבע לשעות־הלמודים אצלו בחדר, פעם אני שב מאֻחר ופעם מֻקדם? הרבי התנצל ואמר, שאצלו השעות קבועות, ורק את נכדו הוא שולח בשני ובחמִשי הביתה במֻקדם כפי הפקודה מפני התענית. סבא חשבת מיד, שאין יודעים על־דבר תעניותיו, ובכלל לא אהב לעשות לזה פרסום, ולכן קצף ואמר:

— שטות. מי אמר לך? מי צִוה? איזו תעניות? שטות...

נתמלא המלמד חֵמה גדולה. אם כן כחשתי לו, רמיתי אותו במשך חֹדש ימים ובדיתי מלבי דברים שלא היו, והוא שמר את הדבר בלבו. בא יום החמִשי, ואני ממהר לגמור את חזרת השעורים, וכבר טועם אני את הטעם הטוב של החֹפש הקרוב לבוא בעוד רבע שעה. והנה, לתמהוני הגדול, מצוה הרבי עלי עתה, כעשרה רגעים קֹדם שעלי לעזֹב את החדר, להתחיל ענין חדש, סוגיה חדשה וקשה, סוגיה שלמודה צריך להמשך כשעה שלמה. את פי הרבי אינם ממרים ואינם שואלים פתרון לפקודותיו, ואולם לבי נִבא לי רעה.. הן בנפשי ידעתי, שלא מאת סבא יצאה הפקודה לתת לי את החֹפש ורק מפי אמא, ובכן נגדי היה עֲוֹנִי, כי כחשתי לרבי כל הזמן, ואולי נודע עתה לרבי, כי גנֹב גנבתי את לבו,ואז... הייתי־

---

*) ראשי תיבות: שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים, תרומה, תצוה.

העונשין חדלו, ומקומם לקחו רגשות אחרים, — רגשות הכבוד מפני הידיעות הרבות, מפני החפץ באמת להועיל לשומעי־לקחו, מפני מסירות־הנפש של האיש, אשר נתן את חייו כפר עבודתו באמונה.

— אני אינני עושה מלאכת ה׳ רמיה — היה פתגמו.

## יד

## זמן שמחתנו

המנגינה הצוהלת הראשונה, מבשרת ימים טובים של „זמן שמחתנו״, נשמעה אחרי תפלת נעילה ביום־הכפורים. כנהוג, מאיצים כל יום־הכפורים בחַזָּני השחרית והמוסף והמנחה לבל יאריכו בתפלותיהם וכי לא יַרבו בנגונים ובסלסולים, פן ימשיכו ותהיה השעה מאֻחרת לתפלת נעילה, שצריכה להגמר בעוד־יום. היה יוצא, שתפלת הנעילה נגמרת בהקדם, עם הערב־שמש. האברכים, שהצום קשה להם, דוחקים אמנם להתפלל מעריב תכף, אבל זקני בית־התפלה אינם נותנים עד אשר יציצו שלשה כוכבים, וכדי שלא תארך השעה לַקהל לחכות, היו פותחים בזמרה, ונשמע אחד הנגונים הצוהלים והשמחים, אשר כאלה לא יחדלו במשך כל זמן החגים הבאים לקראתנו לששון ולשמחה. זאת לא מנגינה של אחת התפלות, לא קול בוכים של „כְּבַקָּרַת״, לא כנור־אבל של „יַעֲלֶה״ וגם לא המַרש של „היום תאמצנו״, כי־אם נגון עליז ומתהולל של החסידים ברקודם, קול־ענוֹת של אחד הנגונים ההם, אשר לשמעם תתרוממנה הרגלים ויד אל כתף תחֻבר ומאליהם יֵצאו האנשים במחולות.

אנחנו, הילדים, מרגישים תכף את כל ערכו הגדול של הנגון הראשון הזה, בתור אות המבשר ואומר, כי הנה חלפו הלכו להם הימים העגומים, ימי התשובה, „הימים הנוראים״, אשר אף אם אמיץ לבך בגבורים אימתם עליך. אלה כבר עברו, „החתימה״ כבר היטיבו לך, גם אחרי מעשה בית־דין־של־מעלה אין ולא כלום, — ואנו הראשונים לעזור לַמתחיל בנגון ולהשתתף במקהלה של הזמר הצוהל הראשון.

וממחרת יום־הכפורים אנו נגשים למלאכת הסֻכה, אמנם היום הזה עודנו מעט קדוש, קורין לו „שֵׁם ה׳״. השטן, שלא הצליח מאומה ביום אתמול בדין, שמח היום להתגרות עתה ברבונו ולחרחרו: „הנה ראֵה, בניך

והכנה מֻקדמת. אבל חרפה לך, יהודי למדן ובעל כשרונות טובים, לבלי לדעת כללי הדקדוק. קחה לך אחד מספרי־הלמוד – תוכל לקחת אצל בינוש המו"ס על חשבוני – ולמַד בעצמך, וגם את התלמידים תלַמד. לא בשמים היא תורת־הדקדוק. אני מבקש אותך לעשות זאת.

אבא היה לאברהם הקוריאלי לבר־סמכא ואחרי דברו לא שָׁנה. מראשית הקיץ הִקדיש שעה אחת ביום ללמוד בעצמו וגם עִמָנו את הדקדוק על־פי ספר „המסלול", ובמשך זמן קצר גמרנו את חלק הפעלים וידענו אותו. הרבי בעצמו שמח מאד על הידיעות בדקדוק שרכש לו. מקֹדם היה עליו לפסוח על פסקה דקדוקית בפֵרושו של רש"י על התורה, ואיזו מלמדי־דרדקי, שבידיעות התלמוד לא היו מגיעים לקרסֻליו, היו יכולים להשתמש ולקרוא בשמות מונחי־הדקדוק השונים, בעת אשר הוא עמד כאלם לא יפתח פיו. עתה אורו עיניו, וכשרונותיו הטובים עמדו לו לתתו עליון גם בדקדוק על כל המון המלמדים אשר חכמת־מה להם. כי אמנם היה המלמד הזה בעל כשרונות טובים, ושֶׂכם היה לו לסבול על תורה ולשקוד על למודים, אשר כמוהו אפשר למצוא רק בין מתמידים טפוסיים. הוא ידע היטב גם לחַשב חשבונות ואהב מאד את חכמת החשבון, שלמד מפי הספרים העברים, ובחבה יתרה היה מבאר לנו את הסוגיות בתלמוד, הנוגעות במקצוע החשבון, כמו בית־כור וכדומה.

הלמודים החיצונים האלה הכניסו מעט תערֹבת בתוך למודינו היבשים והקֵלו מעט מעלינו את העֹל הקשֶה, שנִתן על שכמנו בשני הזמנים הראשונים. הונח לנו מעט. התגברה על המלמד גם מחלתו, מחלת־השחפת, שהשכיבַתו במִטה לפעמים לימים אחדים, לשבוע ימים. אז שאפנו רוח, חג היה ברחובותינו, והשתובבנו בימים הטובים האלה כאַות־נפשנו וברכנו את האל הטוב, השולח מחלה לברואיו. את חברי יוסף בן גולדה־מלכהלקחו מאת אברהמקה, כמדֻמני, מפני שפַּחדו הוריו פן תדבק בו מחלת הרבי, ואני נשארתי אצלו עוד זמן אחד, ומפני מחלתו, שמֵאנה הֵרפא, יצאתי גם אני והייתי למלמד אחר.

ובכל מריי וכעסי על המורה הזה ועל השלטון האכזרי אשר משל בנו עלי להודות, כי אמנם היה אברהמקה הקוריאלי מלמד־למופת בידיעותיו הרחבות בתלמוד ובהסברתו את המקצוע ובהשתדלותו בכל האמצעים, בכל מאמצי כחותיו, כי יֵדע התלמיד וגם יבין את אשר לפניו. ואך יצאתי ממנו ועזבתי את חדרו הנורא רגשי האימה ופחד־

וכל אשר יחסר לנו מן העצים או מן המסמרים אנו קונים, אנו לוקחים מן המחסן או מן החנות, כי על־כן יודעים כלם, שאנחנו נכדי סבא בָּרוּך־השם, לא אסופי־שוק. אין לנו צֹרך בסַבָּלים נושאי־משא, כי בעצמנו אנו הולכים בהמון אל הקרפף להביא עצים או מוטות. הגדולים עוזרים לנו להעמיד את עמודי הזויות והתָּוֶך, ואת הכתלים בונים אנו בכחותינו. הכתלים בנוים רק עד החצי, ומֶחֶצְיָם ומעלה אנו מעמידים חלונות, מן החלונות הכפולים השמורים בעלִיָּה לימות־החֹרף. את החלונות אנו מורידים מן הגג בזהירות גדולה, כדי שלא לשבר את הזכוכיות, אחד מנצח על השני, איש אל רעהו צועק: הִזָּהֵר, עד אשר סוף־סוף — טְרְרְרַח, וזכוכיות מתפוצצות. מתאספות השכנות ומריבות, חלונות של מי הם, ואולם אנחנו אין אנו שמים לב לכל זה. כזה וכזה יאכל כל עסק, והזכוכית השבורה תעלה בחשבון הסכומים, שאנו מוציאים לבנין הסֻכָּה, ואחי יהודה, הקבלן הראשי, כבר צוה להביא זַגג להעמיד זכוכית אחרת במקום הנשברה.

והכסף מאין ימצא? כסף יש לנו עד־בלי־די. העריכו את השכנים, ואחי יהודה שולח אותנו תכף לגבות את כספי ההערכה. שנים־שלשה יחד אנו יוצאים למלא את המוטל עלינו. בינוש המוכר־ספרים, מתנגד מדקדק במִצווֹת וגם ישן בסֻכָּה, משלשל תכף לידינו את שלשים הקופיקות, שהעריכו אותו. השכנה היושבת ממול פתח דירתו, האשה ליבא אשת ישראלקה הקצר, אומרת, שאך יבוא בעלה, אם ירצה השם, לימי החג, תשלם את סכומה. ומפני שהיא באמת מסֻפקה, אם יביא בעלה דֵי כסף גם להוצאה כזו, וכדי לכפר את פנינו היא נותנת תפוחים, מתפוחי־אַנטון הפשוטים, תפוח לכל אחד.

— אך אל תשכחו לברך... — היא מזהירה אותנו: — עוד יש הושענא־רבא בעולם...

אנו הולכים אל הדודה מרגלית. היא עומדת במסדרון ביתה, ולפניה דף רחב מלא עִסיות מטֻגנות בדבש. פני הדודה להבים כפני המרקחת, שהיא מהדקת אותה לכל ארכו ורחבו של הדף מעשה־עִגול, ועוד מעט ותגש לגזור את המרקחת גזרים גזרים. אם תתן לנו את כסף ההערכה או לא תתן, — ואולם גזרי מרקחת נקבל בודאי מאת הדודה הטובה. — פסח בן הדודה יפה, אברך זהיר במעשיו, קמצן בממונו, גוזר ואומר, שהוא אמנם שלם ישלם את חלק הערכתו ארבעים קופיקות, רק לא תכף, מקֹדם, אלא אחרי שתהיה הסֻכָּה כֻלָּה בנויה על תִּלָּה, כשיגמרו את כל

רמו אותך מרמת־ערומים, אתמול התפללו אליך יום תמים והתחננו אליך, ואתה, אל מוחל וסולח שמעת אל תחנתם והיטבת להם את החתימה, והיום — גם להתפלל לא יבואו... „ולכן מדת־הישר נותנת לחוס על שמו הגדול ולבקר גם היום בבית־התפלה. אבל אין לבנו פנוי עתה לכל אמרי־ישר, ומן הבקר אנו מתחילים להתרגש על־אודות הסֻכּה ובנִיָנהּ.

את המלאכה הזאת אנו ממלאים בקבלנות מאת השכנים. בחצר סבא שכנים אין מספר, ובראש־חדש שחל בשבת, שאז היו נוהגין להטמין שני קוגלים, אחד מתוק לשם שבת ואחד של לוקשין (אִטריות) לכבוד החֹדש — היה מספר הקוגלים בחצרנו מגיע לעשרות. החצר בנויה אסמים לכל רחבה, אסמים ומחסנים עם עבודה רבה של פריקה וטעינה סחורות שונות, ובחצר כזו אם יבוא כל אחד ואחד מהשכנים לבנות לו סֻכּה לעצמו, אז ימלאו את כל החצר סֻכּות, ומקום לא יהיה לעגלות היוצאות והבאות בחצר תמיד. בגלל הדבר הזה היו בונים בחצרנו סֻכּה אחת. גדולה ורחבת־ידים דַיָּהּ לכל השכנים הרבים היושבים בחצר. מן הבקר באים החצרה בנָאים שונים, הנכונים לקחת עליהם את עבודת הבנין, אבל מן השכנים אין איש אשר יבוא בדברים עם הבנאים ואשר יסכים לקבל על עצמו את האחריות לשלם את שכר הבנאי. ההגיון אומר, שבעל־החצר צריך לקבל עליו את האחריות הזאת, ולגבות אחרי־כן מאת השכנים את חלקם כפי ההערכה. אבל הנסיון חכם מן ההגיון, וזה הנסיון הראה והוכיח לבעל־החצר, כי העושה כך מניח מעותיו על קרן־הצבי, ולאחר המעשה מסרבים השכנים לשלם את סכומי ההערכה או דוחים את התשלומין עד לאחר החג. לבסוף מצטרפים גם הסכומים האלה אל שכר־הדירה, וגורל אחד, גורל עצוב מאד בשביל בעל הבית, מוצא את שניהם... הבנאי עומד וסוקר, צופה ומביט, והוא הולך לו לחצר אחרת למצוא שם שמוש לעמל־כפיו. סוף דבר, שאת בנין הסֻכּה מוסרים לנו, זאת אומרת, לאחי יהודה, והוא כבר משתמש בנו ובכחותינו, וכלנו נעשים שֻתּפים בעסק הזה. אנו הקבלנים, אנו גם הבנאים.

בבנין משתתפים לא רק אנחנו, ילדי החצר, כי־אם גם ילדים מחוצה לה. מי הַמְגַלֶּה עקבות קרש או גדר דחויה ראוים לבנין, או מי אשר בבית הוריו גרזן או מַשּׂוֹר או מעדר, ומי אשר לו שמורים מסמרים ישנים, חֲצָיִם חלודים, או חבלים דקים, — בא ולוקח חלק בעבודה.

של כל שכן, שני הצדדים חולקים ורבים מבלי הכריע למי הצדק. הילדים והמשרתים מקדשים גם־כן, וכשהם מגיעים לשתי הברכות, עיניהם נשואות אל הצדדים הנחלקים, ומבלי דעת פשר נכון הם דולגים על שתיהן יחד ושותים את הכוס, — וגדול הצחוק...

ומתחילים ימי „שמחת בית־השואבה". ביום האנשים נחפזים לעסקיהם ולחנויותיהם ואוכלים את סעודותיהם לא בקביעות ואין הכנופיה גדולה. ואולם בערב מלאה הסכה.

אחרי כל ארוחה מברכים בעשרה, משוחחים בתענוג, וגומרים בנגונים. משתפכת מנגינה עצובה וצורבת־לב של „זכרונות", „בראש השנה" או „אדם יסודו מעפר", ועוד המנגן גנוחי גניח בסלסוליו, והנה אחד מצהיל את קולו בשיר־נצחון, מרש צבאי, של „בחצוצרות" או „היום תאמצנו". ותכף מתעוררת המקהלה של כל המסבים, שאין כחם יפה בסולו, אבל את הנגונים הכלליים של החסידים הם יודעים אם מעט ואם הרבה ואיש את אחיו יעזורו. ומתפצחת מנגינה עליזה וצוהלה וממלאה את הסכה והחצר סביבה, ויש אשר גם מהחצר השניה יענו לעמתה. מעוררים להשתתף בשמחה גם את רבי בינוש, המתנגד היחידי שבחצר. רבי יוסיל העגלון, היושב בעבור שרות של אשתו מיטה׳ בדירות של הדוד ברוך, אך כוס קטנה אחת דיה לעשותו מבסם קצת. הוא קצת בר־אורין, קורא באזני אשתו „מנורת המאור", גם מעיין בספרי־חסידות כתובים יהודית פשוטה של הרב האמצעי. ועתה, בשעת חדוה, מרשה גם הוא לעצמו להוכיח את רבי בינוש המתנגד במאמר חסידי על־דבר עבודת הבורא, הבאה מתוך שמחה. מתלקח וכוח בלתי־נגמר על־דבר חסידים ומתנגדים. מצטערים, שלא עלתה בידי הרב הזקן להתראות עם הגאון מוילנה, הכל בעטיה של הזקנה, אמו של הגאון. ומי יודע, אולי היה אז השלום בעולם והיה זה גם מקרב את הקץ... מתוך אנחה קלה מחליטים למכור מכירה פומבית זכות ברכת־המזון בעשרה, והכסף יקדש מחצה לצדקה ומחצה למשקה. המכירה היא בנוסח „ספרד": כל סכום שמציע הקונה הוא משלשל תכף אל הקערה, ואם יבוא השני אחריו ויוסיף על המחיר, והיה גם הסכום הראשון גם שלאחריו קדש, כי כספים של הקדש אפילו על־תנאי אינם חוזרים. וכה הולכת וסובבת הקערה על־פני כל השלחן. פסח בן הדודה יפה חשב להיות חכם מכל המסבים כאן. כל

הבנין. ובכל־זאת הוא משתתף לעת־עתה עם חבר הבונים, ואוכל אִתם יחד מן האגסים, שקנינו מכספי הקֻפה הכללית. — רבי בריל שלש־השפתים הבטיח, שהוא יקנה בשוק את הסכך הנחוץ לגמר הסֻכה, את ענפי האשוח, שמביאים האכרים בעגלות למכור ליהודים לצרכי סֻכה, והיה זה חלקו בבנין הסֻכה. — השכנה שרה־דִבְרַיָא, הנקראת בכנוי זה על שום שמעשרה קבין שיחה שירדו לעולם נטלה היא אחד־עשר, טוענת, שהיא לא תשתתף אף בפרוטה, אדרבה, עוד צריכים לשלם לה כסף, כי על־כן בנו את הסֻכה על־יד דירתה והאפילו לה שני חלונות.

ובכל־זאת, למרות מה שהשכנים הנערכים דוחים את תשלומיהם זה בכה וזה בכה, הבנין הולך ומתקדם, ואחי יהודה קונה מקֻפת העסק סל מלא אגסים, אוכל ונותן לכלנו. לידי פשיטת־הרגל לא הגיעו הדברים מעולם. סוף־סוף היה סבא ממלא את כל הגרעון, משלם לבעל־הקרפף מחיר העצים ובחנות מחיר המסמרים, שלקחנו לבנין, וכאשר „שכח" רבי בריל בעל שלש־השפתים, מרֹב טרדות ערב החג, את הבטחתו לקנות סכך בשביל הסֻכה, צוה סבא לזלמן־יָוָן, שומר החצר, לצאת השוקה ולקנות עגלה מלאה ענפי־אשוח, ויתן מחירה.

וכאשר הגיעו ימי־החגים בעצמם ובכבודם היתה השמחה רבה במעוננו. הסֻכה היתה מלאה שלחנות וספסלים, גדולים וקטנים, לפי מכסת הנפשות של כל שָׁכֵן ושכן. הארוחות בסֻכה היו כעין משתה צבורי־כללי של כל גרי החצר. הסעודות קבלו טעם אחר, גון אחר, בלתי־רגיל היה מקבל מעמד השלחן, המפות וכל מכשירי־האכילה. כל בעלת־בית השתדלה לשלוח אל הסֻכה מן הטוב ומן המֻבחר, ולא תבוש בעיני הבריות. הגברים כֻּלם, אף הילדים והעניים האורחים, וגם המשרת, מקַדשים על היין, והנשים באות בהמון לשמוע אל הקִדוש. ביום הראשון של סֻכות ממלאת את כל שעת־הארוחה שיחה על־אודות האתרוגים, כל אחד מספר בענין זה מבית־מדרשו, מי בהתלהבות ומי בקצת קנאה, ומי גם באבק לֵצנות על־דבר ארבעת המינים היותר מצֻיָנים בבית־תפלתו, וכל אחד מראה בקיאות ומבינות יתרה בדבר ערך השושנתא והפִטמה, חליפת הצבעים של האתרוגים, הלולבים וההדסים.

בליל השני מלאה הסֻכה תשואות של מחלֹקת קלה, איזו ברכה קודמת: שהחיינו, או לישב בסֻכה? הגדולים מתְוַכחים, ואחרי כל קִדוש

מבעוד יום־הכפורים... אנו עסוקים באִגוד עַנפי־ערבות לשם חביטת הושענות, ולתכלית זו אנו תולשים מן הלולבים הנמצאים את רִבּי עליהם הכפולים, והמלאכה אוהבת תפוחים ואגסים ודבדבניות, ואנו אוהבים את המלאכה...

אך גֻלַּת הכותרת של „זמן שמחתנו" עוד מלפנינו — בשמחת־תורה.

לקראת שמחת־תורה אנו מכינים את עצמנו ימים רבים עוד מ„בין הזמנים". על שכמנו היה התפקיד הנכבד לפאר את בית־התפלה באורים, בפנסי־נִיָר צבועים, בלוחות־קרטון גדולים עם כּתָבות עליהם מענינא דיומא, כמו: „שישו ושמחו בשמחת תורה" או „משה עלה למרום", או „דגל מחנה יהודה". והלוחות מוּאָרים מאחוריהם. כל זה היה מעשה־ידינו להתפאר, כי הלא מקרב הגדולים לא רק שלא תמכו בידינו, אך עוד, לבשתם וחרפתם, היו שמים מכשולים על דרך עבודתנו. מוגי־לב אלה פחדו תמיד פן לא נהיה דִי־זהירים, ולהבה תצא מן האורים הרבים ומפנסי־הניר וימצא אסון את בית־התפלה. אנחנו עסקנו בזה כל ימי חל־המועד, עובדים ופועלים היו לנו הרבה. נִיָר־צבעונין היינו קונים בפרוטות משלנו, ממה שנשאר לנו מבנין הסֻכּה, והיו חנוָנים, שהיו מנדבים לנו לשם הִדור־מצוה גליונות־ניר, או שהיו בניהם „מושכים" מן החנות אף שלא ברשות. ואולם החֹמר העקרי, שהיה דרוש לנו בשביל הַתְּאוּרָה, היו מאורות־חֵלב „פלושקי" ברוסית, פך־חרס קטן מלא חֵלב ופתילת־עץ תחובה בתוכו, ואותם היינו מכינים עוד מקֹדם, שבועות אחדים קֹדם החג. בכ"ו לאבגוסט היה חג־הכתר לאלכסנדר השני, ובשלשים לחֹדש ההוא, יום אלכסנדר נִיֶבסקי, יום קריאת שמו. בשני לילות הימים האלה היו הרחובות בעיר מוּארים בפַכֵּי־חרס אלה, ואנחנו היינו עושים בלהטים שונים ובכל תחבולות־קונדס לעַור עיני השוטרים, השומרים על הסדר, לזכות בפחים האלה ולקחתם. אך העלו ברחובות את המאורות, ואנחנו היינו יוצאים בקבוצות לכַבּות אותם תכף להדלקתם, והיינו מכבים בפך מלא מים, במי־רגלים במחילה, וגם בכנף־הבגד, — ועוד טרם הספיק השוטר להעיף עין והילד עם פך־החרס איננו... אל שארית החֵלב בפַכִּים היינו מוסיפים, כשהיה צֹרך בדבר, קצת דונג משיָרֵי הנרות של יום־הכפורים, ולזמן שמחת־תורה היה לנו די חֹמר אילומינַציוֹני להאיר את בית־התפלה מבית ומחוץ ולפאר באורים את כרכוב

הזמן היה נזהר ולא עמד על המקח, ואך עתה כאשר הרגיש, כי נלאו כבר האנשים להוריד את פרוטותיהם אל הקערה פעם ופעמַים בלי כל שָׂכר וכבר עלה המחיר והגיע עד ארבעים קופיקה, עמד והציע חצי־רֻבל שלם בעד ברכת־המזון ושִׁלשל את המטבע לתוך הקערה.

– חצי רֻבל – פעם אחת, חצי רֻבל – שתי פעמים, מכריז לֵיזר החמצן, ופסח כבר שמח בלבו, שהסחורה תהיה לו. והנה מן הזוית נשמע קול צרוד של אהרן הבִּיחוֹבִי. הלז לא לקח חלק בשיחת המסִבים ובמנגינותיהם, מהַתֵּל הוא באתרוגים ובנענועיהם הן כמנהג החסידים והן כמנהג המתנגדים, וחובת שמחת־בית־השואבה אינה חלה עליו כלל, כי הוא שותה שכור כל ימות השנה. ובר־נש זה שולח פתאם את דברו:

– חמשים קופיקות ואחת.

ומטבעת הכסף, חצי הרֻבל של פסח, הלכה ואיננה, והקהל שוחק למשבַּתֵּי הקמצן ושמח לאידו. אהרן הביחובי משלם את הכסף, ואת זכותו לברך בעשרה הוא מוסר לסבא.

סכום הכסף שנאסף מפדיון ברכת־המזון, לאחר שהרימו ממנו את מחציתו לדבר שבצדקה (בערב סֻכּות נשברה כמעט כֻּלה עגלתו של המסכן רבי יצחק שואב־המים, וצריכים היו בקרוב לקנות לו עגלת־חרף), – לא יצא כֻלו למשקה באותו הלילה. הן לא עדת שכורים הם השכנים בחצרנו, והסֻכּה אינה בית־מרזח. חצי־בקבוק אחד מספיק לכל המסִבים, ונשאר עוד כמעט רֻבל שלם. את הנותר מן הכסף נתנו למשמרת, ודוקא בידי רבי בינוש המתנגד, ליום אחר, לקבוע שמחת־בית־השואבה מיֻחדה באחד מימי חל־המועד בבית־התפלה של סבא, שמחה כדבעי, עם מכירת „שירי־המעלות" בפומבי, עם רקודים והתגלשות. אנחנו, הילדים, היינו משתתפים בכל השמחה הזאת, רוקדים עם הגדולים, מסתובבים בין רגליהם ונִתלים על זרועותיהם, טועמים מן המשקה המר ומתחנכים במצוה של „ושמחת בחגך".

אצלנו לא חדלה השמחה גם בליל „הושענה רבא", ישבו עֵרים כל הלילה ולומדים משנה־תורה וגומרים את התהלים וזקוקים עוד לגמר חתימה טובה. אמנם עוד החתימה הגמורה צריכה למעט רחמים של היושב בשמים, אבל – אין זה אלא איזה מנהג חיצוני, איזו פורמליות של בית־דין־של־מעלה, בעת אשר עצם המשפט כבר נחתך, נכתב ונחתם לטוב

של הקדיש, המעֹרב קצת בנגון של תפלת „נעילה" ונגון של „גשם", — וכבר נמצאים מן האברכים „בני בריוני", הנכונים לעשות מעשה־שובבים עם החזן ול„הגליש" את רבי יונה הזקן בשעה שהוא משתחוה ב„ברכו". רוח־הפקר שורר בבית־התפלה, ואין משגיחין בך אם אתה מתפלל כהוגן, אין סבא מדקדק עמך בעניַּת אמן. אך התחילו „ההקפות", וכבר קִדשו אחדים על היין. נכנסות לבית־התפלה, הפתוח לרוָחה, עלמות וילדות, החונות כדור על דרך ההולכים בהקפות וספרי־התורה בידם. הילדים משתתפים ברקודים, והם האלימֶנט היותר שמח, היותר נִכּר בין המרקדים. באחת מן ההקפות האחרונות זכית גם אתה בהקפה, ואתה מקיף את ההיכל וספר־תורה בידך, הולך ונמשך בשורה אחרי הגדולים. והילדות עטות אליך לתת להן לנשק את הספר הקדוש שבידך. ויש אשר אחד הבחורים מן השחצנים נותן את התורה לאחת הבחורות לנשקה, ובאותה שעה הוא מנשק בגנבה את הנושקת... הבית מלא אורה, ששון ושאון, וכֻלו אומר חג.

נגמרה התפלה והקהל אך עזב את הבית וילך לו, והנה מתחת כִּפַּת שער החצר נשמעה מנגינה צוהלת ורועשת. זה הדוד שמעון־אהרן בא וכל קהל חסידיו עמו. הכנופיה התאספה בבית הדוד, איש עשיר ונשוא־פנים ובר־אורין, קֹדם ההקפות. התחילו בדברי־תורה של חסידות על כוס טֵה, וגמרו בקִדושא רבא כדבעי, והריקו אל קרבם מספר בקבוקים, והמשרת נשלח אל מרתפו של מוכר־היין הַרכַּבי פעֲמַיִם למַלא את החסר. עתה נמלכו וגמרו ללכת לבית־תפלתו של סבא להתפלל ערבית ולסדר הקפות. ועוד ברחוב העיר נשמע קול זמרתם בלי כל פחד מפני שוטר ומשטָרה: הרב מטעם הממשלה הודיע בעוד מועד את המשטרה, כי ימי חג־שמחתנו באים. קהל החסידים של הדוד שמעון־אהרן הוא לא רב במספר, אך איזו עשרות אנשים, אבל כֻּלו מן המֻבחר, מלמדים ובני־עלִיָה, יודעים פרק בשיר ומבֻסמים יותר ממקצת, — ומתפללים מעריב ומתקנים הקפות עוד הפעם, ואנו רוקדים גם עם אלה.

וכל זה אך כעין פתיחתא הוא אל ראש־שמחתנו ביום המחרת, יום שמחת־תורה. ביום הזה מְטשטשים כל גבולי המעמדות, נִטָלים כל תארי־הכבוד, הנער, איזה אברך שאך צומח לו זקנו, ירהב בזקן שקנה תורה, הנקלה רוקד עם הנכבד, ורבי פּיווש המלמד, עני מֻדכּא, בא אל

החלונות ואת מרומי ארון־הקדש ובכל מקום שזיזים בולטים ויוצאים.

כל יום הושענא־רבא היינו עמלים לגמור את הדבר. היינו מטפסים ועולים להציג כלפך ולתלות כל מנורה ולקבוע כל לוח על מקומו, ואך בא ערב ומהרנו להעלות אש במנורות. רבי יוסף־זכְרות, רבי יוסף בעל־לוח, זה אשר הכין בבית־מדרשנו לוח־עולמי וצִיֵּר את שבעת כוכבי־לכת, מֻמחֶה גדול בכל מלאכת־מחשבת — הכין פנס גדול מנֻיָּר צבעוני, והפנס הזה שבעה נרות בתוכו, ובכֹח החֹם היוצא מן הנרות הוא מסתובב על צירו, על קנה ומחט תחוב עם חֻדו למעלה. לבנו מלא גיל לראות את כל אשר עשינו, את בית־התפלה המלא אורה. לְיזר החמצן מהלל את מעשי־ידנו. ואולם בבית־התפלה נמצאים גם אסטנסים, והמה אומרים שהבית מלא צחנת־עשן עולה מִפִּכֵּי־ההרס ומן תערֹבת החֵלב והדונג אשר בתוכם, והמה מעקמים את חֻטמיהם. בא לבית־התפלה הדוד חיים־סנדר, פחדם ומוראם של הילדים השובבים. הוא מביט אל־התאורה, אל הפִּכִּים ואל הפנסים השונים, מריח באפו ומתעטש.

— זלמן, בול־עץ — הוא נותן בקולו על השַמש — קח מהרה את כל אלה והשלך החוצה.

והדוד שׂם פניו אלי:

— האתה זה, תכשיט יקר, הבֵאת את הצחנה הזאת לבית־התפלה? המעט לך, ועוד תביא תבערה, חלילה, בעיר... תכף־ומיד, אף שריד לא יהיה לכל אלה, — והוא מורה בידו על האורים, ואת פקודתו הוא נותן אל המרחב, מבלי שים פניו אל איש. רֹב עמלנו ויגיענו עלה ככת בתֹהו, ונשארו אך הלוחות עם הכתֻבות, שהמנורות מאחוריהן היו דבוקות במסמרים, ואסור להסיע אותן ממקומותיהן ביום־טוב.

כמו מהומה קטנה מתעוררת בבית־התפלה לרגלי הפקודות הרוגזות של הדוד חיים־סנדר, הרגיל לזרוק מרה. אנו, מובן הדבר, משתדלים לשום מעצורים על דרך הפקודות, וזלמן השַמש הוא רשלן מעולם. ורוגז הדוד, ושוחק מי מן הקהל, ובבית מבוכה... קץ לזה משים סבא. הוא חס על החנונים מקהל המתפללים, שעמלו כל היום בחנויותיהם, והם הלא היו ערים בלילה שעבר, ליל הושענא־רבא, והם נוטים להתנמנם, הוא רומז לרבי יונה, שחזקה לו על מעריב זה מקדמת־דנא, לגשת אל העמוד. החגיגות מֻרגשת תכף. אך התחיל רבי יונה את הנגון

שוּב לִגְזוֹר, שׁוּב לִתְפּוֹר
וּלְהַטְלִיא טְלָאִים,
שׁוּב אַחֲרֵי עֲבוֹדָה לַחְזוֹר
וְלִקְרֹעַ נְעָלַיִם...

יחד עם ערוב שמשו של החג מגיח על הקהל הסתָו, ואחריו החורף האכזר, הנורא ומוליך אימים על כל אלה המסכנים, אשר „בזמן שמחתנו" כמו שכחו רישם, כמו חלפה הלכה מהם עניותם וסבלותם, וחיו רגע כבני־האדם מחֻסרי־דאגה ובטוחי־קיום. והנה החלום הזה עובר, המחזה הולך ונעלם, —

וּמְתִיַּתֶּם הַלֵּב... עוֹד מְעַט וְיוֹם־סַגְרִיר
עַל הַחַלּוֹן יִתְדַּפֵּק בִּדְמָמָה:
„בְּדַקְתֶּם נַעֲלֵיכֶם? טְלַאתֶם אַדַּרְתְּכֶם?
צְאוּ הָכִינוּ תַפּוּחֵי־אֲדָמָה..."

(ביאליק).

מתיַתם גם לבֵּנו אנו, הילדים... קץ לחגים, תמו ימי־החפש... עולה עלינו החורף עם הלמודים גם בלילות. מלמד חדש. קשה משהיה, מסכת חדשה, חריפה ועמֻקה משהיתה. מן החורף הזה יתחילו גם פֵּרושי התוספות, בחורף הזה תמלאנה לך שלש־עשרה שנה, תהיה לבר־מצוה. אמנם תהיה כאחד הגדולים, יצרפו אותך למִנין, לזמון בברכת־המזון. ומשתוקק אתה כבר אל התפלין, אל הדרשה אשר ילַמדוך, אל המצב החדש; אבל יחד עם זה אזניך מקשיבות חרש: תַּמּו, תַּמּו ימי־ילדותך...

## טו

## עסקי ממונות

בימים ההם, בתקופת רשימותי אלה, בשנות החמִשים והששים למאה שעברה, לא היו עוד בַּנקים בעירנו, ואת הצֹרך בכסף למחזור

ביתו של הקבלן העשיר, רבי שלמה שמֶרלינג כאדם הנכנס אל ביתו שלו. יצחק שואב־המים מְטַיל בצילינדר מעוך, שהשיג באיזה בית, והמלמד הקצר קולי־חסיל, לבוש בגדי־חַיָל, והם נכנסים לכל בית ומבטיחים בהן־צדקם, שעוד לא שמעו קִדוש היום, שותים מעט יי״ש ומקנחים בקְשוא־חמוץ והולכים להם לבית אחר, במקום שעוד הפעם מבטיחים בהן־צדקם, שעוד לא שמעו קִדושא. אחריהם נמשכים ילדים קטנים וגדולים, נסחבים ושרים בקול, והשמחה רבה. הגיעו עד הבית הגדול והנהדר, שהיה בשעתו משכן לרבי שמריהו אוריאל, ועתה דר בו רבי בריל־ליב, חוכר מכס־הבשר, בר־אורין ובר־אבהן. היום גם צֵיטה־חנה אשתו, גברת־הבית הקפדנית, נוחה לכל הלהקה, שהביא בעלה עמו מבית־התפלה.

– רק אל תשברו דבר, לא תגרמו הֶזֵקות – מפצירה היא באורחֶיה. ואולם כבר אבד שְׁווי־המשקל לרבי לֵיזר קאפוסטי, ומידיו הרועדות נפלה כוס־הזכוכית והיתה לרסיסים. מתוך קערתו של בעל־הבית, היושב בראש השלחן על מקומו, חטף לו אַיזקל האברך מלוא־ידיו מרַק־מִקשֶׁה, ובדרכו נפל טַרפו מידו על הרצפה המשוחה ששר, והוא מחליק על הרצפה הרטֻבה כעל הקרח.

ואני בתוך החבורה. הגדולים מושכים אותי עמהם. הדוד שמעון־אהרן לוקח אותי עמו לכל אשר ילך. אוכל אני ארוחת־הצהרים בבית זר, במקום שאמנם יודעים ומכירים בן מי אני ומכבדים אותי במנות יפות, אבל אינני מבאי־הבית וגם חברים אין לי שם. נמשכתי עם הזרם, עם הגדולים המחנכים אותי במִצוות, ואני יודע, שהיום הכל שרוי, הכל מחול, הכל מֻנמס, כי על־כן שמחת־תורה היום. כל השנה למדו האנשים, כל ימות השנה קִיְמו מה שכתוב בתורה, וראוי וכשר הדבר גם לפני האלהים, כי ישמחו ויגילו בה יום אחד בשנה.

... ולפאת מערב השמש עובר לאט לאט. צללי ערב נמשכים אֲרֻכּות ופניהם מזרחה, בעת אשר מַלְכֶּת היום ממהרת לרוץ אֹרח מערבה, היום הולך ופונה, החג הולך ונשלם... געגועי־הפרידה גדולים ורבים מאד. מועקת הלב מוציאה החוצה שארית מנגינה, אבל הגרון נִחר, והמנגינה עגומה, עצובה עד־מאד, הנפש משתפכת, מבקשת את דודה החומק ועובר... החג גֹוֵעַ. אולי שמעתם את החרוז האחרון של השיר העממי, שיר־החַיָט, של המנוח וַרשַבסקי? האַקורד הסוגר בוכה והוגה נכאים:

הכללית בשנת 1874 ובטלו כל הזכיות של המעמדות. הוא היה נותן כסף בנשך לסוחר קטן, חנוני פעוט, שצריך להלואה די קנות חבית דגים־מלוחים או שק קמח או ככר חמאה, ולקבלני הממשלה הזקוקים לאלפים ולרבבות.

— אני גם אני חנוני ככל החנונים — היה אומר — ורק סחורתי בחנותי היא כסף מזמן! וכשם שאין החנונים רשאים לותר על כל קונה הסר לחנותו כקטן כגדול, כן גם אני נכון תמיד לכל לוה, אם סכום קטן או גדול.

בנו כבר היה מלוה גדול לגדולי הסוחרים והקבלנים בעיר ובסביבה, ולא היה לו עסק עם החנונים הפעוטים. לא ידעו בעיר גם את קמצנותו; בזה קנתה לו אשתו שם בעיר.

בנעוריה בית־חמיה היתה לה חנות־ארג, ואולם גם לעת זקנה, וגם אחרי שהיה לבעלה הון של מאות אלפים רבל, לא ותרה על חנותה והיתה מקדימה ומאחרה לשבת בתוכה בקיץ ובחרף. יותר מחצי־הקופיקה לא נתנה בחנותה מעולם נדבה לעני, וגם זה רק בערב ראש־חדש. ופעם אחת בא אל חנותה אלינקה משגע־העיר לבקש את חקו, חצי־הקופיקה נדבתה, ותתן על ידו מטבע בת עשר קופיקות, ותדרש ממנו את העודף, תשע קופיקות וחצי. הוא לקח את המטבע מידה ויחשוב רגעים אחדים.

— מה אתה חושב חשבונות — אמרה הגבירת אליו ברגזה — תן לי תשע קופיקות וחצי, — אין לי זמן להתעסק עמך.

— טוב — ענה המשגע — תשע וחצי, נכון החשבון: אבל ערב ראש־חדש היום, וגם לי אין זמן. לכי־נא ואספי עד חנותה של רבקה הרבנית — תשע־עשר חנויות בדיוק — והיה העודף לך. אבל זכרי, כי רק עד חנותה של הרבנית, ולא עד בכלל...

וילך לו.

בעלה היה רק מלוה, ולא התערב בעסקי אשתו. את עסקיו היה עושה רק על־ידי סרסורים, ולא אבה לראות פני הלוים בעצמם. על־ידי סרסור היה נוח יותר להעלות את הנורמה של הרבית, בפרט שאת שכר הסרסרות משלם תמיד הלוה. לסרסור היה מאמין בלי כל פקפוק. עד כמה היתה רבה אמונתו בסרסור ועד כמה בכלל היו לפנים היחוסים פשוטים ובלא ערמומיות יתרה, יוכל להעיד המאורע הזה:

מאחת העירות הקטנות של הסביבה בא לעירנו פעם אחת אחד

החיים המסחריים והכלכליים היו ממלאים המלוים הפרטיים. צעירי העשירים, שהיה להם מכסף־הנדוניה שלהם סכום נכון, או שתכף אחר חתונתם, בעודם אוכלים ארוחתם על שלחן הוריהם, נפלו להם סכומים הגונים בירושה והיו יכולים אפוא אך להכניס ולבלי להוציא כלל, – אלה עשו בהמשך הזמן עשר גדול בעירנו רק מעסק הרבית. אחד מהם הניח אחריו לבניו יותר ממליון רבל וחצי, אם כי התחיל את עסק הנשך בשמונה או בעשרת אלפים רבל. הנורמה של הרבית היתה אז לא־נמוכה, והממעיט לא הפחית משנים־עשר למאה. אל המלוים למשכנותיהם היו פונים כל הנצרכים לכסף מזמן, הן הסוחרים והקבלנים והן האדונים בעלי האחוזות, היו פונים או בעצמם או על־ידי סרסור. והיו מלוים מיחדים לסוחרים וקבלנים, כלומר ללוים יהודים, ומלוים מיחדים ל„פריצים" בעלי אחוזות, ירק המלוים שהגיעו לעשירות מפלגת היו נותנים כספם בנשך גם לראשונים גם לאחרונים, ובלבד שלא יהיה הונם מנח בלי רבית.

האפי המיחד של המלוים הפרופסיונליים בעירי היתה קמצנותם המפלגה, ורבים מהם נשארו קמצנים גם כשעלה הונם ויגדל מאד. על־אודות מעשי קמצנותם של המלוים בעירי התהלכו אגדות שלמות. ידעתי, למשל, איש עשיר בעל הון של מאות אלפים רבל, שהיה נוסע לדרכו, לוילנה או לקיוב, בתעודת־מסע שאולה, של איש זר, כדי לקמץ רבלים אחדים מחיר תעודת־המסע, ובלכתו בדרך היה מסתיר את שמו והיה מתחפש כעני, למען תמעטנה הוצאות דרכו. ועוד דבר אחד: על־פי־הרב הורישו המלוים את משלח־ידם זה, לתת כסף בנשך, גם לבניהם אחריהם, ובעירי חי עתה דור רביעי למלוי ברבית... אני ידעתי את כלם. את הזקן זוכר אני כמבין הערפל, אבל מפני שביתו היה ברחובנו והוא ואשתו, זקנים מפלגים מאד, היו מתפללים בבית־תפלתנו הקרוב אל ביתם, לכן אזכרם היטב. אשתו היתה מתפללת בימים הנוראים בעזרת־הגברים, למען יקל לאזניה הכבדות מזקן לשמוע את התפלות, והרב דמתא היה שולח לה ליום־הכפורים פרוסות קטנות של תופינים לאכול ביום הצום הגדול פחות מכשעור. הוא היה עשיר גדול, קנה אחוזת־נחלה סמוך לעירנו והושיב עליה יהודים לעבוד את האדמה, וזכה בשביל זה, כמו שהיה אז החק, לתאר־הכבוד „אזרח נכבד לדורותיו" והבטיח בזה את כל יוצאי־חלציו מעבודת־הצבא לעולם, כלומר עד אשר יצא חק עבודת־הצבא

— כן — אמר הלוה — אלה הם השטרות שלי, הם היו חלקים. אני הלא אינני יודע לחתום את שמי ברוסית, ובמקומי חותם בני תמיד. ואולם בעת שנכנסת אז לפני חצי־שנה לקחת מידי את השטרות, עמד בני בתפלת שמונה־עשרה, ולא יכלתי להפסיקו, ומסרתי לך את השטרות בלי חתימה. כן, כן — הוסיף הלוה — אלה הם השטרות שלי...

בנו של המלוה הזה בחר לו מקצוע מיֻחד בהלואה, לכל־הפחות בתקופה הראשונה. היו לו יחוסים עם קֶניגסבֶּרג ועם דַנציג בסחר הפִּשתה והקנבוס, ולכן חבר את המסחר הזה ועסק הרבית יחד. וזה היה מעשהו: הוא היה מלוה כסף למוכסים אמידים ולכפריים בעלי־יכֹלת, והתנה עמהם תנאי מפֹרש, שהם מחֻיָבים להשיב לו את כסף־ההלואה רק בסחורה, בפשתן ובקנבוס, כפי המחירים אשר קצב להם, או כפי אשר יקצוב השוק בעת מסירת הסחורה. יחד עם זה היו צריכים המוכסים גם לשלם לו רבית בעד הכסף. האמידים בין המוכסים היו מצדם מחלקים סכומים יותר קטנים לבעלי „הישוב", כלומר לַיהודים יושבי הכפרים סביבם. באֹפן כזה היתה רִשתו של המלוה פרושה על כל הפלך, והאיש עשה עשר גדול, עד אשר ברבות הימים, ורבים התחילו להתחרות עמדו במסחר הפשתן, היה יכול לחדול מהלואות למוכסים והיה מלוה לסוחרים ככל המלוים. בכל יום עד אחר הצהרים היה עסוק במצות־מילה. המצוה הזאת היתה חביבה עליו מאד, ובשנים הראשונות היה משלם מכיסו לַמיַלדות או לַיולדות העניות, כי יתנו רק לו להיות מוהל. ברבות הימים נעשה מֻמחֶה לדבר זה, והיה המוהל הראשי בקהלתנו הגדולה, ובכל יום ויום היה הולך בעגלתו הכבודה לכל קצות העיר, בין עשיר ובין עני, למול את ילדי ישראל. הדבר הזה הקריב אותו אל עניי העיר, ובסוף ימיו בנה מכספו בית נהדר לתלמוד־תורה.

ואת הדור הרביעי, בנו של זה, יכולים אתם לראות בתור דירקטור של בנק מסחרי. נוסדו הבנקים, וההון של אביו המוהל בצרוף הנדוניה של החותן הקבלן היו דַיָם ליסד בנק פרטי בעיר, אשר התחרה עם הבנק המסחרי, בתִתּו גם הוא כספים בנורמה של רבית ממֻצעת. אז ראה הבנק לטוב לפניו להציע לו, לסגור את הקונטורה שלו ולמנותו למנהל־הבנק, בפרט שהוא אדם צעיר בעל השכלה גבהה. הוא איננו

הסוחרים העשירים לקחת כסף בהלואה איזו אלפים רֻבל. כנהוג, סר אל המלון וישלח לקרוא אליו את הסרסור, והלז הלך אל המלוה. התחיל המשא־ומתן על־דבר כמות הרבית, עד אשר לבסוף נגמר העסק. הסרסור לקח מיד הלוה את שטרי־החוב וילך אל המלוה ויקח ממנו את הכסף ויביאנו אל הלוה. לאחר חצי־שנה הגיע זמן הפרעון של ההלואה, ויבוא הלוה מעירתו וישלח לקרוא את הסרסור וימסור לו את הכסף ואת הרבית. הסרסור לקח את הכסף ויביאנו אל בית המַלוה וימסור את הכסף, והמלוה הלך החדרה והוציא מקֻפָּתו את השטרות של הלוה, השמורים אצלו במעטפה של נְיָר, שעליה רשום בעפרון שם הלוה, סכום המִלוה וזמן הפרעון.

הסרסור עוד טרם עזב את בית המלוה, והוא יושב לו בינתים ומדבר עם אדוני־הבית על־אודות ענינים שונים. אין הסרסור נחפז לעזוב את הבית, כי ראה הכנות למשתה טֵה, ואין מְוַתרין על שיחה עם כוס טה של חנם. הביאו את המֵחם אל השלחן, המלוה הגיש כוס טה גם לפני הסרסור והם יושבים אל השלחן וממשיכים את שיחתם. וביד הסרסור נמצאים עוד השטרות הפרועים, שזה רק עתה קבל אותם מיד המלוה. מבלי־משים גלל הסרסור את השטרות שבידו, והנה — טופסיהם חלקים, בלי כל חתימה תחתיהם...

— מה זה? — שאל הסרסור כֻּלו משתומם — הלא השטרות הם חלקים, אין עליהם חתימת הלוה!

— אלה הם השטרות שקבלתי מידך בעת ההלואה — ענה המלוה שקט ושלו.

— אבל — אמר הסרסור — הנה הם רֵקים, חלקים, ואיך?... אולי איזו שגיאה, טעות?

— שוטה — ענה המלוה במעט כעס — הלא עיניך הרואות, שהוצאתי את השטרות מן המעטפה הזאת: אני עוד אשמרנה לפעם אחרת. ראה: עליה רשום שם הלוה, סכום ההלואה וזמן התשלומין. שטרות אחרים לא נתת לי אז. אלה הם השטרות, אלה הם.

נבוך ומשתומם הלך לו הסרסור אל הלוה למסור לו את „השטרות", טופסים של שטרי־חוב חלקים, שכל ערכם הוא אך כמחיר הגושפנקא דמלכותא ולא יותר. הוא בא אל הלוה וימסור לו את השטרות, ויספר לו, כי לרגלי מקרה בלתי־מובן לו הם חלקים.

בימי־עלומי היה בעירי סרסור אחד, אֻמן גדול למעשי־תרמית אלה. הוא היה בא אל המלוה ושטר בידו „לעשותו”, כלומר לקבל עליו הלואה. אבל המלוה מסרב, — אין הלוה הזה בטוח אצלו.

— הבה לי — היה אומר המלוה — שטרות טובים, של בטוחים, כמו בַּר בְּרוֹדא, למשל, ואתן לך כסף.

— טוב — והיה הסרסור הולך ומביא למלוה שטרות כחפצו, ואולם השטרות היו... מזֻיפים. כי מעולם לא היו המלוה והלוה נכנסים במשא־ומתן על־אודות ההלואות בלי אמצעות הסרסור, ועל־פי הרב לא ידע גם הלוה, מאת מי מן המַלוים הביא הסרסור לו את הכסף תמורת שטרו.

וכאשר פרח לו לבסוף זה הסרסור ונעלם, נגלו מעשי־תרמית רבים, וביניהם גם כאלה שעוררו שחוק. בעירי היו שני אחים, אחד מלוה והשני לוה — סוחר וקבלן. שניהם היו עשירים וחיו ביניהם באחוה ובשלום, דירותיהם היו בבית אחד, נחלת אביהם, במסדרון אחד זה מול זה, אף התפללו בבית־תפלה אחד, זה על־יד זה. היו כאחים, אבל בנוגע לעסקי ממונות — מלוה לחוד ולוה לחוד, והסרסור ביניהם. והנה התחכם הסרסור לקחת כסף בהלואה מאת האח המלוה בשביל אחיו הסוחר — בשטר מזֻיף. הגיע זמן התשלומין ויגד המלוה לסרסור, כי ידרוש מאת אחיו הלוה להשיב לו את הכסף. זה היה בבית־המדרש אחר התפלה, ושני האחים כל אחד על מקומו ישבו ולמדו בגמרות אשר לפניהם. והנה נגש הסרסור אל הלוה וילחש לו באזניו:

— טוב, עתה אין בידי — אמר הלוה אל הסרסור בקול רם — אבל אחר השבת אתן לך.

וכאשר אמר הסרסור לגשת אל האח המלוה למסור לו את תשובת אחיו, הניע הלז בראשו, כאומר: שמעתי את התשובה. לא ארכו הימים והסרסור ברח וימלט, והשטרות נמצאו מזֻיפים.

— אבל — התפלא המלוה — הלא לעיני נגש אליך הסרסור בשבוע שעבר לבקש מידך את הכסף, ובאזני שמעתי את תשובתך לו, כי תתן בעוד שבוע.

— אמנם כן, אחי — ענה הסוחר — אבל הן לא שמעת מ ה בקש ממני, מ ה לחש לי באזני. הלז נגש אלי ויבקש ממני להלוות לו איזו מאות רֻבל בתור גמילות־חסד, ועניתי ואמרתי לו, שעתה אין בידי,

חוזר על בתי בני־ישראל להכניסם בבריתו של אברהם אבינו, גם מסְפקני, אם יבנה בית לתלמוד־תורה. ואולם הוא יודע היטב את תורת־הכספים, יש לו הכשרון „להבין בשטרות", יודע פרק בהלכות רבית, ואבותיו לא יבושו בו...

אלה הם „ארבעה דורות — ארבעה חיים", כמו שהיה קורא לזה י"ל פרץ, לו היה חָפֵץ לרשום מגלה זו. הדורות הולכים ומתפתחים, דור דור ומַלוי־ברבית שלו, דור דור וסרסוריו.

בנוגע לאלה האחרונים, הנה בעיר־מולדתי הגדולה היו רבים, שעסקו בעסק הסרסרות. זוכר אני שלשה זוגות, שאנשי המקום קראו להם שמות מוזרים. לזוג אחד קראו „ארבע רגלים", יען כי תמיד הלכו לעשות את עסקיהם המשֻתפים בשנַים, כי לא האמינו איש לרעהו. את הזוג השני קראו „אותו ואת בנו", כי אב ובן התעסקו בסרסרות יחד. ולזוג השלישי קראו „שָׂעִיר וחותנו", כי איש שׂעיר כֻּלו בשֻתפות עם חותנו היו הסרסורים. הם היו הנכבדים והישרים שבבני־אֻמנותם; ואולם היו גם כאלה שלא הצטַינו בישרם ובתמימותם. היו מהם חשודים במרמה, שהיו לוקחים מן הלוים רבית יתרה לזכותם, יותר מכפי שהיו משלמים לַמַלוים. והיו גם רמאים ופושטי־רגל. טבע עסק הסרסרות מחַיב, שאחד משני הצדדים, הלוה או המלוה, צריך לתת אמון גמור לַסרסור, ובין גברא לגברא הכסף המְזמן נמצא תחת ידו. ומי משניהם מאמין? הוֵה אומר: הלוה, שהוא נותן לסרסור את השטרות, שילך אל המלוה לקחת מחירם את הכסף. והנה היו מקרים, שבהיות הכסף ביד הסרסור, פרח לו ונעלם. היו עוד מקרים, שהסרסור היה מזַיֵף שטרות של הלוים והיה מביא למַלוים שטרות מזֻיָפים ומקבל עליהם הלואות. על־פי הרב היו חשודים בזה אלה הסרסורים, שמלבד אֻמנותם זו עוד היו להם עסקים־מסחרים משלהם. ומפני שלא היו יכולים להשיג כסף בהלואה די־צרכם לעסקיהם הפרטיים, ובפרט ברבית קטנה, היו מזַיפים שטרות של לקוחות בטוחים, והיו לוקחים הלואות על־פי השטרות האלה לעצמם. וכשהיה מגיע זמן־הפרעון, היו הם בעצמם משלמים השטרות בזמניהם והיו פודים את השטרות המזֻיפים מידי המלוים ולא נודע דבר. סרסורים כאלה, על־פי הרב, לא החזיקו מעמד לארך ימים, ואך הרגישו, כי נודעה בקהל תרמיתם, מהרו להמלט על נפשם, וכל מי שהיה לו עסק עמהם סבל מאד.

ממני לא זכרו את יום־חתונתו ולא ידעוהו בהיותו עוד רַוָּק, שזה היה יכול לתת להם איזו רשות להתיחס אליו באיזו קלות. אבל היחוסים שלו היו רכים ונוחים, והטֶמפרמֶנט שלו היה תמיד כל־כך צעיר וקל וחי, והוא לא די שלא הטיל מעולם עלינו אימת דוֹד, אימת אדם גדול בשנים, שיש לו רשות להוכיח אותנו ושאנו חַיבים בכבודו תמיד, כי־אם התהלך אתנו כאח וכרֵעַ, השתתף בכל משחקינו וינצח עליהם, ובכל מעשה־קונדס היה לוקח חלק כאחד מאתנו, ומפני שדבורו היה שוטף והלצותיו יפות ומעוררות שחוק ותנועותיו מהירות וגמישות וקול זמרתו נעים, ובכל אלה הלא דוד, כלומר מן הגדולים בשנים, והשתתפותו בכל משחק מכשרת את המשחק ומגִנה עלינו מפני אימת הגדולים וגערתם תמיד — לכן הרגשנו תמיד קשר לבבי אליו ואהבנוהו מאד. הוסיפו לזה, שהוא היה כל הימים גם העשיר בכל המשפחה, שהוא היה הממשיך את חוט היחוס, את עץ האצילות והעשירות של כל משפחתנו, ותבינו אולי את כל ערכו של התפקיד, אשר מלא האיש הזה בתוך קהל משפחתי.

שמעון־אהרן היה הבן השלישי והאחרון של הסבא, בן־זקוניו, וכל בני הבית אהבוהו מאד. אותו מסרו לידי המלמדים היותר טובים, וגם לִמדו אותו שפת־המדינה וחשבון, דקדוק שפתנו ומעשה־הכתב. את התלמוד ונושאי־כליו לָמד לפני רבי חיים בן־הרב, שהיה אברך מצֻיָן בימיו וגם הריח מעט בידיעות העולם. ועינים יפות היו לַצעיר, ותנועותיו חיות ומהירות, ורשמי פניו עדינים, וכֻלו אומר חיים עליזים, ופיו מפיק מרגליות בקראו בתורה ובחמש מגלות, בהפטירו בנביא, בהגידו לפני הקהל מדרש־רבה או משניות. וכשהגיע זמנו לִשׂא אשה שלחו רבים מן העשירים שדכנים אל סבא לדבר נכבדות בבנו.

ובתוך הבית של סבא היו גם־כן שתי נערות, כמעט בנות־גילו של הצעיר הזה, והבוחן לבבות היה מרגיש נימים דקות מן הדקות שזורות ועוברות בין שלשת הלבבות הצעירים האלה. לַדודה מרגלית, הבת הבכירה של סבא, היו אך שתי בנות, והגדולה מהן, חסיא, הגיעה גם היא אז לפרקה. וגדול מאד וחזק מאד היה חפצה של הדודה, כי יהיה אחיה הקטן והמצֻיָן הזה חתנה לוקח בתה. נשאה עיניה אל הצעיר עוד נפש מסכנה אחת, — נכדתו של אחי סבא, נערה יתומה מאביה ומאמה, ואשר סבא אספה אל ביתה לגדלה ולחנכה. בִּילה הנערה היתה טובת־שכל

ורק אחר השבת אתן לו. המבקש מדבר בלחש, והנותן עונה בקול.

על־פי הרב מביאים הלוים בסבך את הסרסורים. חשבונות מסֻדרים ופנקסים ערוכים אינם נהוגים לא אצל רב הסוחרים היהודים ולא אצל הסרסורים. בעיר־מסחרי ברחו שלשה סרסורים במשך שנים אחדות. אחד מהם מָעַל רק באיזו אלפים רֻבל, והשנַים הנותרים גרמו נזק למאמינים בהם לעשרות אלפים, ומפני שאת האחד קראו שאול ושם אחד מן השנַים היה דוד, לכן מצאו המליצים בעירי מקום להתלוצץ ולאמר על המאורע את הכתוב „הכה שאול באלפיו ודוד ברבבותיו". הם ברחו בחֹסר־כֹּל, כי בעצמם נאחזו בסבך תרמיתם. הם לקחו מאת המלוים ונתנו לַלוים, או שלמו את חובותיהם של לקוחותיהם, ביחוד הלקוחות מהערים הקטנות של הסביבה, ולא הם ולא הלקוחות שלהם, הסוחרים בעירות, היו רגילים בידיעות ספר ובוכהַלטֶריה מסֻדרה, ורק רשימות בפנקס של כיס ואסמכתא על כח־הזכרון כל יסוד חשבונותיהם. בזה נכשלו ונכשלים בערי־התחום גם הסוחרים גם הסרסורים. כי באמת הלא כל בנק מסחרי הוא עוסק בסרסרות — מְרַכֵּז בידו את הכסף הנמצא בשוק ומוציאו לידי הסוחרים — והאם אפשר לתאר בנק, אף היותר קטן, בלי פנקסי־חשבון וספרי־מסחר? אבל מי יָדע לפני חמשים שנה בוכהלטריה ודקדוקי חשבונות וספר ראשי וספר־זכרון?

## מז

## הדוד שמעון אהרן

„הדוד" שמעון־אהרן, — אבל כמה מוזר הדבר לקרוא לו בשם דוד. זה היה רֵעַ, חבר טוב, אח גדול, — כל מה שאתם חפצים, אבל מעולם לא היה מוראו וכבודו של דוד עלינו, וגם איש מאתנו, מבני אחיו ואחיותיו בני־גילי, לא קראו לו מעולם, „דוד" שמעון־אהרן ורק בשמו לבד, וגם „רבי" לא הוספנו לו. הוא בעצמו היה אומר בלצון: „קפחתי את התֹאר „דוד שלי ואין אומר השב". ולא מפני שהיה הצעיר בשָנים מכל יתר הדודים, — הן בכל אֹפן הלא היה הרבה גדול בשנים מכלנו; בתו הבכירה של הדוד הזה היא בת־גילי, וגם אחי הגדולים

היה חתנו הראשון, והחשבון עלה יפה. כי אמנם נשאר שמעון־אהרן נאמן לבית אביו גם אחר חתונתו ומכל הטוב אשר נחל בבית חותנו העשיר לא מנע גם מבית־הוריו. בכל שעה דחוקה, בכל מקרֶה נחוץ מאד, היה כסף־הנדוניה של שמעון־אהרן, באֹפן זה או אחר, בהסכם שָלם של החותן או רק בחצי הסכמתו, נמצא לאשר דרשוהו עניני משפחתו. אברהם דנציג לא היה עשיר גדול המקשקש ברֹב אוצרותיו ועסקיו מצלצלים, אך היה חנוני אמיד מאד, שהיה לו הון יתר על הדרוש לעסק החנות, והיה משתתף עם אחרים במסחרים שונים, ועוד נשארו לו בקֻפּתו סכומים במזֻמנים. את חתנו הראשון אהב והוקיר מאד, ואת כל עסקיו והשבונותיו עם שֻתּפיו מסר לידי הצעיר המְשלם, המבין בפנקסאות ומהיר בחשבונות־מסחר ומעֹרב עם הבריות וחביב ואהוב להם. הוא אמצהו כבן לו, ובאמת, כעבור עשר שנים אחר החתונה וחותנו של שמעון־אהרן הלך לו בדרך כל הארץ, בא מרבית הונו לידו. כי מלבד חלקו בירושה בכֹח אשתו, הנה מִנה חותנו אותו לאפיטרופוס גם על חלקו של הבן החרש־אִלם ולאו בר־דעת. אמנם, אחֵי המת ערערו על הצואה, באמרם, שחתימת המת עליה מזֻיפת, אבל אז עוד חי היה בעירנו רבי יעקב דרַבקין, עורך־דין מֻמחֶה למעשה קונקורסים ולכל דבר שאינו „חד וחלק", ויחיאל־דוד היה גם הוא עוד בחיים, ואם כי „המשתדל" הזה לא ידע קרוא וכתוב לא בעברית ולא בשפת־המדינה, אבל היה יוצא ונכנס בבתי השרים והשופטים. בית־המשפט אִשֵר סוף־סוף את הצואה, בפרט שגם עם האחים המערערים השלימו ויתנו להם סכומים ידועים... בזכרוני שמורות אנֶקדוֹטוֹת אחדות על־דבר המאורע הזה, אבל אין למדין מן האגדות ואין כדאי לטפל באלה במקום שיש בהן משום חלול כבוד הבריות שכבר הלכו לעולמן.

הנה כי כן חדל שמעון־אהרן להיות חתן העשיר, ויהי לעשיר בעצמו. חמשים־ששים אלף רֻבל לפני חמשים שנה לא היו „כַּמות מבֻטלת", כי־אם הון שהתחשבו עמו, בפרט כשהם בידי איש צעיר, שעוד לא מלאו לו שלשים שנה. וגם הן לא פתאם זכה לעֹשר כזה, כי־אם נוסף על מה שהיה לו, על מה ששלט בו גם בחיי חותנו, יאשר כבוד בית־הוריו עוד היה עמו ולא חדל. — עסק החנות לא היה לפי רוחו הסוער והחי, ומכל עברים הציעו לפניו עסקים שונים, משכו אותו לכאן ולכאן.

ויעלת־חן, חיה ועליזה, והיו רגעים אשר קוי פני הנערה הכו גלים בלב הצעיר ופני שניהם האדימו והלבינו חליפות... ואולם, גם חפצה ומאוייה של הדודה מרגלית וגם רגשות בני־הנעורים נדחו, אהה, גם יחד, ולא יכלו עמוד בפני הכח הגדול של החשבונות הקרים...

כי המצב החמרי של סבא החל בעת ההיא כבר להתמוטט. בעסקיו במוסקבה לא ראה ברכה שנים אחדות כסדרן, וההון המעט במזֻמן שהיה לו, הלך הלוך ונאכל. צריך לשער, שההון המזֻמן לא היה אצל סבא גדול מעולם עד כדי אותה מדה, שהיה יכול להרשות לעצמו לבנות בית־חומה גדול ובית־עץ בחצרו בן־קומותַיִם ושורה שלמה של מחסנים וחנויות. בודאי החל סבא בבנין כל אלה „בשעת חדוה", בעת אשר במקרה עלו לו יפה עסקים אחדים, וכרגיל בין הסוחרים חזה לו משאות־שוא ותקוות־תֹהו גם לעתיד. ואולם הבנינים האלה הם שהוציאו מן העסקים את החלק היותר הגון מכסף המזֻמן, ונפחת על־ידי זה כסף־היסוד של כל מסחריו, ונתמעט המחזור של עסקיו, וחדלה גם הפרנסה... משני בניו ושני חתניו הצליח מעט רק חתנו השני, הדוד חיים־סנדר, שעסק בקבלנות שונות אצל הממשלה, ובימי מלחמת קרים הספיק צידה ובגדים לחיל־המלואים, אבל חתנו השני הלא היה גבר לא־יצלח והיה לעולם על צוארו, וגם שני הבנים, הדוד ברוך ואבא שלי, הם ומשפחותיהם, היו עוד, אם לא סמוכים על שלחנו של סבא, אבל תלויים עליו... התחיל אז כבר העסק־ביש בדבר בית־החומה, המשפט עם הממשלה על־אודותיו, ובית־החומה הלא היה כל היקום אשר ברגלי המשפחה, עמוד־התיכון אשר כל כבודה נשען עליו, והנה עוד מעט ופרח לו חלילה כל ההוד והיחש של בעל בית־החומה ואיננו... במצב כזה, אם גם שמעון־אהרן, הבן הצעיר, ילך וישא אשה מבנות משפחתו היורדת מעשרה, הן לא ירֶב ולא יגדל במאומה כבוד הבית המתמוטט לנפול, ואשר אך ביד כחות חדשים ועשר מן החוץ לתמוך בו ולעצר את ירידתו. שמעון־אהרן היה הדינר האחרון של סבא, הנצר הנשאר של העץ הרענן לפנים, אשר בו שמו בעליו את תקותם לשוב ולהיות עוד הפעם לגפן־אדרת.

זכה בו אברהם דנציג, אחד העשירים מקרוביו של הרב, מורהו המֻבהק של הצעיר. לעשיר הזה היה אמנם גם בן אחד, אבל הלז היה אִלֵם־חֵרֵש והדיוט גמור, וכל רכושו היה נכון לשתי בנותיו, ושמעון־אהרן

היה בידו לערבב מליצות התנ"ך במבטאי התלמוד, ודבריו היו יוצאים מסֻלסלים ברוח המליצה של הלמדנים „עוקרי הרים בסברה". ביתו של בריל־ליב היה בית־עשירים, פתוח לרוָחה לפני אורחים רבים, ועל שלחנו היו סמוכים, ביחוד בימי מועד וחג, מאברכי החסידים, מן המלמדים מלחכי־פנכה, וכל מי שיודע פרק בזמירות החסידים ובמנגינותם. השלחנות בביתו היו תמיד מלאים משמני ארץ ודגן־שמים: דברי־תורה וזמירות וכל מטעמים ומגדנות, והבית היה הומה, הומה מחיי־נשמות וחיי־הגוף, — ואלה לקחו מאד את לבב שמעון־אהרן הצעיר והמתלהב.

לא ארכו הימים ובעירנו הופיע אחד מבני הצדיק מלוּבַּוִיטש, רבי ליב מיסד החסידות בעיר קאפוסט, אשר עוד בחיי אביו הלך לבקש לו מעמד ולקבוע לו מושב ובמה חדשה באחת העירות בסביבותֵינו. הוא בא לעירנו ויסר אל בית קרובו בריל־ליב, וכל עשירי העיר מן החסידים חרדו לקראתו. העשירים האלה לא היו בְרֻבָּם בני תורה וחסידות, ולא היו מטריחים את עצמם לנסוע אל הרבי למקום ישיבתו אל עירו, ואת עניניהם עם אלהים ואדם היו משתדלים לסדר מבלעדי מצוותיו ופקודותיו של הצדיק. ואולם מכיון שאחד מבניו של הצדיק הטריח את עצמו ויבוא הוא אליהם ואל עירם, אז לא מנעו ממנו כבוד ומנחות. אין ספק, שגם ההר לא מנע את מיטב אבניו לשום אותן כסא והדום לרגלי מחמד, אחרי אשר הוא עמל והגיע אליו. כל ימי השבוע אשר ישב הצדיק בעירנו לא חדלו משתאות ולחם־רב בבית בריל־ליב, וכַפּות־הכסף והסכינים והמזלגות של כל עשירי החסידים לא היו מספיקים לכל האורחים הרבים. שהיו קְרואים לאכול לחם לפני הרבי. שמעון־אהרן היה מן היושבים בראש הקרואים, אם כי היה צעיר לימים. בריל־ליב כבד אותו על־פני כל אורחיו, וגם הצדיק קרב אותו בתור צעיר בעל כשרונות טובים ונדיב עשיר, וביחוד באשר זה האיש שמעון־אהרן אין מוצאו מחסידי לובַּויטש, והוא אפוא חסיד חדש, ונפש עשויה כזו צריכה טפול מְיֻחד, קִרבה מְיֻחדת, שהצדיקים יודעים את דרכה. מקומו של שמעון־אהרן לא נפקד בכל הארוחות והמשתאות, אשר נעשו לכבוד הצדיק גם בבתי העשירים האחרים מקהל החסידים. וגם הנחיל הרבי את שמעון־אהרן את הכבוד הגדול ויקדש גם את שלחנו בארוחה אחת ויאכל לחם גם בביתו. בדבר הזה כבר יצא הגורל, אשר הוטל בכל ימי שבת הצדיק בעירנו: שמעון־

ואולם מלבד העסקים החמריים, באה עתו של זה להתבונן ולבאר לעצמו את מהותו הצבורית.

כי הן האדם הוא דו־פרצופים, „חציו לד׳ וחציו לכם". מצבו החמרי של שמעון־אהרן הֻברר די: הוא אברך עשיר. ואולם לא הֻבררה עוד מהותו הרוחנית. מה יהיה: חסיד, מתנגד, משכיל? באדם רגיל, כיהודי מן השוק אין ההדרגה כל־כך נכרת ובולטת, אבל שמעון־אהרן היה אדם המעלה, מן השכבה העליונה של הצבור העברי בעירו, וצורתו הרוחנית צריכה היתה להיות קבועה וברורה. והנה כבר ראה הקורא, שדודי זה לא נתגדל בחסידות יתרה. בשנות הארבעים עוד טרם היה בית סבא חומה ומשגב לחסידות, כאשר רשמתי את זה באחד מפרקי אלה. הצדיק רבי אהרן מסטארוסֶליה כבר נפטר, ואחרי הרבי מלוּבַּוִיטש לא נטה סבא וגם לא ראה את פניו מעולם. לשמעון־אהרן לא היה כמעט דבר עם החסידות: גם בן הרב, המורה לתלמוד, גם חותנו היו מן המתנגדים, ובשנות ארוחתו על שלחן החותן היה מתפלל כנהוג, בבית־התפלה של חותנו, — אצל מתנגדים. ומטבעו היה הצעיר הזה, המחֻנן בכשרונות טובים וקלים, נלהב ומתלהב לקראת כל דעה חדשה שיש בה הוד וברק ונקל היה מאד לקחת שבי את לבבו החם והמתעורר; חֹמר היולי, שמוכן היה לקבל כל צורה שביד הסביבה להשפיע עליו. תכף אחרי מות חותנו היו חייו הפרטיים רעים מאד. אשתו חלתה מחלה אנושה, ועליה היה לשבת ימים רבים במקומות הרפואה בחוץ־לארץ, וביתו וילדיו היו על ידי משרתים ומשרתות, ומנהלת ביתו היתה הבת הבכירה, ילדה בת שתים־עשרה שנה. מצב רוחו גם הוא הועיל לתתו תחת כל השפעה חזקה מאשר תבוא ולהכניסו לתוך איזה עולם שהוא של רעיונות ומחשבות, והוא כבר ישתדל לכבוש לו את העולם ההוא בכֹח כשרונותיו ומעלות־רוחו.

ובמקרֶה נעשה אז שֻתף בחכירת מכס־הבשר בעירנו לאחד מעמודי־התָּוֶך של החסידות. זה היה בֶּריל־לֵיב, חתן אחד העשירים הגדולים בעירנו, וגם בעצמו היה בר־אבהן, בנו של אחד הגאונים המעטים בקרב החסידים, והוא גם מקרוביו של הרב „הזקן". טבעו של בריל־ליב זה היה מתאים מאד להשפיע ולשפוך את רוחו על שמעון־אהרן הצעיר, המבקש לו דרך בעבודת־הקֹדש של החיים. גם בריל־ליב היה בר־אוֹרָיָן ופיו ממלל רברבן ודורש תלי־תלים ברוח החסידות, ועט סופר מהיר

בשקלוב, כי בן רבי מנדיל מיסד לו מעמד בקאפוסט, – לבל ילך אחרי „המתנשא למלך בקאפוסטא 1) או בשאר ירקות". – חתנו השני של סבא, חיים־סנדר, לא כִבֵּד את הצדיק הבא לעירו אף בתשומת־לב כל־שהיא, אם כי האב שלו היו מן הזקנים שהחוו קִדה והתעלסו באהבים עם הרבי. הדוד חיים־סנדר היה מן האנשים ההולכים להם לבדם במסלתם. על התלהבותו של שמעון־אהרן גיסו למראה פני הצדיק הביט כעל מעשי נערות של צעיר, הרוקד כנגד כל לבנה שנולדה מחדש, ויבַטל בלבו גם את הלבנה גם את הרוקדים כנגדה. אבא שלי לא היה בעת ההיא, בעיר, כי ישב בקביעות בעיר־הבירה. ואולם האח הגדול של שמעון־אהרן, הדוד ברוך, הצטער מאד על מעשי אחיו הקטן, אשר פתאם נהפך לבו ללכת אחרי תֹהו. לא אחת ולא שתים הוכיח את שמעון־אהרן על פניו, לעיני כל הקהל, ויָרב עמו בחזקה, ויגַל לפניו את שולי הצדיקים, וימלא שחוק פיו על מעשיהם ותורותיהם למען הרעימו.

כי רוח רעה עברה בין שני האחים האלה, ואך נפגשו יחד ואך נדברו שנים־שלשה דברים, ויהי דבר החסידות לסלע־מחלקת, החץ השנון, אשר מהר הדוד ברוך לכונן אל לב אחיו ולא החטיא. לא טוב היה בעיני הדוד ברוך הרבי מקאפוסט, לא טובים היו בעיניו החסידים, אשר סביב שתו על הדוד שמעון־אהרן ויהיו אנשי־ביתו תמיד, שֻתפיו בעסקיו ואנשי־עצתו בכל דרכיו. הדוד ברוך היה בטוח, ותמיד הביע את זאת, כי רק בגלל עשרו מתקרבים אל שמעון־אהרן כל האנשים האלה, העוטרים עליו סביב, וקושרים לו כתרים אך למען בצוע בצע, ובגלל זאת היה מנאץ תמיד את השֻתָּפים של אחיו ואת פקידיו ואת באי־ביתו. בלי כל ספק היה בכל התרעומות, שהיה הדוד ברוך מתרעם על אחיו הקטן, גם חלק הגון מן הפְּרֵיטֶנזיה הטבעית, שיש תמיד לאח גדול בשנים על אחיו הקטן ממנו. האח הגדול זוכר תמיד, כי הוא הוא מי שהיה גדול בבית, הוא הוא שהקטן חַיב בכבודו, והוא הוא שאחיו צריך לפנות אליו לבקש מפיו תורה ועצה. הוא זוכר ואינו שוכח, כי אמנם כך היה האח הקטן עושה בילדותו, שאמנם בימים ההם ובעת ההיא היה הוא האח הגדול, מגן ותומך לאחיו הקטן ממנו, וקשה לו מאד להשלים עם העובדה,

1) קאפוסטא – כְּרוּב ברוסית.

אהרן נהיה חסיד... ואם הוא נעשה לחסיד, אזי נעשה לחסיד גמור, כי הנפש החיה הזאת שנאה את החצאיות, והוא שאף לקנות שלמות בחסידות. על־נקלה סגל לו את יסודי תורת החסידות החב"דית ואת הטרמינולוגיה של הקבלה, והוזיל כסף מכיסו להביא אל אוצר ספריו את הספרות המתאימה, וגם העתיקו לו מכתבי־היד של הרבנים את כל התורות והדרשות. הוא נעשה הסיד, יותר מזה: מרכז של חוג־חסידים בעירנו.

ובעיני משפחתנו לא מצא הדבר חן. סבא היה אמנם ירא־שמים ושומר־מצוה ובעל־צדקה ומעשים טובים, ועל שלחנו, ביחוד בסעודה השלישית בשבתות, היו דורשים בחסידות, אבל לא היה לו צדיק ורבי, וכפי הנראה, לא הרגיש כלל צֹרך מְיֻחד בזה. התפלל נוסחה ספרדית, וגם ממנה נטו לפעמים בבית־תפלתו. באהבתו הגדולה לבן־זקוניו היה סבא אמנם מבליג על רגשותיו השליליים לכל קהל החסידים, האנשים החדשים, אשר בחר בהם שמעון־אהרן להתהלך עמהם, ולא כהה בבנו ולא עִצְבוֹ מימיו. ואולם גם לא הסתיר את יחוסיו אל „אנשי־שלומו" של הרבי החדש ואל כל המהלך החדש, אשר עליו התיצב בנו ולא רוחו. — לא טובים מזה היו יחוסיהם של גיסיו, לוקחי אחיותיו. הדוד שמאי הלא היה בן הדוד הזקן רבי משה, זה התקיף בדעתו מאד, והוא היה מְקַל גם בכבודו של הצדיק מלובַּוויטש בעצמו ובכבודו, וגם תֹאר „רבי" היה מונע לפעמים ממנו. הדוד הזקן רבי משה היה מרשה לעצמו לאמר:

— מנדיל שַׁכְנאי היה בנעוריו אברך למדן, בן תורה כדבעי, אבל מכיון שלבש מכנסים לבנים והתחיל לנהוג רבנות בעצמו, נעשה לשוטה ופתי.

ולזה „מנדיל שכנאי", למבטא הזה היה עֹקץ חד מְיֻחד, כי ללא־אמת קרא רבי מנדיל למשפחתו שניאורזון, אחרי שהוא היה בן בתו של הרב הזקן רבי שניאור זלמן, ובאמת שם משפחתו הוא שַׁכנוֹביץ', כשם שכנא אביו. ואולם דרושה היתה תקיפות מְיֻחדת לַזָּקן הזה להשמיע דברים כאלה בפני „כל עם ועדה", בבית־התפלה, לעיני האברכים והמלמדים החסידים. הללו היו אולי תוקעים אצבעותיהם לתוך אזניהם, אבל להשיב דבר היו מפחדים, מפני שזה הדוד רבי משה היה בעצמו גדול בתורה ובקי ברמב"ם, ועוד היה בידו להשיב חרפה אל חיק מחרפיו. והוא הזהיר וכתב לבנו, חתן סבא והדוד שמאי, כאשר אך נודע לו

משפחתנו לא השלימה לעולם עם חסידותו של אהובה ומחמדה ותבקש עליו תנואות תמיד. ראשי המשפחה הניעו ראש אחריו ולא האמינו בהצלחת העסקים עם שֻתפיו, וינבאו תמיד רעות וצרות רבות לשמעון־אהרן מאת בעלי־בריתו ושֻתפיו, אשר התקשר עמהם בעסקים ובקבלנֻיות שונות רק על־ידי הסביבה החסידית, אשר נפל אל תוכה. תמיד ראתה המשפחה אך רשת פרושה לרגלי חביבה וחֹטר־גאותה, ופחדה לא היה פחד־שוא. גם הדוד שמעון־אהרן לא נמלט, אהה, מן הגלגל החוזר...

לבו של כותב זכרונות־המשפחה מרגיש לחץ דוקר, מתכוץ עד לכאב... אחדלה־נא רגע. עוד יעמוד דודי זה על אחד הפרקים של הרשימות האלו, ועוד יעסיק גורל האדם המצֻין הזה את זכרונותי במקומות שונים.

## יז

## בין הזמנים

שיטת הלמודים והחנוך של „החדר" לא ידעה את החֹפש מלמודים בתור דרך של חנוך, כאמצעי פדגוגי גם להצלחת הלמודים. בחדרים לא היו לנו לא הפסקות למנוחה באמצע היום ולא חדשים של חֹפש באמצע הקיץ. הפעוטים, בני חמש ושש, עוד היו יוצאים לחצר־החדר לשַחק מעט, וגם זה לא כל הילדים יחד ובשעה קבועה ידועה, כי־אם אחד או שנים, כשגמר הרבי את שעורו עמהם; והנערים הגדולים, מבני שבע ומעלה, היו יושבים כל שעות היום, ובחֹרף גם כל שעות הערב, יושבים וספריהם לפניהם ולומדים, והחוצה היו יוצאים אך לצרכיהם, או לבתיהם לארוחת־הצהרים. באֹפן זה לא היתה להרבי כלל שעת־מנוחה.

ואולם ימי־חֹפש היו לנו הימים שבין ה„זמַנים", מראש־השנה עד אחר הסֻכות ומראש־חדש ניסן עד אחר הפסח. את זמני־החֹפש האלה יצרו סדרי־החיים שלנו, גם למרות השיטה האוסרת כל הפסקה בלמודים.

תכף אחר הפורים חדלו ללמוד בלילה לאור־הנר. הימים כבר ארכו ושעות־היום כבר מספיקות, בעת ששעות־הערב נתמעטו. גם הרבי היה עיף ויגע מאד מעמל החֹרף, אשר בו עבד בתלמידיו עבודה קשה יומם ולילה. ובחוץ הלא נראות זעיר־שם פעמי האביב, הקורא ומזמין את בני־האדם אליו.. וממשמשים ובאים ימי ערב פסח. בעלת־

שאחיו הקטן הזה נעשה אף הוא לגדול, והדל אפוא כל צרך וגם כל חפץ באפיטרופסותו.

— אני הייתי המסדר על ברית־מילה שלו — היה מתאונן הדוד ברוך — ועתה הוא אדון לעצמו, וסביביו כל ארחי־ופרחי, והמה חורשים בעגלתו, ומוליכים אותו תהו לא־דרך.

וזוכר ואינו שוכח האח הגדול את כל הטוב אשר עשה לאחיו הקטן בהיותו עוד נער, כי הוא הוא אשר מסר אותו על יד מורים טובים, הוא אשר שם עיניו עליו תמיד והוא אשר דאג גם לעתידו בחיים.

— לולא אנכי — היה קורא הדוד בחמה — כי אז היה שמעון־אהרן זה חתנה של האחות מרגלית, או — עוד רע מזה — היה נושא את בילה היתומה לאשה, ואז הייתי חפץ לראות, אם היו גם אז רוקדים סביבו כל הנבלים האלה, החסידים למיניהם, הנושאים באמת עיניהם לא אליו, כי־אם אל כסף־ירושתו, אל כספו של אברהם דנציג.

והיה מספר הדוד באזני את כל פרשת דבר הירושה, איך הוא הוא אשר עלתה בידו להרחיק בערמה את אחי המת מעל ארגז־הכסף תכף לאחר יציאת־נשמה של דנציג, ואשר אך הוא נהל בעצותיו את כל המשפט בדבר הצואה לאשר אותה, ומלא מרירות וחמת־קצף היה גומר:

— אז לא היה חסיד. אז ידע, את מי לקרב ואת מי לרחק. עתה ישעיהו־פורים לו ליועץ, בריל־ליב לו לאלהים, ולאיזה צעיר מצרע הוא מוביל שי ומקריב מנחה וקורא לפניו: צדיק יסוד־עולם... הראיתם ? גם שמעון־אהרן בחסידים....

ואולם שמעון־אהרן לא רק היה בחסידים, כאחד מן השורה הרגילה כי־אם חסיד נלהב, אחד מאבירי הרועים אשר להרבי מקאפוסט. לא רבים היו בקרב הקהלה החסידית של הרבי ההוא אנשים כשמעון־אהרן, אשר בידו לעטות הוד והדר על הסביבה, ויהי כאבן־חן בנזר הרבי. אדם חי ועליז, בעל כשרונות טובים, בן־תורה ומיחס ועשיר, לב נדיב ויד פתוחה לכל דבר — כל מן דהו — הרבי מקרב אליו קרבה יתרה, מושיב אותו תמיד בראש הקרואים ומשתעשע עמדו כגונא דאשתעשע עתיק־יומין עם צדיקיא בעלמא דקשוט.

לשמעון־אהרן יצא שם בקהל החסידים החבדי"ם גם מעבר לגבול ההפרכיה דקאפוסט, ובכל מקום קרבו אותו כמו חסיד נגיד ומצין, ואולם

מְשנות ועל כל מדרך כף־רגל יכשלו. המשטרה פוקדת לנקות את הרחובות, להסיר מעל המרצפת את שכבת הקרח הנקפא, השוטרים מנצחים על העגלות ובחוץ רבה העבודה ורב הענין בשבילנו, הילדים, הסוקרים ומביטים בתאוה בְּחַלֵּף הטבע שמלתו. גם בתוך חצרנו פנימה עומדים פועלים להבקיע את שארית הקרח, הנערם והנקשה במשך כל חדשי החֹרף, זבל ושלג יחדו, ולהוציאו החוצה אל פני הנהר. פה הוא רשות־היחיד, רשותנו, ואנו מתאוים תאוה לקחת חלק בכל העבודה הזאת. הפועלים ממלאים את רצוננו ונותנים לידינו את המחצֵבה ואת מוט־הברזל ואת המעדר, לבקוע את הקרח הנקפא ולגרוף את הבקיעים אל תוך העגלות, ואנו שבים הביתה בפנים להבים והמכנסים מלֻכלכים והנעלים מלאות מי־מדמֵנה. אבל אין רע... הפסח הולך ובא, ואני יודע, כי לימי החג יהיו לי בגדים חדשים. בחנותה של הדודה מרגלית לקחו ארג בשביל חליפה חדשה, ואני כבר שפכתי דמעות, לבל יתנו את החליפה לתפור ליצחק־לאה׳ס, החַיָּט המטליא, בנה של לאה המשרתת הזקנה, אשר נִסתה לדבר על לב אמא לתת את „המלאכה״ הזאת לבנה. בכיָתי עשתה פרי, ובהשתדלות בתיה אחותי, החותכת בביתנו בכל הנוגע לערך בגדים וסגנונם, תופר את חליפתי החדשה ליב־עקיבא־חיימ׳ס, שהבטיח לתפור לי שתי שורות כפתורים לאֹרך החזיה. גם בשביל החיט המטליא מצאו עבודה בבית – תקון חליפה ישָׁנה, ששִׁמשה לאחי הגדול ונתקצרה, ואותה יעשו לפי מדתי, והיתה לי לימי־החֹל. וגם לנעלים חדשות אין מה לדאוג: תכף אחר הפורים מדד יצחק הסנדלר את רגלי, ואף גם רֻבל אחד לקח מאת אמי לקנות עור, והנער הפועל הבטיח לי, במחיר קופסת אחת של מִשְׁחָה, שהנעלים תהיינה יפות ותשמיענה קול־חריקה בלכתי.

וכובע חדש?

– אם תלמד לקרוא שיר השירים, אז יקנו לך כובע־תבן עם סרט־משי – הבטיח לי אחי הגדול.

רבה היתה תאותי לקרוא שיר השירים בצבור. לא אל כובע־התבן עם סרט־המשי נשאתי את לבי, רק אל הכבוד, לעמוד על הבימה עטוף בטלית וקורא בצבור. ואולם הקריאה בצבור בבית־תפלתנו היתה חזקתו של פֶּסַח בן הדודה יפה, אברך קשה־לב, החפץ גם הוא להתהדר לפני הקהל, והלז לא יוַתר בנקל על חזקתו.

הבית, שהחדר שכור בתוכו, גם היא מזכירה להרבי, שאחר כתלנו עומד הפסח, „חג כזה״, ועליה לכבד את הבית לכבודו בעוד מועד. גם בביתו של הרבי בעצמו רבה התכונה להכין את הפסח, והרבנית צריכה בכל רגע לעזרתו, לעצתו, איזה הדרך לאחד את הקרעים בתקציב ההוצאות הנחוצות לכבוד החג. ואם הרבי הוא תושב עיר אחרת, הלא עליו עוד לנסוע לביתו בהקדם. והלא „בין הזמנים״ הוא, ועל כל מלמד לגמור עם אבות תלמידיו לזמן הבא, או לחפש לו תלמידים חדשים די־צרכו במקום ההולכים ועוזבים את חדרו. ודבר כזה, חפוש תלמידים וסדור המעמד, לאו מלתא זוטרתא היא, בפרט בעיר גדולה, שההורים בה מדקדקים גם בטיב המלמדים, גם בבחירת התלמידים, וגם במקום החדר, שלא יהיה רחוק מבתיהם יותר מדאי. כל זה אמנם מן הדברים הקלים, ושאלת התלמידים היא שאלת החיים אצל כל מלמד, שבפתרונה תלוי קיומו לזמן ההולך ובא.

ובכן, ויהי לנו חפש... כבר מן הפורים הוקל על הרבי ולמודיו. הרבי הוא יותר נוח, כמעט נעים לתלמידיו... יש שהרבי היה עוזב את החדר לשעות שלמות לבקש תלמידים ולהתראות עם אנשים נחוצים לו, היכולים להשפיע על ההורים לטובתו, ויש אשר מלמדים אחרים, מיֻדעיו של הרבי, היו באים אל החדר להתיעץ עם הרבי על מצפונותיהם ועסקיהם, – והלמודים נפסקים. גם הלמודים עצמם היו בתקופה ההיא יותר קלים ויותר מושכים את הלב. הסירו הצדה את המסכתות הגדולות וחדלו מכל „סוגיא דשמעתתא״, המיגעת את המוח ומרגזת את העצבים בפלפולה החריף, ומקום כל אלה לקח השלחן־ערוך, הלכות פסח, — מקצוע קל, שאין בו קשיות ותרוצים, פלפול וסברה, כי־אם פסקי הלכות בלבד, שאין אתה מחֻיב גם לזכור אותם, כי על־כן הלא יש רב מורה־הוראה בעיר... מראש חדש ניסן פסקו הלמודים כלל, ואנחנו היינו חפשים לנפשותינו.

ובחוץ אביב... השלג הולך ונמס. גם לבן־הגגות נעשה כהֶה, ובצהרים כֻּלם דולפים. מרצפת החצר והרחוב הפכה שחור כֻּלה, תערבת הרפש והקרח. התעָלות בצדי הרחובות נהפכו לפלגים קטנים, ובמוֹרָד — אגמי־מים, וקרני־השמש מפזזות בתוכם בצהרים. בעצלתים ובקול־חריקה משׂרכות דרכיהן עגלות־החרף, ואולם גם האופנים מתגלגלים בקפיצות

לפנינו: דורון ומלחמה, דורון – פרוסת חַלה או פרוטה במזֻמן לשם פיוס, או – תחבולות־מלחמה. אחד מן החברים מפקיר את עצמו ומטפס על הגדר לעיני השומר, ובה בשעה שהלז רודף אחר הנער לתפשו ולצרום באזנו, הנה אנחנו, כלנו הנשארים, עושים בעצים ובפרחים כל מה שלבנו חפץ. — פעמַים בשבוע מנגנת התזמֹרת הצבאית בסֻכה גדולה, העשויה לדבר. אם מבין אתה בנגינה או לא, אבל כֻּלך משתוקק להיות בין הטַיָלים בגן פנימה, ולא לחנות כדור „עם כל הנערים״ אצל גֶדֶר־הגן בביאה. ומה נעים לראות את המנַצֵח על התזמֹרת עומד על דוכנו במעגל המנגנים ובמקל־תפארה קטן נותן אותותיו. דא עקא, שהכניסה אל הגן בעת התזמֹרת היא על־פי כרטיסים, עשר קופיקות כל כרטיס. אבל מי זה הגוזר ואומר, כי רק דרך המבואות נכנסים אל הגן פנימה, ולא דרך הגדר? אך תרים את רגלך ותטפס על השבכה וקפיצה אחת – והיית כאחד הנכנסים. — והרחיצה בנהר, במרחבי הנהר, לא בתוך אהלי הרחצה הצרים, אשר אחד ידחק שם את רעהו, והתיבה היא קטנה ולא עמֻקה ואין אתה רשאי גם להתיז ניצוצות־מים מול רעך; הלא זה רק מקום לטבילה. הרחיצה הנכונה אינה אלא בתוך הנהר הגדול, הפתוח לרְוָחה עם מסתרי תהומותיו, במקום אשר ימָצֵא מן הגדולים אשר ילַמדוך לפרש כפים ולשחות, ללכת צַעדי־מים, לשחות פרקדן, להתגלש ולהתגולל ולהתהפך ולעשות את כל האותות והמופתים במים, שבהם נתהלל מחר בחדר. – וגם בכורי פרי־האדמה תופסים מקום חשוב בחיי הקיץ. הנה נראו הגרגרים השחורים, וביערות־ארן הקרובים מאספים גם את הגרגרים האדֻמים. תקופה תקופה ופֵרותיה. בשוק מוכרים כבר תרמילי קטניות ופול. הסלסלסר השעיר, אגריסין בלשוננו, עודנו בֹסר ומקהה את השִנים, אבל אנחנו כבר קונים אותו. מן הרַכים והאדֻמים אנו מוצצים את המיץ ואת הגרעינים, את קלִפתם אנו ממלאים אויר פינו, ובהכותנו אותה פתאם על־גב היד, הקלִפה מתפקעת בקול כקול־יריה, כביכול. מגַני־הירקות מביאות נשי האכרים קִשואים, והעירונים הנוצרים, אשר גנים להם במגרשיהם בקצה העיר, מוכרים דֻבדבניות אדֻמות עד לשהור. וכבר מספר אחד החברים בחדר, שהוא ברך „שהחיינו״ על התפוח, אשר קטף בהחבא, וגם אגסים קטנים, אמנם בֹסר, נקנו בבית לבשלם לקִנוח־סעודה. הַקיץ הקַיץ בכל המון חמודותיו...

וחסל הפסח, אבל האביב הולך וגובר חַיָלים. הנה כבר נמסו השלגים כלם, מי הנהר הגדול יצאו הרחק הרחק מגדותיו, וגם הנהר הקטן אסף אל תוכו המון מים רבים מן הבִּצות והאגמים סביביו, והוא גורף אותם בשאון והמולה. ירק־עשב נראה על כל צעד, ומעל גבעת העיר נראו פאתי היערות במרחקים, הקוראים אל יושבי העיר לבוא אל תחת ירק דליותיהם. באסרו־חג נדברו האחיות עם חברותיהן לשכור עגלה ולנסוע מחוץ לעיר לשוח ביער הקרוב. גם בֵילה־גיטל חֲבֵרתי ובת־גילי, בת הדוד חיים־סנדר, בין הנוסעות, וגם איסר אחיה הקטן עמה. איסר זה הוא ילד, אמון עלֵי רחמים, ורק בזכותו נתן הדוד את רשיונו לכל הנסיעה הזאת. גם אני מתאוה מאד ללכת עמהן, ואולם אבא מפחד לתת לי ללכת לבדי באין משגיח עלי, והוא אומר:

— העם אלה אתה אומר ללכת? זכור ואל תשכח מי אתה, ומי הן. אתה כבר קורא שיר־השירים בצבור, אתה לומד גמרא, ולא לפי כבודך ללכת עם אלה. ואם על כבודך יכול אתה לוַתר, כבוד התורה מה יהיה עליו? לא לך לצאת בטיולים עם ילָדות שאינן יודעות כלום. לעת ערב תלך לשוח עמדי.

ואני נשאר דומם, ועיני המלאות דמעות נסתרות, רואות את העגלה המלאה נוסעת לה...

והטיול עם אבא לא ישביעני רצון. אנו מטַילים בגן־העיר ובין שדרות העצים על הגבעה, השולטת על כל המרחב. האויר קריר ומלא כל העינים אתה רואה את מי ים האביב ואת כל שפלות העיר לרגליך. עיני ולבי אל הצפרים המצפצפות, אל העצים אשר אך זה עתה חנטו את נצניהם הרכים, אל כל החיים החדשים אשר בממלכת הטבע. ואולם אבא מסיח את דעתי לדברים אחרים. הוא משתמש בשעת־כשר זו לבחון אותי בידיעותי בסוגיות תלמודי, והוא שואל:

— מדוע פלגא נזקא הוא קנסא, ולא ממונא?

ובא הקיץ בעצמו ובכבודו ובכל קסמיו הרבים. גדול ונחמד הוא גן־העיר, פרחיו מרהיבים עין ונותנים ריח, ובצֵל העצים העבֻתים נעים להתגולל על מצע העשב או להסתר מפני חבריך המחפשים אותך. שמא תאמר: השומר, החַיָל הזקן, השוכן בבית הקטן והרודף את הנערים, אותנו השובבים, לבלי נהרוס לבוא הגַנה דרך הגדר והשומר צעדינו לבלי נקטוף מן העצים ומן הפרחים? אבל להפטר מעָנשו של זה שני דרכים

מלא בזמן הזה דאגות עד מאד. מצד אחד, כל עקרם של הלמודים הם ב„זמן" החֹרף, בעת שבחוץ אין דבר מחמודות הטבע אשר יפריע את הילדים מן הלמודים ויסיח דעתם לדברי־הבלים, ואז מקפידים ההורים מאד עם המלמדים ומדקדקים עם הנערים, שיצליחו בלמודיהם. ומשום זה קשה ביותר על המלמד להשיג לזמן החֹרף תלמידים די־צרכו, די־מחיָתו. ולהוסיף על זה, הנה הולך ומגיח כסופה החֹרף הקשֶה, המשליך קרחו על חיי המלמד ומוראו על בני־ביתו המסכנים. הולך החֹרף ודרישותיו הקשות והחמורות אתו. שכר דירה בדיוק, כור תפוחי־אדמה עולה בדמים, עגלה אחת עצֵי־הסקה — כסף, ואם לא נעלי־עור, אבל גם אנפילאות, נעלי־לֶבֶד, אינם נִתּנים בחנם. הצרכים מרְבּים עד מאד, והרבי המסכן דואג ועובד כל ימי בין־הזמנים הזה להבטיח את קיום מעמדו לזמן החֹרף, עוד קֹדם שיגיעו „הימים הנוראים". ובמצב־רוח כזה הרבי שולח רסן, ואנחנו מרגישים את החֹפש. אנו משיגים „במשיכה" את השופר מבית־התפלה, ומעל כל גג ומאחורי כל גדר אנו מתלמדים לתקוע. מתוך גנות־הירק אנו תולשים את הדורה, את החטה התֻּרכית. מובן, שהתלישה היא שלא ברשות בעלים, בגנבה פשוטה, והשעה היותר מְכשרת לזה היא תכף אחר סליחות, בעוד חשך על־פני חוץ. אנו מכרסמים את גרעיני הדורה עודם בכפנו, בלתי־מבֻשלים, והשפופרות, קני־הדורה החלולים, תהיינה לנו להתלמד בהן תקיעות או לעשותן קני־מקטֹרת. כבר גמלו תפוחי־אַנְטון, והגנים מלאים מהם, עשִׂירִיָּה בפרוטה. בכנופיה אנו הולכים אל הגנים לקנות, ובשעת מקח־וממכר אנו „טועמים" מערֵמות הפרי, ויש אשר אל כיס־המכנסים ירד תפוח בהעלם־עין של הערל בעל־הגן. בנהר מתרחצים פעמים אין־מספר ביום. אך זה עלית מן הרחצה, והנה חברת רֵעים לקראתך הולכים להתרחץ, ואתה שָׁב עמהם. אין משגיחין עליך ועל מעשיך. אבא פקד את נוֵהו בחג־הפסח, ולימים הנוראים לא יבוא הביתה. הסתו בארץ, האנשים שבים מערי־השדה ומחוץ־למדינה פטרבורגה, ולא עתה הזמן לעזוב את העיר ואת העסקים לנסוע הביתה. אמא עסוקה בחנותה, במקום שהגבירות העבריות והנוצריות בוררות שעות אין־מספר שביסים ומטפחות וכובעי־סתו לפי טעמן ובהתאם למראה־פניהן, ואחר, לאחר שבֵררו, הן עומדות עוד שעות שלמות על המקח. סבא, אך נראה האלול, והוא צם כמעט

אבל —

עלינו היה בא הקיץ לא לששון ולשמחה. רננת צפרים לא תענג אזניך וחמודות הטבע כמו־זרות לך, אינן עולות לרצון לנפשך, באשר מעטה־אֵבל על כל חדשי הקיץ: ימי הספירה, שלשת השבועות של בין־המצרים, ועוד מעט וקול השופר נשמע, – חדש אלול הגיע. בקיץ רב האִסורים מאד: אסור להסתפר, אסור לשמוע כלי־זמר, אסור לברך „שהחיינו", ויש גם מחמירין בהרבה מן הדברים המֻתרים לכאורה. ב„שלשת השבועות" היו מפקפקים אנשי־הבית לתת לי להתרחץ בנהר, מפני שבימים עצובים אלה מזל רע בעולם וסכנה קרובה לבוא. הנהר זה דרכו „לקחת" בכל קיץ מספר קרבנות־אדם, ומי נביא יגיד מי ילָכד בפח, מי במים... כעופרת היו נחים עלינו חדשי־הקיץ הכבדים גם בחֻמם, חֹדש חֹדש וימי־אבלו וזכרונותיו העגומים. אין פלא אפוא, אם במצב כזה היינו שמחים לכל תמורה, איזו שתהיה. קול־השופר של חֹדש אלול לא היה מחרידנו, למרות פחדו ואימתו של יום־הדין ההולך לקראתנו. אדרבא, השופר היה לנו כמבשר טוב משמיע חֹפש, כקול המבשר ואומר: עוד מעט ויום־גאולתכם יבוא, יגיעו ימי „בין הזמנים". אמנם, עניני התשובה לחוד, וגם עליהם אין עוברים באפס־יד. מרֹאש־חֹדש אנו מסדרים בבית־התפלה חברה „תהלים", ובכל יום אנו קוראים את המזמורים, השַיכים לאותו היום, בלילות הסליחות אנו קמים באשמֹרת־הבֹקר, זריזים לעבודת הבורא, הולכים אנו קֹדם המנחה לשמוע תוכחות „מגידים", העוברים בעָרי ישראל בימים אלה. בכלל אנו מפשפשים במעשינו, כי על־כן הלא גם אנחנו יהודים הננו ועוֹנותינו לנגדנו בימי תשובה אלה, ומאימת יום־הדין מי לא יחרד. אבל הרגש הכללי של הימים האלה היה רגש של חֹפש, חֹפש מעֹל החדר המעיק לבדו עלינו, הנערים, בכל כֹּבד משאו, ומורא הרבי היה תמיד יותר גדול ממורא שמים... וגם במעשי התשובה עצמם – באמירת תהלים בחברת ילדים לבדם, בקימה לסליחות באמצע הלילה, בהליכה לבתי־תפלה זרים ולהדחק שמה לשמוע תוכחות מגידים, — בכל אלה היה הרבה ממעשי־קונדס, שאתה רשאי בהם רק בזמן שאין מוראו של הרבי עליך וסדר שעות־הלמודים של החדר כבר שָבַת ואיננו.

כן, הימים ימי „בין הזמנים", וסר פחדו של הרבי מעליך. הרבי

תרומות החברים. מס הטלנו לטובת החברה על כל מי שיש לו יום־המיתה של הוריו, או יום־זכרון אחר, לנדב איזו פרוטות לחברתנו, ומאת המסרבים לשלם את המס היינו לוקחים ומצניעים את כיס־התפלין או את הערדלים, עד שיתרצה ויתן את המגיע. בערב־יום־הכפורים היתה גם החברה „ספרים", כמובן, מעמידה קערה בין יתר קערות־הצדקה הרבות על שלחן בית־התפלה, אחת אצל הגברים ואחת בעזרת־נשים. הייתי עומד כל שעת־המנחה על־גבי הקערות להטות את לבות הבאים להרבות להוריד אל קערת חברתנו, ואת אחד מאנשי־סודי בבני־החברה הייתי שולח לעזרת־הנשים להשגיח על הקערה „שלנו" שם. נמצאו אנשים, שהיו חושדים בנו, שאנו עושים מלאכת ד׳ רמיה: אנו לוקחים מן הקערות האחרות ונותנים אל תוך קערות חברה „ספרים", — וד׳ יכפר בעד החושדים והנחשדים...

## יט

## עשירי סבסטופול

קול המונה של מלחמת קרים רָעַש באזני כל שנות ילדותי, אם כי אני נולדתי לאחר שנגמרה כבר המלחמה הזאת. — „מלחמת־סֶבַסטופול" — על־אודותיה דברו תמיד כל המלמדים בחדרינו, העלו אותה כל הימים על ראש השיחות והמסִבות. סבת הדבר — מספר אנשים מבני־עירנו התעשרו בימי המלחמה ההיא, ואחדים מהם גם התעשרו עשר רב, לפי ערך הזמן ההוא. הם הספיקו צידה לחַילים ויראו ברכה רבה בעסקיהם, וגם אלה מבני־עירנו, שאך היו פקידים אצלם שם, שבו לבתיהם ברכוש גדול. אמנם אחרי המלחמה היו לַקבלנים עסקים ומשפטים עם הממשלה, וגם נתפסו מהם למלכות וכמעט היו בכל רע; אבל לבסוף יצאו זכאים בדין, ולא ארכו הימים ומהם זכו גם לאותות כבוד ולתֹאר אזרח־נכבד, והכל עבר בשלום ובהצלחה, כנהוג... העשירים האלה נעשו לעמודי הקהלה בעירנו, הלא הם הגבירים ישעיהו בכור־שור, שמריהו נפת־צופים ושלישי להם דוד הקטן, הם היו ראשי העם, עיני העדה ומנהלי הצבור, ועל פיהם יצאו כל עניני עדת־ישראל בעירנו עשרות בשנים. וזה היה כבר בְיָמַי, אחרי מות התקיף העשיר שקדם להם, רבי שמריהו אוריאל.

כל ימות השבוע, לומד תקוני־זהר ועוסק במצוות ובמעשים טובים מן הבקר עד הערב. והאחים הגדולים – בשלהם: האח הגדול, צעיר בעל כשרונות טובים, מכין עצמו לתקיעות במנין אחד ועסוק בהרהורי־תשובה, והשני, המסלסל בשערו ופניו היפים לוקחים לבבות כל נשי החצר וביחוד לב בתו הבתולה של שכננו רבי יעקב אוריאל, האוכלת אותו בשתי עיניה, — לא הוא אשר יוכיח אותי וְיַדְרִיכֵנִי בדרך־טובים: דַיוֹ להפקיע את עצמו...

ואני חפשי לנפשי ואין אומר לי מה תעשה.

וימי ראש־השנה הלא הם באמת ימים טובים ככל החגים, ובימים האלה אין „מורא" כלל. אבל גם יום־הדין הנורא, יום־הכפורים, נטל עָקצו לרגלי היום הנעים שקדם לו, יום ערב צום־העשור. ביום זה צריך לברך מאתים ברכות, וכל היום לא יִסָגר פיך מרֹב פֵּרות וממעדנים, שהכל נותנים לך לשֵם ברכה. מתאספים כל הנכדים והנכדות אל סבא וסבתא לקבל ברכה מהם. באים גם הילדים של הדוד ברוך, שכל ימות השנה אינם נכנסים לבית הזקנים, מפני שהוריהם „ברֹגז" עמהם תמיד בדבר החצר השניה, שנתן סבא או שמכר (בדיוק אין אנו יודעים) לַדוד שמעון אהרן. מתכנסים כֻּלם, וכֻלם מקבלים תפוחים מן המין המְשֻבח ביותר, לבָנים־מתוקים, שתהיה השנה מתוקה. נגָשים בראשונה אל סבתא, סגית־נהורא מעט ואומרים לה מי העומד לפניה לבקש ברכתה. אחר־כן הולכים אל סבא, שהוא כֻּלו עטוף לָבן כמלאך אלהים ועל ראשו ירמולקה משי לבָנה, שזורה חוטי־כסף. נגשים בענוה, והוא סומך קצות ידיו על הראש, השפתים החִורות דובבות חרש רגע, ויש אשר בעינים הזקנות דמעה נוצצת...

וכאשר גדלתי מעט היה לי ערב־יום־כפורים יום של עסקנות צבורית. אני העלם הייתי ראש־החברה לקנִיַת ספרים בבית־תפלתנו. החברה קַימת „מקדמת דנא", עוד בימי היות שמעון־אהרן נער ואני כבר מצאתי חותם נחֹשת־קלל של החברה ועליו חרות סמל משפחתנו, כפות כהנים פרושות לברכה. אני אך הגדלתי והרחבתי את גבולי החברה, והש"ס דפוס־אֶרגֶלבְּרַנד ומקראי־קֹדש עם פֵּרוש המלבי"ם נקנו בימי שלטוני. אל תחת דגלה של החברה „ספרים" אספתי את כל הנערים בבית־התפלה, וגם את העוללים רשמתי בכתב החברים, אך ישלמו הוריהם קופיקה לשבוע תרומת־חבר. הייתי הראש והייתי גם השַמש, גובה

– תכף פַּנֵה לי את כל חדריו, אני אשכון פה — צוה השר את בעל־הבית, העומד ואינו מאמין למשמע אזניו. פקיד־המשטרה עמד מן הצד, מחכה לראות מה יֵעָשׂה פֹּה.

– מי אתה? – שאל בעל־הבית.

מכת־לחי היתה התשובה על השאלה הזאת. ואולם הזקן אוריאל היה חסֹן כאלון וזרועו הושיעה לו לא אחת בחייו. הוא מהר לשלם למכהו כגמולו, עד אשר נלאה הלז למצוא את הפתח ונמלט בעור־שִׁניו. השׂר מהר לשוב לפטרבורג להודיע שם את אשר קרהו, כי התנפל עליו יהודי לעיני פקיד־המשטרה; ואולם גם אוריאל הבין את אשר ימצאהו, וימהר לעזוב את עירו ואת ארצו ויֵצא הוא וגם אחדים מבני־ביתו לחוץ־לארץ, לארץ הקדושה.

רבי שמריהו בנו בִקר את אביו בארץ־מקלטו, וגם היה את לבבו להיות אחד מבוני הישוב החדש. אבל נפש רחבה היתה לאיש ההוא, ולא מצא כר נרחב לפעולותיו בארץ העניה והשוממה ובעיר החֳרֵבה והאבֵלה, ויָשָׁב לעירו ולמולדתו, ויהי פרנס־הקהלה, ויהי לו שֵׁם גם מחוץ לגבולי עירנו. עשיר מֻפלג לא היה מעולם, אבל היה נודע, כמו שהיו המליצים כותבים, בצדקת פזרונו, בתתו תמיד ביד רחבה, ביחוד בהשוָאה לאחרים, שהיו עשירים ממנו. לו היה דוד, ר׳ זלמן ר׳ הִלֵּלס, שהיה גם־כן עשיר והיה ידוע, ההפך ממנו, בקמצנותו המֻפרזה. והיה ר׳ שמריהו אוריאל כמו מתנצל על פזרנותו, — התנצלות שיש בה הרבה מן ההתהדרות, – והיה אומר, שבאמת הוא הקמצן ודודו הפזרן. הנה, למשל, אחד מן הקרובים העניים, המשֻתּף גם לו גם לדודו, משיא את בתו. מן הישר, שצריך לתמוך בידי הקרוב ולתת לו לכל־הפחות, – הן הוא בן־משפחתו, — מאה רֻבל לנדוניה, חמשים רֻבל לבגדים בשביל הכלה, טלית וקיטל בשביל החתן וצרכי החתונה גם־כן כחמשים רֻבל, מתנת דרשה וכאלה, עד כי בסך־הכל מן הצדק היה להוציא על זה כשלש מאות רֻבל. ואולם, מפני הדֹחק בכסף ומפני הקמצנות, די להסתפק בתמיכה יותר קטנה, וגומרים את כל הענין במתנה פעם אחת של מאה רֻבל, וחסל. אבל ר׳ זלמן דודו עושה זה החשבון באֹפן אחר, כזה: הנה אדם קרוב משיא את בתו לאיש, – מהראוי לבטל שעה קלה מלמודו וללכת אל החֻפה, אם כי באמת צריך עיון, אם עוד זה לפי כבודו. ולא זו בלבד, אלא גם צריכים

את השם הזה הזכרתי פעמים אחדות בפרקי אלה, ולכן אקדיש לו דברים אחדים.

רבי שמריהו אוריאל היה מן הטפוס של ה„פרנסים" בישראל בדור שקדם לתקופת ילדותי, הוא לא היה עשיר ביותר, אבל היה פזרן בכספו שהיה לו באותה שעה, שתדלן לטובת בני־עדתו אצל שרי הממשלה, שהיה חשוב ונכבד אצלם, יועץ לכל הפונים אליו בעת צרתם, ומשתדל להגדיל כבוד ביתו על־ידי שדוכים הגונים. אחד מחתניו היה עִלוי מְצֻיָּן בילדותו ואחד מן הגאונים הרבנים בליטה אחר־כן, ועוד אחד מחתניו היה חכם וסופר, שיצאו לו מוניטין עוד לפני חמשים שנה בספרות העברית, והצי ימיו האחרונים היה מן העסקנים המְפֻרסמים של הישוב בארץ־ישראל. רבי שמריהו אוריאל היה בזמנו כמו שאמרתי, פ ר נ ס על הצבור, והתֹאר הזה נקנה לאדם מישראל במעלות רבות: בר־אורין במדה מספיקה לשיחת תלמידי־חכמים, מעֹרב עם הבריות וחביב על הקהל, נכון תמיד לעזור לדורשי עזרתו ועצתו, מכבד את מקומו, אך בלי אימה יתרה על הבריות. ולכל־לראש — עשיר במדה ידועה ופזרן בממונו. וכל המדות האֵלו היו ברבי שמריהו. עוד אביו היה עשיר ותקיף מאד בדעתו, אם כי לא הצטַין בשום דבר, והתקיפות הביאה אותו לעקור את דירתו מעירנו ולברוח... לארץ־ישראל. זה היה בימי ניקולַי הראשון. לעירנו בא אחד משרי־הצבאות, ועל המשטרה היתה החובה, למצוא לכל שר־צבא הבא מעון לפי כבודו ומעלתו. פקיד־השוטרים הראה לשר־הצבא בתים אחדים למשכן לו. אך כֻּלם לא מצאו חן בעיניו, והנה עברו במרכבה על־פני ביתו של הזקן אוריאל, והבית היה יפה ומְרֻוח, סביבו עצים נטועים וגן גדול בחצר.

— תן לי למושב את הבית הזה — אמר שר־הצבא אל פקיד־המשטרה.

— הבית הזה לאיש עשיר ובעל משפחה גדולה, והוא גם מְמַלא את חובת הדירות. וגם... — גמגם הפקיד — איש תקיף הוא —

— אל הבית הזה אסור — החליט שר־הצבא, ויבוא אל הבית פנימה. בעל־הבית חרד לקראת הבאים ויברך אותם בשלום.

— אתה הוא היושב פה? — שאל השר, מבלי להשיב על ברכת בעל־הבית.

— לי הבית. אני אדון־הבית...

— איני מבין. האמנם תאמר, כי אפשר לי לגלות חדשות לכל יהודי מעירה קטנה?

מיכל מלאדי נשך רגע את שפתו, ישב עוד רגעים אחדים דומם ואחר־כן קם ללכת.

— לאן אתה ממהר, רבי מיכל? — שאל אדון־הבית.

— לי עת ללכת. אני עוד היום נוסע הביתה — אמר האורח שקט ושָׁלֵו.

רבי שמריהו אוריאל נִחם מעט על אשר הכלים את אורחו, יהודי נכבד בעדתו, ויחפֹּץ לכפר את פניו.

— ישב־נא מעט רבי מיכל אצלנו — אמר רבי שמריהו. וכאשר ראה את אורחו מסרב ונכון לעזוב את הבית, הוסיף: — ואף גם זאת: הלא חפצת לדעת איזו חדשות.

— אותן אני כבר יודע — אמר האורח.

— מה אתה יודע? — שאל בעל־הבית.

— אני יודע — ענה מיכל מלאדי, וקול דבריו היה קָשֶׁה ועז — אני יודע מה להשיב. הן באמת, רבי שמריהו, כמוני כמוך אין אנו יודעים מאומה. ומאין לך לדעת, — האם בסוד־המלוכה אתה בא? אלא, יודע אתה מה משיבין לאיש כמוני. ואת זאת למדתי הפעם ממך, וכבר מצאתי את מבקשי. ולכשיבואו אלי בני־עירי וישאלוני לחדשות המדינה, אז אף אני אענה להם כדבריך: „האמנם אפשר לגלות חדשות המדינה לכל יהודי של עירה קטנה” — וגמר. כן, רבי שמריהו, אני כבר יודע... שלום.

ואת מקומו של הפרנס הזה לקחו, כמו שאמרתי, העשירים החדשים, עשירי סֶבַסטופול, כמו שקראו אז להם. ישעיהו בכור־שור היה העשיר מכֻּלם, וגם העממי מכלם, יהודי פשוט, היודע שחובה על יהודי שנתעשר לבנות בית־תפלה חדש ולחלק צדקה לעניים ולהיות ראשון בנדבותיו לטובת צרכי הצבור. הוא לא התהלך בגדולות, וגם לא היה משתדל מעולם להכריע בדעתו את עניני הצבור. עם הרב דמתא היה לו חשבון ישן פרטי. הוא נתבע פעם לדין־תורה ונתחיב אצל בית־הדין שבועה דאוריתא, והלך ונשבע ונפטר מתשלומין. ואולם אין יהודי כשר נשבע בענינים שבממון אפילו על האמת, ומשתדל להתפשר עם בעל־דינו, כדי להפטר משבועה בבית־דין. וכל ימי חייו היה ישעיהו בכור־שור מתרעם

לשלוח לחם־הפנים לכבוד החתן, ואולי עוד לתת רֶבַּל מְזֻמן מתנת־דרשה. ואולם מפני שהם עניים וזקוקים לתמיכה, וכדי שלא לתת פתחון־פה לבריות, המרננים אחרי ר׳ זלמן שהוא קמצן, לכן הוא מחליט להיות פזרן הפעם, והוא שולח מתנת־דרשה שלשה רֻבלים כסף, ויעבור עליו מה.

רבי שמריהו אוריאל היה מאלה, ששמשו בשנות הארבעים למאה שעברה מַעבר לתקופת ההשכלה, בעשותם וְתוֹרים שונים וקלים לטובת התנועה החדשה. הרבנים ונכבדי הקהלות מסביב הביטו אליו ממטה למעלה, בחשבם אותו לאיש מעלמא הדין, איש מדיני, אשר לפני שׂרים גדולים יתיצב, איש היודע פרק בהויות־העולם. וגם רבי שמריהו בעצמו היה מתהדר בערכו, משים עצמו כאדם גדול, יותר ממה שהיה באמת, וזורק לפעמים מרה באחרים. ואולם פעם אחת מתח את חבל גאותו וגאונו יתר על המדה או שלא במקומו, ונפקע החבל ונפגע גאונו. זה ראוי לסַפֵּר.

בְּלַאדִי, אחת העירות הקטנות במחוזנו היה יהודי אמיד ותקיף במקומו, ושמו מיכל מלאדי. סוחר עשיר, לא־טִפֵּש כלל, יהודי פשוט בלי חכמות, תקיף, המדַבֵּר מה שהוא רוצה, מה שבלבו, בלי נמוסיות יתרה. לאדי היא מאז עירה של חסידים, ואין לאנשיה כל מֻשׂג וכל חֵפֶץ בדברים שמפני הכבוד ובמשוא־פנים לתקיפי־הדור ולעשירים. וַיִּקֶר מקרהו של רבי מיכל מלאדי להיות במוהליב לרגלי עסקיו, ויסר לבקר את רבי שמריהו אוריאל.

– רבי שמריהו — פתח רבי מיכל ואמר: – בלאדי שלנו אני הנני כמו רבי שמריהו במוהליב, כמוני כמוך. בשובי לביתי יפנה בודאי הקהל אלי בבית־התפלה, בין קבלת־שבת למעריב, וישאלני לחדשות המדינה. עד היום הייתי עסוק וטרוד בהליכה, הלוך ושוב, לפקידות המלך, לפקידות הפוסטה וגם ביתר הערכאות היו לי ענינים שונים, כנהוג. עתה גמרתי את עסקי פה, והנה סרתי אל רבי שמריהו אוריאל לשמוע חדשות המדינה, למען אדע להשיב שואלַי דבר. בבקשה, יוציא־נא מעלתו את החדשות...

הסגנון הזה של מיכל מלאדי, הרחבת־דעת זו של איזה אמיד בן עירה קטנה, שלא היה בה כלום מן ההכנעה, שהגביר אוריאל רגיל לראות בדברי כל הפונים אליו – כל זה לא מצא חן בעיני רבי שמריהו, ולכן ענה לאורחו מְעט קשות.

מרוסיה את אגודת הכהנים האלה. את המגרש בנה חנויות־אבנים סביב, ואת הריסות בית־הכניסה הקים ויבנהו, ויתקנהו, וייפהו מבית ומחוץ, ויצא לו בית־כנסת גדול ונהדר, הלא הוא בית־הכנסת הגדול של נפת־צופים בעיר עד היום הזה. הוא הביא ארון־קדש מעשה־צעצועים ויצפהו זהב־נוצץ, וכלי־קדש יפים ונהדרים הביא מחוץ־לארץ, ועל הלוח שלפני עמוד־התפלה צייר ורשם בעצם־ידו כתבות מתאימות באותיות בולטות מעשה חרש־אמן, נקראות משלש רוחות, ומטובי החזנים עם מקהלות משוררים הקריב לעבודת ה׳. ההיכל הזה כלו אומר כבוד למיסדו, אשר בכונה תחלה הכינו ויכוננהו להיות בית־תפלה לכל העדה, כי לצרכו הוא היה לו בית־תפלה בחצרו, ובשנים הראשונות היה אדון־הבית מבקרו רק בימי מועד וחג. מגמתו של בונה־הבית היתה ליסד בית־תפלה צבורי ומרכז חדש ועל יסודות חדשים. בשבתו ימים רבים בחוץ־למדינה למד אל סדרים יפים ואל מנהגי בית־הכנסת החדשים, וישתדל לטעת הרבה מהם בבית־הכנסת שלו ולעשות כמתכנתם. אל בית־הכנסת הזה נאספו תמיד כל אשר היה צעיר ורענן בעדתנו, אל הבית הזה באים להתפלל הרופאים והרוקחים מבני־ישראל ביום־הכפורים, פה מברכים על הנרות בחנכה בלוית כנורות ומנגנים, פה דורש הרב מטעם הממשלה את דרשותיו בימי־גנוסיה של המלכות, ולכאן באים מן השרים והפקידים לראות בעבודת־האלהים של בני־ישראל.

גם בסדרי־חייו בביתו פנימה היה כלו חדש ושלא כפי הרגיל והמקבל. את בתו השיא לאיש מארץ־אשכנז, דוקטור לפילוסופיה, והוא בן לאחד הרבנים המפרסמים, שפרסם פרוש חדש על התורה. דוקטור־חתן לפני ששים שנה, ד ו ק ט ו ר ובכל־זאת לא ר ו פ א, דוקטור בר־אבהן ובר־אורין, — כל זה היה לא רק חדש ברחוב היהודים אז, אך גם זר ומוזר, פלא־פלאים. ודעת־הקהל עמדה תמהה ומשתוממת ולא ידעה להוציא משפט על מעשה בלתי־רגיל כזה, אם לחלל או להלל, כי מי איש יגיע עד סוף דעתו של נפת־צופים!... גם האברך הדוקטור היה כל הימים הרבים שישב בעירנו כנטע זר על אדמה נכריה, בודד וגר באין רע ומודע, ודבר לא היה לו עם אברכים כגילו גם מן הלומדים. אני אזכרנו. בראשית תקופת „השכלתי" פניתי אליו לבקש מידו איזה ספר בלתי־שכיח מאוצר־ספריו הגדול. מראהו היה כאיש, שאינו יודע

בסתר ובגלוי על הרב, על מה ולמה נתן לו אז להִשָׁבע; אבל אלה היו רק תרעומות, מבלי לבוא בריב גלוי עם הרב ומבלי להביא את הדבר לידי מחלֹקת של צבור. — השלישי מעשירי סבסטופול, דוד הקטן, היה קטן מכלם בעשרו, ואולם הוא ידע לשמור על ערכו ועל המקום שתפס בעדתו. קֹדם שעשה עֹשר היה ביתו בשפלה של העיר, על־יד הנהר, בחלק הנקרא חצרות בית־התפלה, וגם לאחר שנתעשר לא עזב את רחובו ואת מקומו, ולא עבר לגור אל החלק ההררי, אל טבור־העיר, אם כי היה לו שם בית גדול ונהדר. ברחובו הדל והמלא רפש בנה לו בית־אבנים גדול, והבית התנשא והתרומם מעל לבתי־עץ קטנים ושפלים וימלֹך עליהם. הוא לא בנה לו גם בית־תפלה מְיֻחד, כאשר עשו שני שֻׁתפיו וכדרך שהיו העשירים נוהגים במקומותינו, כי־אם היה נמנה על המתפללים בבית־המדרש „זריזין" כמקדם. הוא שכן בתוך בתי העניים והבינוניים, הוא היה הגביר שלהם והתקיף שלהם, ובאספות הצבור היה קולו נשמע כקול דעת קהל גדול, החונה על דגלו, ואשר הוא יודע את חפציו וצרכיו.

ואולם המצֻיָּן מכל העשירים בעירנו בתקופה ההיא היה בלי־כל־ספק שמריהו נֹפת־צופים. זה היה טפוס מְיֻחד במינו:

גבה־הקומה, הדור בלבושיו ובמראהו וכֻלו אומר הוד ותפארת. בכל דרכיו ראינו אדם משתדל להיות גדול ונִשׂא מאחיו ומבני־עדתו. הוא לא חי את החיים הרגילים של היהודים בני־עמו בעת ההיא, וגם בעסקיו ומשלח־ידו נבדל מהם ומההמונם, נבדל לטובה ולכבוד. במקום קבלנות אצל הממשלה, חכירת מכירת היין־שרף, קנית יערות לברות עציהם, — בכלל, במקום מקח־וממכר של מסחר רגיל בין אחינו בעירנו, — הלך ויסד בית־בנק בעיר, עוֹד טרם ידע איש מסוחרי עירנו מה טיבו של מסחר זה, עוד טרם נוסד איזה בנק שהוא בכל מחוזנו, ויבוא ביחוסים מסחריים עם בנקים מחוץ־למדינה. הוא היה היהודי הראשון מעירנו, אשר ישב שנים אחדות בחוץ־לארץ ויסַגל לו הרבה ממנהגי המקום שהלך לשָׁם. בית לשבתו קנה לו הרחק מעט מטַבור העיר, בשכונה של בני־נכר. ואם כי משפחתו היתה קטנה, כי אך שתי בנות היו לו, בכל זאת מלא הוא את שתי הקומות של הבית המְרֻוח לכל חדריו. במרכז העיר קנה בכספו מגרש גדול, ושם חָרבת בית־כניסה של הישועיים, אחרי שהגלה

הפועלות, ועל פיהן היו נותנים מין סְנור קטן, לבל תזרקנה חלילה איזו טפות של רק על־גבי המצה. לדקדוקי מצוות כאלה היה הצבור העברי בעירנו מתיחס בשחוק־לצון, כי גם ההמון גורס את הכלל: „כל יתר כנטול דמי". ספרו, שפעם אחת, אחרי רב הזהירות בהלכות פסח ושמירה מעֻלה בכל הדקדוקים, נכשל בעל־הבית בעצמו בחמץ ממש ביום הראשון של פסח. הוא צוה על המשרת להגיש ספירט של פסח, ובמקומו הביאו מן המרתף יי"ש של חמץ. וכאשר באו הדברים לפני הרב בעירנו, הצדיק על נפת־צופים את הדין, ואמר: מן הזהירות — שלא תזהר...

זהירות משְׁנה במצוות ומנהגים מוזרים ודקדוקי־עניות בדינים הביאה אל בית שמריהו נפת־צופים אשתו השניה אשר לקח, שהיתה מזרע הגאון מוִילנה. היא אשר הביאה את הפרושים לבית־מדרשו ותכלכלם. שֵם משפחתה היה שַׂרְלָת, והפרושים היו אומרים שזה ראשי תבות: „שלום רב לאוהבי תורתך"... היא היתה מלבישה את החתול פוזמקאות לימי פסח, והיתה מטהרת ומכשירה ברותחין את המפתחות ואת יְדוֹת המנעולים בבית. דבר לא היה לה מעולם עם יתר נשי העיר, ולא נראתה בחוצות או בחנויות. תמיד היתה סגורה בביתה, בחדריה. והאשה הזאת היתה קֹדש־קדשים לו, באשר זרע־קֹדש מחצבתה. בבית־הכנסת הגדול יִחֵד לה עזרה מְיֻחדה, ותחת אשר עזרת־הנשים הכללית היתה, כנהוג, בצד מערב, הנה העזרה הקטנה לאשתו היתה בקצה מזרח־צפון, למען יהיה גם החזן גם כל כֹּתל־המזרח לנגד עיניה. וכאשר ברבות הימים בנה לו את ביתו החדש, בית־ארמון לכל משפטיו וחֻקותיו, הכין בביתו גם מקְוֵה־מים, מקְוָה כשרה בקומה השלישית, בנויה לפי המלה האחרונה של „הטכניקה המקוָאית". וזכורני, שכל בני־העיר היו הולכים לראות את הפלא הזה — מקוה כשרה בקומה עליונה!... הוא נתן אל לבו להוציא לאור אחדים מכתבי־היד של הגר"א „אחרי אשר זכה להדָבק בזרעו" — כמו שכתב בהקדמה המו"ל — והוציא סכומים גדולים, ובעצמו היה עורך את הספרים וכותב את ההקדמות וההתנצלות, הכל כמו שהיה נהוג בימים ההם.

שמריהו נפת־צופים — טפוס של „מְשֻלם בכל המעלות", בסגנון השדכנים בדור הקודֵם. בר־אורין במדה מספקת, יתרה מבינונית, קרא ושנה וראה עולם ומלואו. כתבא רבא גם בנוגע לשפה גם בנוגע למעשה הכתב; יודע פרק בשיר ובזמרה, ובעברו לפני התֵּבה היה מנצח על

על מה ולמה עקרו אותו מארץ־מולדתו ויביאוהו הֵנה, בעת אשר אין לו פֹּה מאומה. והשדוך הזה עלה לנֹפת־צופים בלי־כל־ספק בהון רב, כי לאו מלתא זוטרתא היתה להשיג אז „פרי עץ־הדר״, דוקטור ובן גאון מפֻרסם, ולהסיעו מארץ אשכנז ולנסות לטעת אותו בפנה נדחה ברוסיה הלְבָנה. את זה הרשה לעצמו אחר־כן העשיר ישראל ברודסקי, בעל הרבבות, ולשמריהו נֹפת־צופים שלנו לא היו רבבות באוצרו, והוא עוד הקדים את ברודסקי שנים רבות וישֵׂג את הצעצוע ויתן לבתו לחתן, ויגדל כבוד ביתו מאד.

והוא הגדיל והוסיף להפליא את בני־עירנו בדרכים, אשר גבהו מהם מאד. משכן־קיץ בנה לו מחוץ לעיר, לתמהון כל תושבי עירנו, אשר גם לא ידעו אז עוד את המנהג לעזוב בחדשי־הקיץ משכנות הערים ולצאת לגור בנאות־שדה. את בית־הקיץ הכין בכל המכשירים ובכל הדברים המנעימים את החיים בקיץ, חפר בְּרֵכוֹת־מים ונטע גני פֵּרות וירקות, וגם שדה־זרע היה לו אצל הבית ויזרע אותו חטים, למען תהיה לו חטה משלו למצה שמורה בפסח. בכלל היו הליכותיו בביתו בעניני הדת מוזרות מאד. כמו בכל דבר, חפץ מאד להיות מְצֻיָּן גם בשמירת המצוות לעילא ולעילא מן כל חרד שבחרדים. תמיד החזיק בבית־מדרשו הפרטי — לא בבית־הכנסת הגדול, שאותו מסר לרשות הצבור ולא התערב מעולם בכלכלתו — „פרושים״ אחדים, אברכים שתורתם אֻמנותם. בני העיר היו מתיחסים בקלות־ראש ובשחוק אל המוסד של פרושים בכלל ואל אלה של נֹפת־צופים בפרט. הפרושים היו „יושבים תמיד לפני ה׳״, כלואים בבית־מדרשם. ואולם אך קרה מקרֶהם לצאת מקיר בית־מקלטם, בפרט אם היה יוצא איש מהם יחידי בלילה, אז היה נכשל לפעמים במקרה לא־טהור, וממחרת היתה הקריה הומיה ומספרת בפרושים של נֹפת־צופים. אבל הגביר ואשתו היו מתהללים ומתגדרים בפרושיהם, והיו משתמשים בהם לכל דבר־מצוה. טחנת־יד מיֻחדת היתה בביתו, ובה היו טוחנים את הקמח של פסח, והפרושים היו משגיחים על המלאכה ושומרים על הכַּשרות. וגם מים מן הנהר לצרכי פסח היו מביאין בחבית מיֻחדת, חדשה וערוכה לשם מים של פסח, ועל־יד העגלון היהודי, הנוהג בסוס, היו הולכים שנים פרושים לשמור על המים. מגלגלות של זכוכית הכין לו לגלגל את הבצק של המצות, ובגדים לבָנים חדשים היו מלבישים את הנשים

מפיה, אבל באמת העריכה אותן בעזרת אחדות מנשי המשפחה, והעִקר על־פי הדברים, שהיו המוכרים אומרים לה, אלה הסוחרים, שמהם היתה צריכה לקנות, כי בלעדי זאת לא היתה יודעת מה להזמין. ובכל־זאת, לא תפס עוד איש, מלבד סבא, כמובן, מקום חשוב כל־כך בחוגי החצר כמו הדודה מרגלית, ולֵיזר חמצן, החקרן והחותך קצבה וערך לכל בני החצר, כשהיה מדבר על־אודות הדודה מרגלית, היה מטעים לשונו ואומר:

– מרגלית אהרוני – זהו כבר שֵם־דבר, חצי־גבר....

וחזקה על ליזר החמצן, שאינו מוציא שמות לבטלה. היא היתה אשה טובת־לב מאד, עניים היו בני־ביתה, ואורחים היתה מקבלת לא רק בסבר־פנים־יפות, כי־אם בחבה יתרה. אם נכנס אדם לתוך ביתה, בפרט בימי שבת ומועד, היה מֻכרח לטעום ממַטעמיה, מלביבות־הדבש ומעוגות־הפרג ומעגילי־השקדים ויתר כל מעשי־אופה שלה, והיא מפצירה מאד לאכול. ואם תמאן ולא תאבה לקחת, אז תתן בידך, וגם תטביל את העוגה בכוס־היין עד אשר תמַלא את רצונה ותתן לתוך פיך. בַּבֹּקר היתה יוצאת מביתה, עוברת על־פני בתי־המשפחה להִוָּכח, אם הכל כסדר, והיא כבר יודעת את כל הנעשה. שן חדשה שנחתכה לילד, פרה שהמליטה עגל, מינקת שחדל חלָבהּ או שבא בעלה לקחתה אליו, ילד החש בגרונו ולא הלך אל החדר, כל מקרֶה קטן וגדול עד היותר נכבד, כמו שִדוך מגֻרשה שמציעים לבתה של הדודה יָפָה. עסוקה ומסֻבלת בכל הידיעות הללו, היא שבה הביתה לארוחת־הצהרים, ודרך הֲלוכה היא סרה גם לחנותה, אבל אינה נכנסת לפנים מן השלחן אל־תוך שדרות הסחורה, כי־אם נשארת עומדת מבחוץ כאחת מן הקונות ונכנסת בשיחה עמהן. ואולם לפעמים היא שבה הביתה רק לפנות ערב. אשתו של זֶליג העגלון קָשתה בלִדתה, ולכן הלכה הדודה מרגלית וַתָּבִהֵל את סבתא ציפה, המילדת הזקנה, שעל מְמחיותה העיד גם הרופא מַנדלשטַם המומר, ובשעה טובה יָלדה בת למזל־טוב, וצריכה היתה הדודה לבשל מעט מרק לַיולדת.

– המזל הרע של עני – מתאוננת הדודה – לוּ היה זָכר, כי אז חשבתי לכַבֵּד בסנדק את ליב סֶגַל, חשוך־הבנים, והיו מקבלים איזו רֻבלים ממנו.

„איזו רֻבלים”... תכף־ומיד נותן ליב סגל רֻבלים – מטיל ספק בדבר אחד מבני־הבית.

מקהלה; ידע שפת־המדינה ושפת־אשכנז; לב נדיב ויד רחבה גם לצרכי כלל האֻמה. יפֵה־תאר ויפֵה־מראֶה. והוא ידע, כי משכמו ומעלה גדול הוא מאחיו, מכל בני־עירו היושבים עמו. הוא לא השתדל להיות ראש לבני־עירו, מושל בעדתו: זה היה המעט בעיניו. גבולות עיר־מושבו היו צרים מהכיל את מעוף־המרחב של האיש הזה. הוא שאף כל הימים אל מטרה, שלא היתה ברורה גם בעיניו. הוא חפש, בקש איזה דבר, אמר בלבו לברוא איזו יצירה לא שערוה אחרים, ואת מחשבותיו הטמין בחֻבּוֹ. אולי לא מצא לו אנשים עוזרים כלבבו, אולי לא ידע אי זה הדרך למצוא כאלה...

## כ

## שלטון הנשים

נשים שתים היו בחצר, שגם הן היו בין עמודי־היסוד שלה: הדודה מרגלית והמשרתת לאה הזקנה.

לא רק בגלל שהיתה בתו הבכירה של סבא — ובהיות סבתא חולה תמיד, הלא היא גם גברת הראשה שבחצר — כי־אם גם בגלל ערכה כשהיא לעצמה היה כבודה של הדודה מרגלית גדול מאד. זאת היתה אשה גבהת־קומה וצנומת־בשר, ועינים לה רכות כעיני אֻמה, וגם לא היתה מצֻיֶּנת לא בחכמה יתרה ולא בסכלות יתרה. חנוָנית רגילה, ולא הגיעה לעולם למדרגת מלכהן כהן או אסתר בת חיים־שבתי, שגם להן היו חנויות של ארג. אֵלו היו כותבות בעצמן אדריסאות, בעצמן, כלומר: בעזרת המשֻלחים שלהן בחנותן — היו מכינות את רשימת־הסחורה הנחוצה להביא ממוסקבה או מביַליסטוק, ועם קונים ידעו לדבר כדבעי, בלשון של סוחרות ממש: מצַוות להגיש כסא, מבקשות לשֶבת, שואלות בשלום המשפחה, וכיודעות ומבינות בטיב הענינים היו אומרות, כי הצבע של ארג זה, למשל, מתאים בדיוק לתמונת פני הבת של הקונה ולתָארה, וכי את השמלה בנוסח פוֹמפַּדוּר תופרים רק מארג זה, וכדומה. הדודה מרגלית היתה חנונית רק מפני שעסק אחר לא היה לבעלה, ואם לא היתה יושבת בחנות כלל, היתה בתיה־דבורה, המשֻלחה שלה, יודעת למכור באפן עוד יותר טוב. אמנם את הרשימות היה הדוד שמאי כותב

סוף סוף הוא מגלה לה את פחדו, פן יטילו עליו את שני ילדיה מאישה הראשון...

– לזה אל תשים לב — מרגיעה אותו הדודה מרגלית – לעולם לא ישלח מרדכי טללי את שני נכדיו מביתו, כי נפש הזקנה אשתו קשורה בהם, זה ידוע. והוא הלא איש אמיד. ואף גם זאת: האם אתה — אל־נא יחר אפך בי – עשית קשר אמיץ וחזק עם הקדוש ברוך־הוא, והוא התחיב לכלכל רק אותך ואת ילדיך אתה? ידו הגדולה והרחבה לא תקצר לשלוח לך פרנסה גם לחלקם של שני הילדים האלה. העקר הוא — הקרן, והיא בת ישראל כדבעי. לך זכה במקחך.

ועוד הדודה מרגלית עומדת ומדברת, וכבר הודיע השדכן את מרדכי טללי, כי הצד שכנגד כבר הסכים, והוא מזרז אותו ללכת תכף. ונכנסים שניהם אל האכסניה בלוית איזה דוד ושכן אחד בעל־צורה, והדודה מרגלית לא זזה כבר משם, עד אשר הוציא בעל־האכסניה את המטפחת וַיוֹשֶט אותה לשני הצדדים, „והקנין" נתקבל. מובן, שאין נותנים לַדודה לעזוב את הבית, והיא נשארת שם כל הערב, ומובילה בעצמה את הגרושה בת מרדכי טללי אל תחת החֻפה. — ובעוד שנים־שלשה חדשים בא האברך הנשוי לחנותה של הדודה וקונה ארג למכנסים בשביל ילדי אשתו, הנמצאים כבר בביתו. והוא מספר לה בלשון. שאין אתה יכול לעמוד עליה, אם הוא מתלונן או הוא מתהלל, שאת הילדים שלה לקח לביתו, ומסר אותם למלמד טוב, ועתה צריכים להלבישם...

– אבל על ה„קרן" הן אין אתה מתאונן? — אומרת הדודה.

– ברוך ה׳: אשה צנועה, טובה לילדי. ברוך ה׳.

– הוא אשר אמרתי לך אז...

וערכה של הדודה מרגלית בחצר היה עוד יותר נכבד, בקחתה עליה תמיד את התפקיד לשמור על כבוד המשפחה. איש לא היה בכל משפחתנו, אשר נשא ברמה את דגל־היחס של החצר, כמו הדודה מרגלית. כל כעסה היה תמיד על אחיה, על הדוד ברוך, שהיה לפעמים מעליב ביחוס החצר, ומוציא במספר את כל חלקי החלבנה, בעלי המומים השונים, שלא היו נותנים כלל עטרת־תפארת למשפחתנו.

– במה היא מתגדלת ומתפארת? — היה מרגיזה הדוד ברוך – בבֵילקה שלה האלמת, במרדכי של הדוד־אביגדור הפֶּתי, בסקוליאטה השִׁכּוֹר?

— נניח, שלי היה נותן – אומרת הדודה בבטחה – ואם הוא לא היה נותן, הייתי לוקחת מאת אסתר אשתו. העניות אצל זליג נוראה. צריכה הייתי לפשוט את כֻּתָּנְתִּי ולתת לַיולדת להחליף אחרי הלֵּדה....

היא יוצאת גם אחר ארוחת־הצהרים. אומרת היא, שהולכת לגבות חובות. הרבה יותר משיֵש לה סחורה בחנותה, יש לה בתוך פנקס־החובות, והדוד שמעון־אהרן היה אומר בהלצה, שבכל מקום בעירנו ששני עניים משתדכים, הם כותבים בכתב־התנאים שביניהם, שבגדים משני הצדדים יקחו בחנותה של מרגלית אהרוני. אבל באמת אין גם היא מנסה את ההצלחה לגבות חובות שהם אבודים מתהלתם, והיא מוצאת לה ענינים אחרים. יש אשר תשוב בשעה מאֻחרת בלילה, כי עוד ביום פגש בה אהר׳לי הפזיז, שדכן לא־יצלח, אבל עני גדול ומטַפל בילדים משתי נשים, ויספר לה, כי כמעט־כמעט שִׂחקה לו השעה והצליח להביא לידי גמר שדוך לבתו הגרושה של מרדכי טללי, וכבר בא מן העירה הסמוכה המדֻבר, אלמן כבן־ארבעים. כמו בתוך כיסו ממש היו כעשרים, ואולי גם עשרים וחמשה רֻבל דמי־שדכנות, אבל „השנה השחורה" שִׁלחה בו את זליג השדכן, הכלב הצהב, והוא גלה לחתן, כי שני ילדים לַמְדֻברת ותלוים בה.

— מה לעשות, מרת מרגלית – מתיַפח השדכן – אולי תואילי אַתְּ לסור אל האכסניה לדבר עם החתן, לזרוק דברים אחדים... אם הגברת תדבר, אז...

— ומי הוא החתן? — שואלת הדודה.

— אינני יודע... אלמן מבילינִיץ... — מגמגם השדכן המסכן – יש לי עוד שֻׁתָּף מלמד אחד בן־עירי, מבילינִיץ...

ונכנסת הדודה מרגלית אל האכסניה, במקום שבעלי־הבית מקבלים אותה בכבוד הראוי למרגלית בת רבי צבי, חנוָנית של ארג, שאפשר גם בעלי־חוב הם אצלה, או חושבים בקרוב להיות כאלה. היא מתחילה בענינים אחרים, נכנסת עמהם בדברים, ומענין לענין היא שואלת על־אודות האלמן המתאכסן אצלם, מה מצבו ואֹפן־חייו בבילינִיץ, יען וביען שמציעים אותו לחתן לבתו הגרושה של מרדכי טללי. האברך המְדֻבר, הנמצא גם הוא בחדר, בראותו שבעלי־הבית מחלקים כבוד לאשה הבאה, מַטה בתחלה אֹזן ואחר־כן מתחיל לדבר, לחקור מפיה על־אודות האשה.

נערי ישיבה להאכילם „ימים" כרצונה — הנה עוד גדול ערכה, בשָׁרתה בבית סבא יותר מארבעים שנה. במשך התקופה הגדולה הזאת נולדו כמעט כל הנכדים והנכדות של החצר, גדלו ונָשאו להם נשים ונִשאו לאנשים, וַיּוָּלְדוּ גם להם בנים ובנות. לא די שאין היא הַיבת בכבוד כל האברכים והנשים הצעירות, של בני „זרע המלוכה" האלה, ואין היא קוראת לאיש מהם „רבי" או גברת, — כי־אם, להפך, הם כלם נוהגים כבוד רב בה, בלאה הזקנה. סרים אל המטבח לברך אותה בשבתא טבא וביומא טבא, ואינם מתבַּישים לקבל ממנה עֻגות־פרג כבשנים קדמוניות, בעת שהיו האברכים והנשים הצעירות האלה עוד ילדים קטנים, כרוכים ולהוטים אחרי כל מגדנות ומטעמים. ומה יש לאמר ומה יש לדבר, אם גם שמעון־אהרן בעצמו, תפארת־המשפחה וחֹטר־גאותה, הוא חניכה של לאה, והיא, המבשלת העניה, מדברת אל העשיר הקבלן הזה בלשון „אתה", לתמהון לב כל האנשים העוטרים אותו סביב והמתחממים תמיד לאורו של גביר, כנהוג. וכבר העיר אחד מן המלמדים למוסר את לאה על דרכה זה ביחס אל שמעון־אהרן, וַתִּנַס פעם אחת לאמר ר ב י שמעון־אהרן, אבל עוד „הרבי" יוצא בקֹשי מבין שִׁנֶּיהָ, וַיּוֹכַח אותה הדוד על פניה ותחדל.

גם סבא בעצמו היה נוהג בה כבוד. במוצאי השבת, כשכל „העולם", מאוכלי הסעודה השלישית על שלחן סבא ושומעי דברי־תורה, התכונן לשמוע הבדלה, לא היה סבא מתחיל להבדיל, עד שהיו קוראין ללאה, והיא מתיצבת פתח האולם ושומעת. ובפורים היו מחכים עם גמר הסעודה, עד שתשוב לאה ממהלכיה הרבים, להשיב משלוח־מנות לכל הקרובים והמכרים, שהיו מכבדים את אדונה במשלוח־מנות במשך כל היום. נכדיה היו מתחבאים בבתינו בכל חֹרף מעבודת־הצבא; ואם כי אנשי „הקהל" בודאי ידעו את מחבואם, אבל לא נועזו להחריד את סבא ולחַפשׂ שם. ובכל חגי־המשפחה, בימי חתונתם של אחד הנכדים או הנכדות, היתה לאה אחת המקַתְּנוֹת הראשונות לכל דבר. מלבד שהיתה נושאת מנחה מאת אם החתן או הכלה, סִנור חדש מארג־צמר או משי, או צְנֵפָה עם פסי־תכלת או גם שמלה חדשה, — היתה גם נקראת מאת הבדחן לצאת „במחולות הראשונים" עם הכלה. ויש אשר תגש לאה אל אֵם החתן ותזכיר לה ראשונות, את מחלתו של החתן דנן בהיותו עוד יונק, והָאֵם גם לא האמינה אז בחייו; ולחשה אז לאה על החולה, והביאה לו סגולה, ומפרש התנתה

משפחה ככל המשפחות... — ואולם היא היתה נרגזת ואומרת: „טובים עוללות משפחתנו מבציר אחרות". היא אשר הורידה מן המדרגות את שלמקה השדכן השחור, כְּהִוָּאֵל הדוד ברוך לתת את בתו לבן רַבִּי גֶרזון, והיא היא אשר עשתה כל אשר ביכלתה, כי לא ילך איש מן המשפחה אל החתונה. רק כאשר גער בה אביה, הלכה אל החֻפה, אבל הכל ראו, כי לא שמה עליה את שמלת־המשי ואת הצנֶפה עם פסי־התכלת, ואך בגדי־שבת פשוטים היו עליה. והמחֻתן שלה, היהודי העשיר מרוסיה הקטנה, אשר לקח את בתה הבכירה לאשה לבנו, לא נִקה מעולם לשלם ולחזור ולשלם מחיר היחוס שזכה בו. לא פעם אחת היה על המחֻתן לבוא מעירו הרחוקה במחוז פילטובה, ולהביא עמו בתור עורך־דין וטוען את הרב מעירו, להתנות מחדש עם הדודה מרגלית ולשלם כֹּפר נפש כלתו. ועד יומה האחרון לא שכחה את אשר עשתה לבתה, בהשיאה אותה לאיש, שיחוסו שפל מעט מיחוס משפחתה היא. ואף גם זאת: אחרי שכבר נעשה מעשה, נהיה המחֻתן שלה למְיֻחס גדול, וכל שדוך, שהיו מציעים ליתר בניו ובנותיו, לא היה דֵי־שָׁוֶה ביחוסו, כי על־כן הלא מחֻתָּנה הוא. כבוד המשפחה – קֹדש־קדשים היה לה. היא היתה ברבות הימים גם השומרת עלינו, על צעירי החצר, לבל נִפֹּל בנופלים בעת אשר חדרה גם אל חצרנו תנועת „ההשכלה". אך נודע לה איזה מעשה חדש, כי איזה גימנזיסט מבקר את אחד מבתי־המשפחה, כי קוראים הילדים מיני ספרים חדשים, אך תקח אזנה איזו מלים, שמהן תשפוט, כי היתה עם הדוברים רוח אחרת, — והיתה מתעוררת כלביאה, והיתה מטיפה מוסר, והיתה אוחזת בכל האמצעים שבידה. „המשפחה היא שלשלת שלמה – היה פתגמה — ואם אך תנתק טבעת אחת, ותפרד השלשלת לחלקיה". היא אשר צותה על פסח בן־דודתי, לכתוב לאבא שלי ולהודיע לו, במכתב כתוב הדר ובמליצות לקוחות מהקדמות הגאון מלבי"ם, כי ראו ספרים חיצונים נושרים מחיקי, וגם אמר מפֹרש, כי „הוא נותן את קסתו בענין" הזה על־פי פקודתה של הדודה מרגלית.

השניה לה במעלה ובכבוד, בסֻלם־הערכין של החצר, היתה לאה, המבשלת בבית סבא, אשה זקנה וגוצה. כי מלבד אשר לרגלי מחלתה התמידית של סבתא, היתה לאה זו גם גברת־הבית, אופה ומבשלת מה שהיא חפצה, לוקחת בשר מן האטליז ודגים מן השוק איזו שתבחר, ומקבלת

לכבוד מרת לאה.
הרימי הסִנור
ותני המַטְבֵּע...

וקמה ממקומה לאה המבשלת, לתמהון כל המחותנות מהצד השני, בידה השמאלית היא אוחזת ומרימה מעט את קצה שמלתה, ואת ידה השניה היא מושיטה לַכַּלָּה הנדהמה קצת, סובבת את המחול למנגינת כלי־הזמר, בלוית מחיאות־כפים של כל הגברים, העומדים בקצה אולם־המחולות. שמעון־אהרן ממהר ונותן שטר בן־שלשה רֻבלים לקערת המנגנים.

— במחיר המחול של לאה...

— וגם על חתונת ילדיהם תרַקדי, לאה – מברכים אותה מכל עברים.

וגם אחרי אשר מתה סבתא, ואחריה, כעבור שנה ויותר, הלך לעולמו גם סבא, נשארה לאה על מקומה בבית אדוניה כמקדם, ותבשל את אשר בשלה לה ולנערי הישיבה, שאכלו ימיהם ושלא פטרה אותן משֻׁלחן הבית. בשבתות היתה מכינה הכל, כמו שהיה נהוג בחיי סבא, לסעודה שלישית: „לחם משנה” לכל עשרת האנשים המסֻבים, מאכלים שונים לשבתות־החֹרף לחוד ולשבתות־הקיץ לחוד, וביומא דפגרא היתה מטגנת פרג בדבש, הכל כמו שהיתה נוהגת מקדמת־דנא. וילדי החצר, בני־הָרִבֵּעִים של סבא, היו מסתבכים בסנורה של לאה, בשעה שהיא גוזרת את לוח־המרחשת של הלביבות או של הפרג המטֻגן ומחכים לחלקם, ממש כמו שהיינו אנחנו נוהגים בילדותנו, בהיות עוד סבתא חיה. לאה, כמִדְמני, נעשתה יותר טובה, יותר נוחה – אם מזֹקן, או מפחד, פן יתקוממו הצעירים ויחדלו כליל להכיר בכח שלטונה עתה... היא נשארה גברת־הבית, ואיש מן היורשים לא כִהָה, כמובן, בלאה הזקנה להמשיך את מצב „הבית” כמו שהיה בחיי ההורים, ומן החנונים לא הֵעֵז איש לשאול את לאה, אם עוד יש לה רשות לבוא ולקחת כל צרכי־הבית וגם רֻבל מזֻמן על חשבון השכירות. כמעט את כל אלה החנונים ידעה לאה עוד מאז, בעודם אברכים צעירים, ויבואו אל סבא לשכור חנות או מחסן, ובידם אך הון קטן ומסֻפק, והיא עודדה אז את רוחם לנסות את הצלחתם בחצר אדונה, האיש הטוב והמֵטיב. היא היתה גובה מאִתם את כסף־השכירות שבוע שבוע, והיא היתה תמיד נכבדה בעיניהם

אז עם אֵם הילד, שלעת התונתו, אם־ירצה־השם, תצא היא ראשונה במחול עם הכלה אשר יוכיח לו ה׳. והנה עתה היא תובעת את המגיע לה. בשמחה רבה מסכימה הָאֵם המאֻשרה לשלם את נְשיה. הדבר נודע גם באולם השני. במקום שיושבים הגברים לקבל את פני החתן, ועוזב את מקומו הדוד שמעון־אהרן ואחריו יתר האברכים הצעירים, שבלאו־הכי המה מתאוים להיות בין הנשים, וכלם נדחקים אל אולם־הנשים, במקום שהכלה יושבת על כסא־כבודה, כלם מתכנסים לראות בצאת לאה הזקנה לחול עם הכלה את המחול הראשון. גם הדוד חיים־סנדר, השקול והמדוד בכל תנועותיו, איננו מתאפק ונכנס גם הוא אחרי הצעירים. וכבר מבין שמואלקה הבדחן, שעתה עת לו להראות את כשרונו, והוא עולה על הכסא וחורז את חרוזיו:

לכבוד המחֻתנים,\
לכבוד חתן־כלה,\
תצא רבת־שנים,\
ראשונה במעלה.

הביטו, הנשים,\
התאספו, הגברים,\
ילמדו התישים\
לרקוד בעדרים.

מתחילים הרקודים,\
ראשון למחולות.\
הואילו, ידידים,\
זמרו בקולות.

ירעם התֹּף\
ויֶאֱנח הַבַּס,\
החליל כעוף\
והצימְבַּל יאמר: הַס.

נגנו בכנור

הנחל, המשתפך אל תוכו ומתרפק עליו, כאשר יתרפק הילד על הגדול ממנו ומבקשו לקחתו אל עגלתו לנסוע... ומקצות המרחק נשקפים אליך יערות עצי־ארן ושדות־דשא, הנושאים אל אפך ריחות הצמחים. עתה היערות אינם עוד. הניפו הגרזן על עצי־הארן ועליהם בא הכורת, ועיניך הרואות רק את עוללות היערים ושרידיהם, את אשר הותירו אדוני האחוזות ולא נתנו את שארית מחמדיהם בכסף, או את אשר התגברה האדמה חֲיָלים ותוצֵא עצים רכים וצעירים תחת אלה, שכבר נרקבו בבניני הדרום או מתחת לפסי מסלות־הברזל. אבל בימי ילדותי, אך יצאתי מקיר העיר וחוצה, ויערות־ארן זקנים ומלאי־לֵחַ שתו סביב כנֵזר לכל העיר לארבע רוחותיה.

יפה היא העיר, יפה עד מאד, ואולם הורי ומורי לא הראו לי מעולם בילדותי את כל ההוד וההדר של עירנו, וכמו הסתירו מפנינו את כל היפי ולא נתור אחרי עינינו ולא יאמר לבבנו: מה נאה אילן זה ומה נאה ניר זה, ולא נתחַיֵב בנפשנו... סביבי ראיתי רק חצר מלאה רפש, שאך מפני גזֵרת המלכות ומיראת העֹנש והקנס היו מֻכרחים לנַקותה מפקידה לפקידה. אצל כל המחסנים בצות קטנות של מי־מדמנה וגללי־רפש מן העגלות והסוסים החונים שם בשעת פריקה וטעינה של הסחורות. פִנות החצר מלאות שדרות חביות ריקות של דגים מלוחים, שסרחונם עוד לא גמר. במקום־רואים עומדים שני בנינים, ובכל אחד שלשה פשפשין – בתי־כסא של צבור ויחידים, שאך האחרונים סגורים, ויתרם דלתותיהם פתוחות ומה שבתוכם נראה לכל עובר. במרכז החצר נמצא הבור לשופכין, בור גדול שיספיק לכל השכנים הרבים דרי־החצר, ועל־פני רשת־העץ שמעל־פני הבור תראינה עיניך תמיד כלבים נודדים וחזירים תועים נוקרים בהתמדה ומבקשים להם שם אֹכל. וגם אצל הבור בצה סרוחה תמיד, כי אך תגיע השפחה אל גבול הבור וכבר עֵיפה היא ושופכת את עביטה ס מ ו ך לבור. על־יד הבור מתנשא גל של אשפה מכל „הטוב", שזלמן־יון, שומר־החצר, גורף מזמן לזמן מעל הסבכה מעשי־רשת שעל־פי הבור.

אבל באו ונחזיק טובה למשה בן עמרם, שהשכיל להוציא את עמו ממצרים למועד חֹדש־האביב וקבע לנו מועד חג־הפסח והמלמדים נותנים לנו חֻפשה מן החדרים ומן הלמודים, וכמעט חֹדש־ימים חפשים אנו

ובעיני נשיהם, ומקומה של לאה לא נפקד בכל ברית או חתונה אצלם.

לאה הזקנה היתה האחרונה אשר עזבה את הבית אחרי אשר נמכר החצר ויהי לאחר. קן־המשפחה נהרס. אחד אחד נמלטו להם האפרוחים, מי אשר עשה לו כנפים וירחֵק נדוד, ומי אשר נפל שדוד או מפרכס על־יד עֲרֵמות ההרס...

## כא

## אבא בא לפסח

„חן מקום על יושביו", ובפרט על איש שנולד וגדל וכל שנות ילדותו עברו עליו במקום ההוא. ואף אמנם יפֶה הוא המקום, אשר עיר־מולדתי שוכנת עליו. מרום־העיר וטבורה הם על השפה הימנית, ההררית, של הדניֶפּר. הנהר מתפתל כנחש עקלתון מבין החולות של הפּרוָר, ואך בצאתו אל מול חצרות בתי־התפלה הוא נגש ישר אל הגבעה, וגולל לו את גליו הקלים והנוחים מתחת לגשר על־פני גבעת־הגֶבֶּרנַטור הלאה הלאה, ויקח על דרכו עמו את מֵי נחל־האלונים. גם הנחל הזה גובל את העיר, את החלק ההררי, מצד מערב, והוא המפריד בין „דגל־הזהב", בין בתי־החומה אשר ברחובות הישרים והרחבים, רצופי־האבנים ויודעי־המטאטא אשר במרכז העיר, ובין הסמטאות העקֻמות ומשכנות־העניים בתחתית ההר ובכל המורד והמישור משני עברי הנחל. עתה נחל־האלונים כמעט חרב ויבש, ואך בימי האביב, לעת הפשרת השלגים, יִרבו מימיו ויגרפו אל הדניפר את כל אשר נאצר בין שארית האלונים – כן: שארית, כי גם האלונים עתה כמעט אפסו – בכל חדשי־החֹרף. ואולם אני זכֹר אזכֹר עוד את הנחל הזה כנהר שוטף, וברחובות אחדים היו נטוים עליו גשרים, ואהלי־רחצה היו בנוים על שפתו בקיץ, ועל־פני אשדותיו היתה טחנה גדולה ורבת כֹּח. ופעם אחת גברו המים בנחל הזה מאד, ויתקצף הנחל ויתרגש ויהרוס את כל אשר שָׁכרו על דרכו, ויקרע את גשריו מעליו, וישטוף במרוצתו את כל המישור והשפלה על שפתו, ויקעקע בתים רבים ועצים רבים עקר בחמתו... ובעמדך על מרום גבעת העיר, וראו עיניך את הרצועה הרחבה והלטושה של הדניפר, ואיזה הדרך באים אליו מימי

ושלֵוים, פעוטים ורגילים, שמעולם לא יצאו מגדר הרגיל. לכל מכתביו היה כמעט נוסח אחד. הנה לנגד עיני רוחי מכתבו: „לאבי מורי הרבני הנגיד יר״א וכו׳, ולאמי מורתי הצנועה מנשים באהל תבורך מרת וכו׳, ולזוגתי הצנועה אשת חיל מרת וכו׳, בני ובנותי, אחי ואחיותי, הם וכל אשר להם, כלם יעמדו על הברכה״. ובאין כל חדש ומפתיע, לא היה רצון מלפני אבא לכתוב לפעמים יותר תכופות. ואולם בני המשפחה, ביחוד אמא וסבתא, דאגו תמיד ושאלו תמיד את נושא־המכתבים: אם יש מכתב מפטרבורג?..

זה היה בחֹרף בסופו, וכבר עבר יותר מחֹדש ימים ומאת אבא לא היה מכתב. איזה עוף־השמים, איזו אשה בעלת־דברים, הוליך את הקול אל סבתא, כי בפטרבורג מתהלכת מגפת החלי־רע. כאַיָּלה שלוחה מִהרה סבתא לעלות במדרגות אל ביתנו לשאול את פי אמא, אולי היא יודעת איזה דבר, אולי שמעה... סבתא פֵּרשׂה בידיה, חקרה ודרשה את כל בני המשפחה, ובלבה חשבה, שמסתירים ממנה איזה דבר, איזה אסון... והנה קרה האסון. השבץ אחז את סבתא ויאכל חצי־גופה. היא חלתה מאד ימים רבים, וגם כאשר שב רוחה אליה, לא ירדה עוד מעל מטתה כל שנות חייה האחרונות, כשתים־עשרה שנה.

אך חלתה סבתא, כתב סבא לאבא, שיבוא הביתה לחג־הפסח הבא. עד־מהרה באה תשובתו, ואת לב כלנו שִׂמחו בבשורה, כי בוא יבוא אבא בקרוב. זה כשנתים ויותר לא פקד אבא את ביתו, ובצאתו הייתי כבן שש שנים, וכמעט לא זכרתי את פניו. אין פני אדם נקבעים ונשמרים בזכרוני על־נקלה. זוכר אני פני ספר, אותיות הדפוס, מקרים ומעשים, אבל אני מתקשה מאד להכיר ולהבחין פני בני־אדם גם מן הידועים לי, וקשה היה לי לתאר בדמיוני את פני אבי. אבל שָׂמַחתי מאד לקראת הבשורה, ואני ואחותי הקטנה היינו הולכים בכל יום ומטים אזנינו אל עמודי הטלגרף להאזין את רעד חוט־הברזל, אולי זאת היא טלגרמה מאבא, מבשׂרת את בואו...

והוא בא. זוכר אני, כי באישון־לילה, בעת אשר כל בני־הבית יָשנו את שנתם, נהיתה פתאם כמו מהומה בבית: העלו נרות, ואחד מן האחים עורר גם אותי ויבשר לי את הבשורה. אבל אך רגע פקחתי את עיני, והשֵׁנה תקפתני ואישן עוד הפעם, ואת אבא ראיתי ממחרת בבֹּקר, בבית־התפלה אצל סבא. זה היה ימים אחדים קֹדם הפסח, בימי „בין

לנפשנו. אז נופלים הכבלים מעל ידינו הרכות, אז שואפים אנו במלוא רֵאָתנו את רוחות־האביב, אז מרגישים אנו, גם בלי הוראת הורים ומורים, את נשמת הטבע המתעורר לתחיה... אף רגע לא תנחנה רגלינו בבית, אזנינו נטויות אל הֶמְיַת כל שטף מים ועינינו אוכלות כל ציץ חדש, כל עשב בגיחו מן האדמה, רודפות כל משק, כל זמזום, כל מעוף... אמנם, לא למדנו להתבונן ולהבין אל מחזות הטבע, ולכן כל רשומיהם דקים היו וחִוְרים, ואולם תחת זאת קלטתי את מחזות החיים של הבית, החצר, המשפחה.

ואותם אני זוכר, אותם אני רושם.

חֹדש האביב הולך ובא. אבא שלי יושב לו בפטרבורג זה יותר משנתים, לרגלי המשפט בדבר בית־החומה ולרגלי עסקיו. כל הימים שהיה סבא חי, לא היה אבא כותב ביחוד לאמא מעולם, רק בתוך מכתביו להוריו היו דברים אחדים גם לאמא. זה היה מכבוד הורים, אם כי כבר הספיק אז אבא בעצמו להשיא שתי בנות ובן. גם על־אודות הדברים היותר נכבדים ועומדים ברומו של הבית, כמו שדוכים, למשל, היה אבא כותב אך אל סבא, והיה כולל בתוך המכתב מענינא דיומא ביודית, למען תוכל גם אמא לקרוא בעצמה את הדברים המְיֻחדים בשבילה. וכן גם המכתבים, שהיתה אמא כותבת לאבא, היו יוצאים לדרכם מביתו של סבא, בתוספת שורות אחדות ממנו, והוא בעצמו היה כותב על המעטפה את האדריסה כהאי לשנא: „לבני מו״ה שמאי שיחי׳ בספ״בורג״. רק „ספ״בורג״ היה צריך לכתוב רוסית, למען ידעו פקידי־הפוסטה לאן לשלוח את המכתב, ואולם כל האדריסה היה כותב עברית, כי בעת ההיא, בשנות הששים למאה שעברה, היו בעיר־הבירה האחים בֵּיֶלינקי, יהודים משקלוב, שהיו מטפלים במכתבים של אחב״י, ומזה היתה פרנסתם, והמה ידעו, כמובן, מי הוא בנו של סבא. מכתבי אבא הביתה היו קצָרים תמיד. וגם את אלה היה כותב מפקידה לפקידה, בהפסקות גדולות. תמיד היו מחכים למכתבים ממנו, תמיד דאגו למכתביו כי אינם, תמיד היתה אמא מתאוננת ודואגת, וסבתא, מובן היתה עוזרת על־ידה לדאוג, אך ללא־הועיל. יכול אני להצדיקו רק בזה, כי בשורות טובות ומפתיעות לא היו מכתביו מביאים לנו מעולם. המשפט על־דבר בית־החומה שֶׁרַךְ דרכו בעצלתים שנים רבות, וגם עסקיו הוא היו שקטים

אצל סבתא צהלה ושמחה, מה שאין כן בבוא סבא אל החדר. הוא שואל אותי על־דבר ההכנות לקריאת „שיר השירים". בכלל, לא היה סבא סובל מושב־לצים ודברים של מה־בכך. הוא לא היה מאריך בשיחות גם עם בניו, אם כי אבא והדוד שמעון־אהרן היו אורחים, שאך זה עתה באו. אין שעתו של סבא פנויה לשיחות בטלות, בפרט שהימים ימי ערב פסח. מלבד קֻפַּת „מעות־חטים" הכללית של העדה, היתה לסבא קֻפָּה מְיֻחדת משלו, בשביל העניים שלו, כמו שהיו לו גם „גמילות־חסדים" משלו, והוא היה מקבץ בשביל קֻפּותיו מאת אנשי־שלומו והמתפללים בבית־תפלתו, וביחוד מאת בניו ונכדיו. סבא היה מבקר קשה תמיד את מוסדות־הצבור של העדה, והיה קובל על הגבאים המתאוננים, שהקֻפָּה אצלם ריקה. „מדוע בקֻפּת גמילות־חסדים שלי תמיד יש כסף" היה אומר. והדוד שמעון־אהרן היה משיב בהלצה: מפני שאצל אבא עניני גמילות־חסדים מְשֻׁתּפים עם הכנסות החצר. תמיד היו לסבא עניי־סתר, שהוא ידע את נגעי לבבם הכואב, והוא היה דואג לקבל מאת בניו ומקרוביו, ונותן ומחלק. וקֹדם הפסח היה תמיד טרוד, עמוס עבודה. פִּתקה אל החנות של קמח, פִּתקה אל האופה לאפות את המצות, פתקה אל הרבנית לתת יין־גפן למוכ"ז, פקודה ללאה לתת תפוחי־אדמה מן המרתף, דלועים חמוצות, וכדומה. ועל כלם כסף מְזֻמן לצרכי פסח לאלמנות עניות, למלמדים שחסר להם עוד שטר בן־שלשה לפסח, הלואות לחנונים „רק עד אשר יתן ה' והחג יעבור". כל הצרכים האלה היו ממלאים את סבא דאגות וטרדות, וסוף־סוף היה לוקח מאת שמעון־אהרן בנו איזו עשרות רֻבּלים, כי לא היו מספיקים לו סכומי הכנסותיו לצרכיו הרבים.

את ידיעותי בלמודים בחן אבא לא מתוך הספרים כדרך בחינה לשמה, כי־אם דרך העברה בעלמא, בתור שיחה מן הצד על־אודות הענינים של המסכת, שלמדתי בחֹרף שעבר. שלום ורֵעות היו לי עם אבא, וכן היו היחוסים שלו עם כל יתר בני־הבית. אל כל מקום שהיה הולך, היה לוקח גם אותי; אבל הוא כמעט לא יצא משער החצר החוצה בימים הראשונים לבואו הביתה. קֹדם לערב החג הלכנו אני ואחי עם אבא לבי־מסותא של הקהל, בית־המרחץ הגדול אשר בנתה העדה מכסף־הקבורות של שני עשירים שמתו בשנה אחת. בכַוָּנה הקדים אבא ללכת למרחץ ימים אחדים קֹדם ערב־החג, למען לא יפגוש שם הרבה אנשים ולא

הזמנים״, כשהילדים חפשים מהחדר, ואבא התרועע עמדי תכף ויתן לי את כל חפצי: אגוזים ומגדנות וגם כסף מזומן. שעות שלמות היה אבא יושב אצל סבתא, משוחח עמה, מספר לה. גם אחי־אבא הקטן, הדוד שמעון־אהרן, בא לחג הפסח. הוא בא בעגלת־הפוסטה וירד אל בית הוריו, ואת החפצים שלח אליו הביתה, כי כן היה מנהגו תמיד בבואו מדרכו לסור בראשונה לראות את פני אביו ואמו, לשוחח עמהם שיחה קלה, ואחר־כן ללכת לביתו הוא.

והימים אשר ישבו אבא והדוד שמעון־אהרן אצל סבתא היו טובים ושמחים. הימים קדם חג־הפסח, ועלי להכין את עצמי לקריאת „שיר השירים״ בצבור מתוך המגלה בשבת חול־המועד, אבל לבי בחדר סבתא, במקום שיושבים אבא והדוד שמעון־אהרן. שמה מתאספים ובאים גם רבים מן המשפחה, גדולים וקטנים, מרבים שיחה ולהג כדי לבדח דעתה של סבתא, ואוכלים מן הפרות והממתקים, שהיה הדוד שמעון־אהרן שולח להביא מאחת החנויות, או מן המגדנות, שהיו תמיד בארגז המשמר של סבתא. הארגז הגדול הזה, חבוש עור ובירכתים מסמרים נוצצים לכל ארכו ורחבו, נחשת־קלל צפוי לקרנותיו, ומפתח גדול פותח את מסגרו המשנה, היה מלא מזן אל זן מכל מעשה־אופה מלאכת לאה הזקנה, או מה שהיתה מביאה הדודה יפה מנחה לאמה, וגם פרות מפרות שונים. הנשים העניות, מוכרות הפרות, היו באות בסליהן לפני סבתא אל חדרה, מברכות אותה בצפרא טבא, ומתחננות לקנות מהן סחורתן. וסבתא ידעה, כי דרושה לה תמיד סחורה רבה בשביל הנכדים והנכדות, שכמעט בכל יום באים לדרוש בשלומה, ופני כל אלה לא יראו ריקם, איש איש כערכו מקבל ממנה מנחה. אנחנו, ילדי החדר, היינו מבכרים כסף מזמן על מיני תרגימא. בחדר למדנו לדעת את ערך הכסף, שבמחירו אפשר לקנות גם ממתקים, גם צעצועים שונים, גם מכשירים נחוצים כמו אולר, חליל, וגם — אם השעה משחקת — להשתתף בקנית צפור בכלוב או יונה... ואולם בימי השבת והחגים, בשעה שכסף אסור מחמת מקצה, היינו מקבלים מאת סבתא כל אשר היתה נותנת לנו, וגם היינו לוקחים מה שלא נתנה, כי על־כן עיניה כהות... וכסף היה לסבתא תמיד די והותר, כי הדוד שמעון־אהרן היה נותן לה בעין יפה, והיה משגיח על זה, שצרור־הכסף של אמו יהיה תמיד מלא וגדוש.

מִן העבודות של הדודה מרגלית, שאך היא לבדה יודעת כמה שעות צריכים לבשלו, כמה פעמים להרתיחו, כמה ביצים וכמה בצלים צריכים לשום בתוך הַמִלוּא. והדודה מרגלית כבר עומדת מאז הבֹקר בחצר על־יד האח המבֹערת מתחת שלש־הרגלים, ומנצחת על קלחת־הנחשת הגדולה, אשר כמוה אך אחת לסבתא, ואשר אותה, את הקלחת המצֻיָנה, יודעים כל המלצרים שבעִיר, ואותה מבקשים בהשאלה כל מי שיש לו חתונה או הגבאים לסעֻודת חברה־קדישא. סגולה יתרה לדג־לבן, שטעמו עומד בו ימים אחדים, אם אך יודעים אל־נכון את סוד בִשולו, ולכן, בעלות המחיר על דגים חיים, אוכלים מן הדג הלבן, המוכן לכל ימי החג. ואולם – משה־אנשיל בדג־לבן משלו, ויצחק הַדַיג צריך לדעת את שלו, את המוטל עליו. ואם הוא חתן של לאה הזקנה, ובזכותה הוא גם מתפלל „שחרית" בבית־תפלתו של סבא, הלא הדין נוֹתֵן, שהוא גם צריך לדאוג, שיהיו בשביל הסדר דגים חיים אצל „הבעלים שלו". ובכן, דגים ישנם, ואת העופות גם־כן שחטו מאתמול, בפרט את הברבור האָבוּס, אשר אותו פטמה לשמו של סבא הרבנית הדשקובקית, שקבלה את מחירו בגמילות־חסד עוד בחֲנֻכה שעברה. – לאה עסוקה מאד. התנור בוער כאש, ואבנים קודחות מוּצָאות ומֻשלָכות אל תוך קלחת מלאה מים, ומטהרים ומכשירים את כלי־הכסף. מכל בתי החצר נאספו שמה לטהר את הכַפות והמזלגות ויתר הכלים, החרוזים כמחרֹזת דגים על חוטים ארֻכים, ובמטבח שאון ומהומה גדולה.

— לאה — פותח זלמן־יון את דלת המטבח ומודיע — בעל־הבית קורא לך.

— מה זה שם פתאם? – שואלת לאה – הלא אתה רואה: אני עסוקה... איך אעזֹב פֹה?...

– אבל הוא צוה לקרוא לך, ותכף. הוא רוגֵז...

לפקודת סבא אין מסרבין, בפרט שהוא רוגז. המבשלת עוזבת כרגע את המטבח ואת כל השאון ביד הקהל, הנערים והנערות אשר שם, ונצבת בחדר סבא.

– לאה – אומר סבא בדאגה רבה, כאִלו כל ספינותיו נטרפו בים הגדול — אומרים, שציפה של מרדכי־יוסילי נשארה בלי פסח: רק מצות לבד לה, ויותר אין כלום... האֻמנם?...

ישאלו ממנו חדשות מעיר־המלוכה. שׂנא היה שיחות יושבי־קרנות על־דבר חדשות־המדינה ומתלוצץ היה על מסַפריהן. כאשר שאלו אותו בבית־התפלה, כאת איש הבא מפטרבורג, על כל הנשמע „בעולם הגדול", ענה ואמר, כי אמנם קֹדם צאתו מעיר־הבירה נתן מַשקה לכל הבטלנים בבית־התפלה שם ובִקש אותם לספר לו כל החדשות מעולם־המדִינות, למען יוכל להשיב דבר לשואליו בעירו; ואולם אחרי שהריקו הללו את כל הבקבוק, הודו ולא כחדו, שהחדשות המדיניות גלויות וידועות יותר לבטלני ערי־השדה מאשר לבטלני פטרבורג... בבית־המרחץ של הקהל היה הגזבר אחד מ„אנשי־שלומנו", ממקֹרביו של החצר בכלל ושל אבא בפרט, יהודי עני מדֻכא כל ימיו, אבל שמח תמיד בחלקו ומתפאר, כי טוב לו מאד. שמו היה ישראל מיכל־לֵזרס. כל העסקים השונים שהיה עושה היו „מצליחים" מאד, אך מעשה־שׂטן, לא היו מגיעים לידי הספקת איזו לטראות־קמח לשבת. הוא נסה להכין משחה שחורה לצחצוח־נעלים, שלזו היתה דרישה תמיד בערבי־שבתות — ובכל זאת אי־אפשר היה להכין את השבת בלי גמילות־חסד קטנה. הוא היה כרוך אחרי אבא, וגם נִסה פעם אחת ללכת אחריו לפטרבורג, במקום שנעשה מלמד לילדי אנשי־החיל ללַמדם את הקריאה בעברית ומעט חֻמש. אבל גם בזה לא הצליח, מפני, שלפי האמת, היה הוא בעצמו מתקשה, לא־עליכם, בעברית... וגדולה היתה שמחתו לראות את אבא „אצלו", בבית־המרחץ שלו.

— ומה בדבר צרכי פסח? — שאל אותו אבא קֹדם עזבו את המרחץ.

— חצי הפסח כבר יש לי — ענה — : חמץ אין בבית; מצות בודאי תהיינה, כי כלום ראינו יהודי בלי מצות לפסח. העִקר הוא — יי"ש של פסח, מעט ספירט... אם לא יהיה אצלי, אבוא אליך, רבי שמאי... ברוך־השם, רֻבל וחצי לשבוע אני מקבל שכירות, וגם איזו הכנסה: הנה, יש לי בורית למכירה, כל חתיכה בפרוטה. ברוך־הוא וברוך שמו! מצות... תהיינה מצות!... גמר בבטחה.

וראיתי, שאבא לא לקח ממנו את היתר מן הרֻבל שנתן לו מחיר הבורית.

והנה ערב פסח. מן הבֹקר הביא יצחק הדַיָג, חתָנה של לאה המבשלת, דגים, עודם מפרכסים, ומן המֻבחר. באמת יש במחסן־הקרח מן המוכן לפסח דג־לבן, שהביא משה־אנשיל הסוחר בדגים־מלוחים מאסטרחַן, בכַונה תחלה להנאות את סבא: ובִשולו של הדג המצֻין הזה היא אוּמנות

לו דרך בחצר בין הילדים בני־גילו בגאוה וגאון, או מצוה על זלמן השמש — לא מבקש, אלא מצוה — כי יתן לו את המפה לגלילה, או מסובב את הצעקן שלו באמצע קריאת המגלה, גם כשלא הזכירו את המן האגגי, מבלי שים לב אל מחאת הגדולים, או כי הוא שופך מים מחלון דירתם על ראש איש עובר, אז היה מניע את ראשו אחרי הילד החצוף והיה אומר:

— יודע אני זה הדור החמשי של המשפחה הזאת, הטַרְרַמִים האלה, כֻּלם בעלי־גאוה, עזי־פנים וגאיונים, שאי־אפשר לעמוד במחיצתם.

חמשה דורות, אני לא ידעתי ואולם שלשה גם אני יודע וראוים המה להרָשם במחברת־תמונותי.

ידעתי את אלישע טַרְרַם, כי הוא היה מְחֻתּנו של סבא שלי, בנו של זה נשא את אחות אבי לאשה. ואולם במשך שנים רבות לא ראיתיו אף פעם בביתו של סבא, גם לא בימי חג ומועד. לא היה „ברגז" עם סבא חלילה, רק די לאדם כמוהו, שהיטיב עם מְחֻתּנו ויתן לו את בנו לחתן. וכשהיתה אשתו שואלת אותו, אולי ילך לבקר את המְחֻתּן, כי הלא חג היום ואנשים מְחֻתּנים מבקרים איש בבית רעהו, היה משיב רק: עֶה... ושום בריה לא היתה יכולה לעמוד על פֵּרושה של קריאה זו. בעצמו חשב, שבזה די להבין בינה, שהבִּקור הזה אינו לפי כבודו.

את ביתו לא בנה ישר אל מול הרחוב, בשורה אחת עם כל הבתים, אלא עמֹק עמֹק בתוך חצרו.

— איני חפץ, העוברים־ושבים ברחובות העיר יביטו אל חלונותי, לראות כל הנעשה שם. אני יושב ושותה טֵה, ואיזה פרחח, למשל, עובר בזמן ההוא ונותן את עיניו בי. מה לי ולו? ואם יצחק־שלמה בנה לצד הרחוב, הלא הוא פתי ידוע, וכל מה שמלכה אשתו רוצה הוא עושה, השוטה הזה. שכן יפה. לו ידעתי, כי ימהר המבֹהל הזה לבנות לו בית, ועוד בן שלש קומות, — בכל כֹּפר לא הייתי נותן לו לקנות את המגרש על־יד חצרי, באמת, אני הלא בר־מצרא, ועוד עתה אפשר היה לערער על קניתו ולעורר משפט על זכותו לקנות את המגרש בלי רשותי. כן. הוא היה צריך לבוא אלי ולקחת ממני רשות. אבל אינני חפץ גם להשָפט עם שוטה.

ויִבן את ביתו בתוך החצר. בינינו לבין עצמנו, היתה סִבה אחרת

– אפשר... – אומרת לאה.

סבא לא חכה לידיעה כזו; הוא חשב, כי לאה תכחישנה.

— לכי וראי – מצַוה סבא – הלא זה בחצרנו – מוסיף הזקן בתלונה גלויה — וצריכים היו לראות, לדעת...

– אך אטהר את כלי־הכסף ואלכה, ואביטה מה שם... – אומרת לאה.

– לא להביט. מה יש לראות? – קורא סבא ברגזה – אלמנה יושבת בחצר, ואין יודעים כלום! קחי שם אצלך בשר, שומן, ביצים, והביאי אליה... פראים! יושבים בחצר אחת, ואינם יודעים, ואינם רואים!... ומרגלית מדוע אינה יודעת כלום?...

ערפו של הזקן כבר התאדם, וזה האות, כי חמתו עצורה בו.

– פראים – הוסיף – וגם יעקב קרליני, מלמד שוטה זה, כמעט נשאר בלי פסח. טוב שאמרה לי עתה בּרינה הקַצבת... זלמן! שלחי אלי את זלמן!..

– יעקב קרליני – נכנסת בדברים סבתא, המרגישה בכעסה של בעלה ומתכַּונת לשַכך מעט את חמתו — הן הוא מלמד, ואיה אפוא בעלי־הבתים שלו? המה מחיבים לדאוג...

— „בעלי־בתים שלו" — עונה סבא — בודאי עניים כמותו... ואולם, כמדֻמני, שאין לו גם תלמידים, לפתי שכזה, שוטה שבעולם, מתבּיש לאמר, לספר!....

ועד שעה מאֻחרת בערב־החג עסוק סבא בכתיבת פתקאות שונות ובחלוקת סכומים לַבּאים אליו, הנכנסים בהצנע ויוצאים בלחש, והזקן כועס, מדבר לעצמו:

– פראים, שוטים! בערב פסח עם חשֵכה נזכרים, שאין להם לצרכי החג! גבירים בעיר, עסקני צבור, מאספים למעות־חטים!... דוד המלך אמר „אשרי מ ש כּ י ל אל דל", צריך אתה להשתדל, שיבוא העני לפניך, שיתרצה לקבל מידך, שיגַלה לך נגעי לבבו... חזירים, אינם מבינים כלל!..

## כב

## חמר גאוה

כשהיה אהרן הביחובי רואה את הילד אליהו בן פסח טַרְרַם חוצה

החסידים, להציג להם יד ושֵם בקהלם אחרי מות אביהם. אחד הבנים של הרבי בא גם למוהליב ויתאכסן בביתו המְרֻוָּח של יצחק תַּנה, מוכסן היי"ש ועשיר שנתעלה. סעודה אחת אכל אצל בֶּר־לֵיב, קרובו וחוכר־הַגַּפִּזה, בר־אורין והתַן־עשירים. ולא היה קץ לחרפות אשר חרף אלישע טרים את יצחק תַּנה ואת בֶּר־ליב, ויהי להם לשונא בנפש, על אשר זכו לכבוד, שהוא לא זכה לו. כל הימים אשר ישב בן הרבי קוה, בלי כל יסוד, כי יבוא הקדוש לבקר גם בביתו. וכאשר עמד הרבי לעזֹב את העיר, והוא נוכח, כי לשוא היתה תקותו, פקעה חסידותו ממנו ולא הלך גם להפרד מן הקדוש ולקחת ממנו ברכה. החסידים, כמובן, הרגישו בדבר ויתלחשו:

— בעל־גאוה, גס־הרוח...

וישראל בנו עלה עליו. גאותו ורום־עינו וגבהות־לבו לא ידעו כל גבול. הכל צריכים להיות תחת רגליו, והמורד בו — שונאו בנפש. לכל אספות הקהל היו מחֻיבים להזמין אותו, אם כי הוא לא היה בא, אבל אם חלילה ישכחו ולא יזמינו אותו, אז ירדפך ויהי שונאך לעולם. וכל מה שתחליט האספה ואיך שתחליט ומי שיחליט — לעולם אינו מוצא חן בעיניו.

— מי היו החכמים שהתאספו שם, הא? — היה שואל בלעג — אמֹר להם, שאני אינני מסכים. הי̇ה לא תהיה.

ולא היה מבאר מי אלה „להם" שהוא מצוה לאמר, ומה הוא הדבר, שאיננו מסכים לו.

תמיד היה מספר באזן מי שחפץ לשמוע מכל פרשת גדֻלתו „שם", בפטרבורג, למקום שהיה נוסע לעתים קרובות, אף כשלא היה לו שָם ענין מיֻחד. ובשובו היה מספר מעשיות כמו לתְמו, שמהן היה עליך להבין ולדעת את רֹב עשרו ורֹב גדלו „שם".

הנה הוא יושב לו בבית־התפלה שבחצרו בליל־שבת, בין קבלת־שבת למעריב. סביבו נאספו כל אנשי המנין שלו לשמוע מפיו חדשות מדיניות מפטרבורג. והוא מספר:

— היה לי בפעם האחרונה מקְרֶה, שכל־כך עורר בי צחוק, עד כי כמעט שנתפקעתי. אני נכנסתי לחנות של בגדים מוכנים, להזמין לי פְּרַק בכדי ללכת אל המיניסטר להודות לו על אות־הכבוד שקבלתי. ידעתי,

לזה. ידו לא היתה משגת לבנות בית בן שתי קומות, בית גדול לצד הרחוב, כמו שהיה מתאים למגרָשו, וכמו שבנה יצחק שלמה שכנו. הוא קִנא בשכֵנו, שהיתה מלכה אשתו אשת־חיל והצליחה בחנותה, עד כדי לבנות בית גדול — למרות עיני טַרְרַם. בית גדול על־יד מגרָשו, בעת שידו הוא לא תמצא לבנות כזה, הרי זו עזות והֶצפה שאין דֻגמתה.

וקשה היה לאדם לצאת ידי חובתו בחלוקת כבוד לגס־רוח כזה. תמיד היה לו עסֶק עם הגבאי בבית־התפלה על דבר העליות — הוא היה נקרא תמיד ששי — לפניו ולאחריו. ופעם אחת, בחל־המועד סֻכות, התפרצו אל ביתו השַמשים של הברה־קדישא בתרועת „מזל טוב" לבַשרו, כי זכה בגורל הקלפי של החברה ויצא להיות אחד הבוררים, שעליהם למנות גבאים ויתר משמרות־הקֹדש של החברה. השמשים המבשרים חכו לשאת מנחה מאת פניו על הבשורה, אבל רבי אלישע טַרְרַם חקר ודרש, מי הם שני הבוררים האחרים אשר זכו בקלפי. וכאשר נודע לו, כי אחד חַיָּט והשני פקיד בחנות, לא קבל מאת השמשים לא את המז"ט ולא את הלביבה המתוקה שהביאו לו, ויגרש אותם בחרפה.

ממחרת בא אליו אחד הגבאים, כף־המבשלים בעסקי החברה־קדישא, ואשר באמת אך „בלהטיו" זכה אלישע בגורל הזה, ויוכיח אותו על מה ולמה גרש את השמשים.

— פִּרְחָהים שכאלה — ענה — עם מי אתם מושיבים אותי, — עם חַיָּטים וקבצנים?

— אבל הלא זהו קלפי, גורל, — והלא הם הברים, וכל חבר יוכל לזכות בקלפי, ומה לעשות?

— מה לעשות? — ענה — לֵך, שוטה, ואמור „להם", שאין חלקי ומקומי ברחוב הסנדלרים. ישַנו את התקנות, לבל יוכל כל מאן־דהוא לזכות בגורל ולהיות בורר.

— אבל הנה בשנה שעברה היה רבי איסר בורר אחד, ושני לו היה עקיבא החיט.

— רבי איסר, רבי איסר — פרא אדם, זה אצלכם „רבי" איסר, — ואני לא אלך, לא אלך.

הוא היה נמנה על החסידים מצְבועאל. והנה באחד הימים, כאשר קרבו ימי הרבי הזקן למות, יצאו בני הרבי אל כל הערים למשכנות

ולמען לא יבואו בשאלות וחקירות על־אודות פרטי הדבר, הוא גומר את ספורו ואומר תכף כמצוה:

– כבר עת להתפלל ערבית.

קמצן בעניני־צדקה ובכלל רע־עין, היה מפזר בכל־זאת ביד רחבה, כדי למצוא חן בעיני הפקידים והשרים בעירו, ואמנם בעיניהם היה מוצא חן, אם כי לא הצטין בשכל ישר ולא במוח חריף. היה משתדל מאד להשיג אותות־כבוד, אם כי לא היה נושא אותם על חזהו. זה היה למטה מכבודו, כי באמת היה חושב כל אות־הצטינות שנתנו לו למטה מן זה, שהוא ראוי לפי עבודתו ופעולותיו.

לו היו ילדים הרבה, ובנותיו היו משכילות ובעלות־חן. והנה חפץ דוקא להשתדך עם הגביר הראשון בעירנו, עם משה בכור, אם כי הצעיר בנו היה איש לא־למד, לא תורה ולא חכמה ולא דעת־העולם. לשוא התקוממה הבת והתחננה לפני אביה, לבל יתננה לפרא־אדם זה; הוא כבש רחמיו ולא שמע לקול תחנוניה, כי ראשית לכל היתה אצלו גאותו — הנה הוא מחתנו של הגביר בכור.

אבל בדבר הזה נכשלה גאות־לבו עד־מאד. החתונה נקבעה לחדשי־הקיץ, ולא היה קצה לכל ההכנות הגדולות, שעשה אבי הכלה לכבוד החתונה. הנשואין היו במשכן־הקיץ אשר לאבי החתן, קרוב אל העיר, והרב הגאון בעצמו נתבקש לסדר את הקדושין. כל „העולם הנהדר" בעירנו כבדו את החתונה „הגדולה" הזאת כראוי לזה של „ענבי־הגפן בענבי־הגפן", כמו שהכריז השמש דמתא, בהזמינו את הקרואים אל החתונה. המון עגלות וכרכרות, ורב ששון ושמחה. כאמור, היתה החתונה במשכן־הקיץ מחוץ לתחום העיר, בגבולות המחוז. המחתן המתגאה על „כלי־הקדש" ומטיל אימתו על נושאי משרות־הצבור, לא שם לב לדאוג לקבל רשיון לחתונת בתו מאת הרב־מטעם של המחוז. אדם גדול כמוהו, אשר גם גוברנטורים משחק לו, האם ישים לב אל איזה רשיון של איזה רב־מטעם. והנה אך הציגו את החפה, וכמו מארץ צמח הרב־מטעם של המחוז בלוית שוטרים, וידרוש רשיון.

– מי שם, הא? — שאל טרם בקצף – איזה פרחח מפז לגשת? — והוא נסה לזרוק מרה, גם הזכיר את שם הגוברנטור, – אבל הרב, – איזה לבלר צעיר, יהודי שגמר בית־ספר קטן – לא נע ולא זע...

שהמיניסטר יזמין אותי אליו לארוחת־הצהרים, וכדי שלא אתגאל במאכלים אסורים, בחרתי ללכת אליו בעת שהוא מקבל את כל הפונים אליו. ואז נחוץ, כמובן, פְרַק. נכנסתי אל קַפְּלוֹן — זאת היא חנות, ששם מזמינים בגדים גם בשביל חצַר־המלך. יהודי, חַיָל נִיקֹלַיֵבִי, ועתה עשה עֹשר, מליונֶר — בינינו לבין עצמנו, אני אינני בקי בִפְרַקִים, ולכן אמרתי לו לקַפלון — הוא מכרי מכבר, עוד כשהיה איש־חיל פשוט נתתי לו רֻבל־כסף למנחה — שהוא יבחר לי מן המִבחר. יעלה הבגד עוד איזו מאות רֻבל. אני יושב שם, מנסה את הבגדים לפי מדתי, והנה נכנס גם פּוֹליַקוֹב. שלום, רבי שמואל — אני אומר לו. בכַונה קראתי לו כך, בשמו העברי, כדי להרעימו, יען כי הוא אוהב, שיקראו לו סַמוּאֵיל סוֹלמוֹנוֹביץ׳. — סליחה, אדון טַרְרַם — הוא אומר, כמעט לא הכרתיך. כבודך יתעשר. עניתי לו: ברוך השם, גם עתה אינני עני. — כן, כן — ענני פוליַקוב — יודע אני, עֵסק הכביש שלך הוא עסק לא־רע כלל, המיניסטר ספר לי על־אודות כבודך. באמת, לו חפצת והייתי נכנס בשֻתפות עמך. ואני הושב לי: לכפרות אולי אמצא צֹרך בך, עירוני מאָרשה, שעלה לגדולה. ונגמר.

והנה אני רואה מרחוק איזה פריץ, פקיד או בעל־אחוזה, מסתובב גם הוא בחנות ובוחר לו בגד. מה זה? הפנים כמו ידועים לי, אבל לא יכֹלתי להכירו. והנה הוא נגש אלי. — אדון טַרְרַם, האם לא יכירֵני? והנה, אדרבא, השתדלו־נא, אולי תמצאו את החידה, מי היה האיש הזה? ביקלימישוב, הגוברנַטור שלנו. איך, איזה הדרך? פטור, לא כלום. בקצרה, מן החנות הלך אלי, אל המלון „לונדון״, שאני יושב בו. ישבנו כל הערב, אכל עמי הארוחה, שהביאו למלוני מאת חַרְנַס, הרֵיסטוֹרַן היהודי, שגם הברון גינצבורג אוכל שם. ומפני שהיתה השעה מאֻחרת בלילה, אמר אלַי הגוברנטור: אדון טררם, האם אוכל ללון אצלך? — טוב. בחדרי היתה ספה טובה רפודה קפיצים, אבל קצרה מעט. חברתי גם כסא אל הספה ורפדתי לו יצוע. נתתי לו כר משלי, ולכסותו נתתי לו את המעיל של חֹל שלי. ושכב לו האדון על הספה. בלילה פתאם אני שומע קול נֵפֶל בחדרי. העליתי גפרור — והנה שוכב לו הגוברנטור סרוח על הרצפה, כי נעתק הכסא מן הספה, והוא נפל ארצה. לא יפֶה היה הדבר, אך בכל־זאת לא יכֹלתי להתאפק משחוק, וכמעט שנתפקעתי. טַרְרַח, טַרְרַח...

הוא השיג תאר יועץ־הממשלה, ואולי הוא כבר גם יועץ־הממשלה בפֹעל, גֶנֶרַל.

איזה הדרך השיג את התאָרים? אל תשאלו. „חוצפא אפילו כלפי שמיא מהניא", ולאדם הזה יש ממדה יפה זו יותר מעשרה קבין. הוא כבר איננו מתגאה במשפחתו ובכבוד אביו, הוא חושב, שגם האב וכל המשפחה צריכים להתגאות בו, בהֹטר זה שיצא מגזעם. הוא גם החליף את שֵם אביו, כי הלא אי־אפשר הדבר, שאבי גנרַל יקרא בשם ישראל. מובן, כי לעולם אין אתה מוצא את שמו בשמות הצבור העברי למעשי הצדקה והחסד גם בקהלת מושבו.

אנכי לא ראיתי פניו משנות בחורינו, יותר משלשים שנה. אך זה לפני שנים אחדות נקרה נקריתי באולם־האספות של הסתדרות מסחרית אחת בפטרבורג. באולם היו כשלשים איש, וביניהם הייתי אני היהודי היחידי. כך דמיתי. על הפרק עמדה הרצאה בענין מסחרי־אֶקונומי, ונקראו אל הישיבה חברי ההסתדרות הזאת בני מקצועות שונים. לא כל הנאספים ידעו והכירו איש את רעהו, ולכן היה, במובן היחס, שקט באולם. מי שהחזיק בידו כוס־הטֵה שלו, מי שלקח ספר או עתון מעל השלחן ומי שעשה לו איזה רשימות. ראיתי בין הנוכחים איש כבן פחות מששים, אבל משתדל להיות זריז ומהיר וצעיר משנותיו. הפנים לא מצאו חן בעיני מאד. השערות היו צהֻבות, וכבר מלבינות רֶבַן, ועין בוחנת ראתה, כי בעליהן נלחם נגד התמורה הזאת. הזָקן גלוח, אבל שפָמו ארֹך מאד ויורד למטה עד יסוד סנטרו, במקום שהם נראים כקצוות של הזקן. תמיד היה מאיר פנים, נכון לשרת, להכנע, משתדל למצוא חן, — אבל הפנים בכל־זאת בלתי נעימים. הוא התפַתֵל בין הנאספים, נגש אל אחדים מהם, וקֹדם שהתחילה ההרצאה הלך לו. בלבי בא החפץ לדעת, מי זה היה האיש הזה. באספה הכרתי וידעתי רק אנשים אחדים, שבמקרֶה לא נגש אליהם גבורי. יצאתי אל המסדרון ושאלתי את שומר־הבגדים על־אודותיו.

— זהו אדון טַרַרַם. מן היהודים, אבל הוא גנרַל.

— ומדוע הלך? — שאלתי.

— הוא איננו חבר אצלנו. לא הֻזמן אל האספה רק סר לראות איזו אנשים פה. —

– אדון טורם — אמר הצעיר, ודבריו ברורים וקשים – אני הנני רב הגליל הזה, ובלי רשיון לא אתן לסדר את הקדושין...

ולא היתה ברֵרה אחרת, וצריכים היו לפַיֵס את האדם הזה ולנהוג בו כבוד וגם – להזמינו אל המשתה. ומעַנין הדבר, שגבורנו ידע לערוך את הצעיר החצוף הזה ולהוקיר אותו, ומאז היה לאיש־סודו. בתקיף וחצוף כזה ימצא תקיף וחצוף יותר גדול כלי־חפץ למעשהו. לא ארכו הימים, והוא השתמש בו, בצעיר הזה, – להתיר את המוסרות אשר שם על בתו במשכן־הקיץ. כי, כמובן, תכף אחרי החתונה בעטה הבת המשכלת באיש אשר בחר לה אביה בעל־כרחה, אחרי נשואיה קבלה יותר חֹפש, ואביה לא יכל לכֹף אותה להיות לאיש ולא רוחה. התחילו השערוריות, שלא כל נפש יפה מסֻגלת להשתתף בהן, והצעיר „רב הגליל" מצא את ידיו ואת רגליו גם בארחות עקלקלות וחלקלקות. הצעירה השיגה גט־פטורין. המאורע הזה נתן ענין גם לאחד הסופרים בעל־כשרון בעירנו, ובשעתו שִׁמש תֹּכן לספור, שנדפס באחת מחוברות „השחר".

מני אז לא רדף עוד טררם למלא תאות גאותו על־ידי שדוכים מצלצלים. יתר בנותיו השיאו את עצמן מאשר בחרו הן, וכאשר היו הבנות מודיעות לאב על־אודות בחוריהן, לא היה חוקר ודורש, אם השדוכים הם לפי כבודו וגדלו, ורק היה פוקד על הבוּכהַלטר שלו:

– טֶלגרף לה, אני מברך...

לצרכיו לא היה מקמץ, ולכל דבר שיכול לתת לו לוית־כבוד ולשַוות עליו הוד וגבה ויפעה, היה פותח את ידו לרחבה, אבל מעניני־צדקה, מגואליו ומקרוביו וגם מאחיו עצמו־ובשרו קפץ את ידו. ואולם שנא וגם רדף את האיש, אשר עשה רעה לאחד מבני־משפחתו, יען כי כל איש חַיב לנהוג כבוד בכל אשר לו, ובני משפחתו בכלל.

ואני מכיר ויודע גם את הדור השלישי. כמעט בני גיל אחד אנחנו, והיו ימים אשר התרועענו, השתובבנו יחד. הוא למד בגמנסיה, בִּקר את האוניברסיטה, אך לא גמר את חק־למודיו. חָבֵר, רֵעַ לא היה מעולם. ארס הגאוה והחֻצפה התפתח והתחזק בדור השלישי, ומורשת־אבות זו התגברה גם באיכותה גם בכמותה. זהו איש אשר ישתמש בך, ברֵעותך, עד כמה שאפשר להוציא לעצמו תועלת, ואולם לעולם לא יתן לאחר להשתמש בו.

— בשבת אינן נושאות? נרות הן מדליקות? ומה יש לדרש עוד מהן? טוב, טוב, אין דבר...

ואל היולדות הצעירות במשפחתנו לא היתה נותנת לקרא את המיַלדות סתם, מלַחשות ומעוננות, אלא דוקא את המילדת המְמחית, שבא עליה הסכם הרופא; ואם הקשתה איזו צעירה בלדתה, היתה תכף מבהילה את הרופא, אם כי מומר הוא. ובשביל זה היתה פוקדת על אנשי־הבית של הָרות במשפחתנו, כי ישלחו לקרֹא בעת ובעונה אחת את המילדת ואותה, את הדודה מיכה. זאת היתה כבר חֶ ז ק ת ה; ואולם כאשר כרעה ללדת בפעם הראשונה אמא שלי, והיא הלא היתה בת אחותה של סבתא ובכן הלא שמירתה עליה יותר מסתם חָמות על כלתה, — התקוממה סבתא נגד „החזקה" של הדודה מיכה ותשלח לקרֹא את המילדת, ולַדודה הזקנה לא שלחה. ידעה סבתא, שבאם מצב הלֵדה ידרש לאחוז באמצעים „נחוצים" לפי דעתה, כמו אמירת תהלים ומשלוח אלמנות לבית־הקברות והסרת הפרֹכת מעל ארון־הקֹדש, אז לא תשים הדודה מיכה לב לזה, וראשית לכֹל תאסף אל חדַר המילדת רופאים משְמדים כאשר תוכל.

— תהיינה החדשות שלה – אמרה סבתא — בשביל בתה ונכדותיה.

והדודה מיכה הרגישה וידעה, כי האשה הזאת שונאת אותה; וגם היא לא אהבה אותה מעולם, כי על־כן אשה לא־למודה היתה ולא חכָמה, ורק מזלה שחק לה...

לה היה בית, שהכנסתו היתה מספיקה למחיתה ולכל צרכיה בכבוד. ואולם לה היו משפטים אחדים נושנים עם אדונים ועם הממשלה, והמשפטים האלה היו בולעים את כל הכנסותיה, ותמיד היתה צריכה להשתדל ולבקר את בתי־הממשלה. היא דברה רוסית לא־רע, אך את הכתב הרוסי לא ידעה. ובכל־זאת באחרית ימיה, כאשר כבר כלו הפרוטות מכיסה, היתה עורכת בעצמה את הבקשות אל הפקידים ואל הערכאות, והיתה כותבת אותן באותיות עבריות ובשפה הרוסית, והיתה נותנת לנו להעתיק לה מכתב עברי לכתב רוסי.

היא היתה אשה עסקנית מִטבעה וגם בעניני־העיר מצאה לה מקום להתגדר בו. עירנו עומדת על גבעה גבוהה ומשתרעת גם על מרחבי המישור אשר לרגלי הגבעה, על־יד הדניפר והנחל הנופל אליו. ואם רֹב בניניה הגדולים נמצאים על הגבעה, בטבור העִיר, הִנה רֹב מנין אנשיה

## כג

## הדודה מיכה

כל בני החצר קראו לה הדודה מיכה, כי מצד בעלה המנוח היתה דודה של סבא בעצמו, ובכן הלא היתה דודה לכל בניו ובנותיו, חתניו וכלותיו ולכל ילדיהם וילדי ילדיהם.

סבא בעצמו לא קרא לה דודה, כי היתה כמעט בת־גילו. ושניהם היו בני עיר אחת וידע אותה עוד מילדותה. בעיני סבתא לא היתה האשה הזאת טובה. יש מקום להשערה, שבין שתי הנשים הזקנות הללו, שכל אחת מנתה כשמונים שנה לחייה, היתה לא רק שנאת־חנם. ביסוד היחוסים שביניהן היו מֻנחים איזה דברים של קנאת נשים, שמקומם אולי בספור־אהבים, כביכול... הדודה מיכה בנעוריה בית־אביה היתה עלמה חכָמה ומשכלת, לפי המֻשגים בעת ההיא, ויותר מזה – היתה ילדה יצאנית ודברנית, וסבא שלי לא היה מתרעם כלל, לו היתה הנערה הזאת לו לאשה. אבל כזאת לא היתה – אם מפני שהוריה לא היו עשירים, וסבא היה מֻכרח לפי מצב משפחתו אז לבקש לו בת־עשיר לאשה, או מפני שסבא לא היה בר־אורין דַיו בשביל נערה משכלת, — מיכה זו הלכה ונשׂאה לדודו של סבא, לאחד מבני משפחת צייטלין. בהמשך הזמן נהפכו גלגלים רבים. היא נשארה אלמנה צעירה, ובנה ובתה יצאוה, וגורלה היה חיי אלמון ונדודים, בעת אשר סבתא חיתה בעֹשר ונחת מבנים, וכבודו של בעלה חדש עמה בעדתו. אז צר היה לדודה מיכה במַעמקי לבה על אשר שׂטתה אז, בימי נעוריה, מעל פני סבא. וחושב אני, שלסבתא נודע שמץ־דבר מכל הענין הזה... עובדה היא, שלא היתה מקבלת את פני הדודה מיכה בסבר־פנים־יפות.

לבנה היחיד נתנה חנוך טוב ותלמדהו שפת־המדינה וחשבון, ובן־בנה כבר גמר חק־למודים בבית־ספר למודדים. בנותיו של בנה עוד הרחיקו ללכת — היו מטַילות עם חתניהן בחוצות ובגנים קֹדם חתונתן, מבלי שים לב אל דבת עם־הארץ. היה כמעט הדבר ברור, שאחרי הנשואין לא תלבשנה אלו פאה נכרית על ראשן וסבתא שלהן, הדודה מיכה, לא מחתה בידן. וכבר נמצאו מקרב המשפחה, אשר העירו על זה אזני הזקנה. אולם היא ענתה ואמרה:

ואמנם לא ארכו ימי שִבתה בחצרנו, והקומה הקטנה שחה לארץ ממש... היא מתה ביום ראשון של פסח לפנות ערב. במקומותינו אין קוברין את המתים ביום טוב ראשון של חג, בפרט שזה היה כעלות המנחה. ועד אשר יעשו כה וכה, הלא יגיע זמן „הסדר" השני של פסח. ובכן נשארה הגויה בבית עד יום המחרת, יום השני של החג. סבא, שהיה כהן, לא יכול היה להשאר תחת קורת־ביתו מפני טומאת מת ובקומה התחתונה ישב שמאי חתנו ובן־אחיו, גם הוא כהן; בדירה השניה בקומה ההיא ישבה משפחת אהרן הבּיחובי — גם הוא במקרֶה מבני הכהֲנים. ובכן — עברו כל השלשה לעשות את הסדר בבית־החומה, בדירתנו אנחנו. עם ראשי־המשפחות עברו, כמובן, גם האנשים והילדים והעניים, שאכלו על שֻלחנותיהם בימי החג. קול החדרים הומֶה, קול שאון והמון... האשה נפטרה, כמו שאומרים, בשיבה טובה, כבת שמונים ויותר, והיא היתה לנו דודה שלישיה או רביעיה, וגם זה מצד בעלה, שהלך לעולמו עוד בטרם שרֹב המסֻבּין כאן הכירו וידעו את הדוד הזה. אין מוריד דמעה על המתה, לא מספד ולא קינה. היתה דודה זקנה, — ואיננה; והלילה — ליל חג, והמסֻבּים על השלחן רבים, כשלשים איש, וכמעט כל הילדים השובבים של החצר הגדולה נמצאים פה במסִבּה. מתי יהיה עוד מקרֶה שכזה?...

הלץ התמידי של החצר, אהרן הביחובי, שבשעה שאיננו שכור הוא מלא הלצות וחדודים, משליך עתה את פתגמיו על חשבון הנפטרה, שנשארה שוכבת בבית־העץ שבחצר. הוא איננו שותה את כוסות־היין, כי לפי דבריו, לוּ חפץ הקב"ה באמת לזכות את בני־ישראל עמו בשִמחת חג־החֵרות, כי אז היה מצַוה, ראשית, לשתות לא ארבע כוסות, כי־אם, לכל־הפחות, עשר כוסות כמנין המַכּות, ואז היו התנאים מוסיפים את זה עד מאתים כּוסות וזה עד מאתים וחמשים, כמו שעשו למספר המכות.

— שאלו את רָחלה שלי — היה מוסיף להוכיח את צדקת דבריו — אני דורש כוס יין־שׂרף ורחלה מה אומרת? „מַכּה אתן לך". מכאן אתה למד, שמכות וכוסות הַינו הך... ושנית, האני אשתה את חֹמץ־הכרוב הזה מעשי אשת המורה־הוראה? אם בכוסות אתם חפצים, — הבו לי כוסות כדבעי, כוסות של יין־שׂרף. שמא תאמרו: אָסור חמץ, — מזגו לי ספירט של פסח; הוא עוד מן המֻבחר! לא אשתה, — הנה גם הדודה מיכה אינה שותה בלילה...

יושבים על שפת הנהר ולעברי הנחל הקטן. המורד מהגבעה אל תחתית ההר בואך אל המישור הוא שפוע ותלול, והפקידות המקומית לא דאגה לבנות שם מדרכות ומדרגות להקל על ההולכים, אם כי מקום המורד היה קרוב למשכן שר־הפלך. הדרך היתה מסֻכּנה ביחוד בלילות, בפרט בימות החֹרף או הגשמים, כשהיה המורד חלקלק כֻּלּו. את זאת ראתה הדודה מיכה ותלך וַתִּבֶן מדרגות־עץ על־פני כל המורד על השבונה. ובימות החֹרף, כשהיו המדרגות מתכסות כפור וקרח, היתה מעמידה פה פועל יהודי להסיר את הקרח ולנקות את המדרגות, חלק משׂכָּרתו של הפועל היתה נותנת היא מכיסה, וחלק היה מקבל הפועל מאת העוברים־ושבים, שלא ישיבו ריקם פני יהודי עני, העובד ביום־חֹרף לתקנת הרבים, שגם הם בתוכם.

אחרי מותה עברו המדרגות וההשגחה עליהן לרשותה של הפקידות העירונית, והתִּקון הזה כיון שנעשה אין מקלקלין אותו.

כך היתה האשה הזאת עסוקה תמיד, ידעה להקציע לה איזו עבודות צבוריות לעצמה, שאיש לא שׂם להן לב. יתר עתותיה היתה נותנת לבֵרור הכתבים והתעודות הרבות, השַׁיכים אל משפטיה, שלא נגמרו לעולם אצלה. המשפטים האלה, בצרוף העסקים הבלתי־מֻצלחים של בנה, דלדלו אותה סוף־סוף עד כדי הצֹרך למכֹּר את הבית, ובאחרית ימיה הלך ונמס כמעט כל ההון הקטן, שהיה לה אחרי מכירת ביתה. כפי הנראה, ידע סבא את מצבה החמרי של הדודה. הוא היה בכלל איש טוב מאד והיה אוהב להיטיב ולקָרב לאדם בשעת־דחקו. החדר בביתו, זה שהיה משמש בעת התפלה לעזרת־הנשים, היה כמעט פנוי, כי בתקופה ההיא ירדה הדודה מרגלית לגור בדירתה המיֻחדה בשבילה בקומה התחתונה של הבית. אז הציע סבא לפני הדודה לעבֹר ולגור בביתו בחדר ההוא, והמבשלת הזקנה תכין גם בשבילה את אשר תרצה. וצריכים לחשוב, שמצבה הכריחה לקבל את ההצעה ההיא, אם כי לא בנחת־רוח יתרה, ותעבור לשכֹּן בביתנו ובחצרנו. ותמיד היתה מוצאת איזה ענין או חפץ בשביל צעירי החצר, להסב את תשומת־לבם אליה, ותמיד סבבו אותה לשמֹע את דבריה ואת חקירותיה, אם כי שׂחקנו על דרכי משפטיה הסבוכים תמיד, „שהנה עוד מעט־מעט" יגָמרו לטובתה, לפי דבריה, ואשר באמת לא היו בעינינו כלל ענינים בשביל אשה זקנה ורבת־ימים, שקומתה עוד מעט לארץ תגיע.

– אם תחפוץ — תסלח לי, ואם תמאן – גם אז לא אצטער הרבה: הן מה עשיתי לה?!...

## כד

## המלבי"ם

מרכז הקהלה העברית חדל לאט לאט להיות במורד העיר, בשפלת הדנֶיפר ועל הנחל משני עבריו, ויעבור אל הגבעה השלטת, במקום שנמצאים כל מוסדות הממשלה וארמון שר־הפלך, ואשר ברחובות הרצופים אבן בנו להם את בתיהם־חומה גם העשירים והאמידים מבני־ישראל. גם עתה עוד נקרא — ולא רק בפי היהודים, כי־אם גם בכתבי הממשלה – חלק העיר, כל השפלה שעל־יד הדניפר, בשם „חצר בתי־הכנסת", ולפני ששים שנה היו שם כמעט כל בתי־התפלה הגדולים: „ותיקין" „זריזין", הבנין הישן של „בית־הכנסת הַקַר" (מפני שלא היו בו תנורים ובחורף לא היו מתפללים בו מפני הקֹר). שם נמצאו כל הישיבות, תלמוד־תורה, מוסדות הקהל והצבור; שמה היה גם בית־המשמר של „הקהל" לַנִלקחים לצבא. ושם ישב בית־הדין וראשו, רבי מאיר ברלין, שהיה גם הרב מטעם הממשלה, שלמד לכתחלה לתכלית זו לחתֹם את שמו בשפת־המדינה.

אבל הקהלה הלכה וגדלה, הלכה והעשירה, ביחוד לרגלי מלחמת קְרים, וגם רוח הזמן צררה אותה בכנפיה. הימים ימי שנות הששים למאה שעברה, האכרים יצאו לחפשי, ועם התקונים של ממלכת אלכסנדר השני היתה רוח אחרת גם ברחוב־היהודים. התחילו לתקן את הקהלה, לחדש בתוכה ככל אשר ראו העשירים בערים אחרות, בקהלות יותר גדולות, בארצות אחרות. בנו בתי־כנסיות ובתי־מדרשות, בתי־חומה לתפארת ודוקא במעלֵה העיר, התחילו לבנות בתי־מרחץ של צבור מתֻקנים, ואך הלך לעולמו רבי מאיר ברלין, „בחרו", כפי החֹק, לרב מטעם הממשלה את אחד המשכילים שגמר חֹק למודיו בבית־ספר לממשלה. אז החלו לחשוב מחשבות להביא רב גדול לתתו אב־בית־דין בקהלתנו. כל עוד היה חי בנו של הרב, רבי חיים ברלין, הסתפק הצבור אך בשאיפה גרידא. רבי חיים היה נוח לבריות, היה בשעתו גם מורה לאברכים רבים מן

– חדל לך – גוער בו סבא ממקום הסבתו, כמעט בלי־רצון.

– ומה, האם מפני שנעשתה בר־מינן, כבר אסור להזכיר את שמה?

– פרא־אדם! — זורק סבא.

– אל תאמרו — הוסיף הליץ — היא היתה אשה לא פתיה כלל. אומרים, שבנעוריה בשקלוב גם רננו מעט אחריה...

הנשים הצעירות מבין המסבין מביטות אשה בפני רעותה ובת־צחוק עוברת ביניהן...

— מדוע אינם אומרים את ההגדה? —גוער סבא – מאזינים לדרשותיו של זה...

ובלילה ההוא שכבה לה הדודה מיכה בחדרה על הרצפה, ואף איש לא היה אצלה. גם החברה־קדישא, עם הדיסצפלינה החזקה שלה, לא יכלה למצא איש מן השמשים, אשר יעזב את ביתו ואת אשתו בליל־הסדר וילך לשבת על־יד הגויה לשמרה ולאמר תהלים. ואנשי הבית הלא כלם עזבוה ויעברו, כמו שאמרתי, אל דירתנו. בשביל סבתא, שהיתה ידועת־חלי זה שנים רבות ולא עזבה את מטתה ואי־אפשר היה להעבירה אל ביתנו בלילה ההוא, השאירו את החיל היהודי, שהיה אוכל שבת ויום־טוב על שלחן סבא, לעשות לפניה את ה„סדר" כמשפט ולאמר לפניה את ההגדה. אבל המסדר הזה עשה „שמות" ומעשים אשר לא יעשו גם במנהגי הסדר וגם בהגדה. זה לו עשר שנים שהוא עובד בצבא, וגם בילדותו בבית אביו הסנדלר לא למד הרבה. על היין קדש מתוך הסדור, וקרא את כל הקדוש, כל הכתוב שם, ויזכר את כל שלשת הזמנים: זמן חרותנו, זמן מתן תורתנו וזמן שמחתנו. בשום אפן לא ידע לסדר את הזרוע ואת הביצה ואת המרור ואת החרסת, לא ידע את מקומם בקערה, וסבתא היתה צריכה לעזור לו, להוציאו מן המצר בכל רגע, ותצחק על ידיעותיו וסדריו של זה, אשר השאירו לסדר לפניה.

— כל זה – אמרה בתלונה – בגללה. בגללה החג נשבת.

וכאשר שאלו את סבתא, אולי היא מפחדת להשאר בבית אחד עם הנפטרה, ענתה ואמרה:

— גם בחייה לא פחדתי ממנה.

והוסיפה:

הזה, גם בעתון „הלבנון" השתתף. וידוע היה גם בדרשותיו מעל הבימה, שהיו לוקחות לב כל השומעים. וההמון עשה את שלו וירקום את אגדותיו בזהב ובתכלת ובכל צבעי־פלאים מסביב לתמונת הגאון הזה, ונפשו השתוקקה לראות את איש־המופת הזה לרב בתוכו, לרב ומורה עליהם. התנאים היו קשים מהצד החמרי. הרב הזקן היה מקבל משכֹרת עשרה רֻבּלים לשבוע, והמשכֹרת של הגאון מ ל ב י "ם היא ארבעת אלפים לשנה, לבד דירה מהֻדרה, ולא במורד „חצרות בתי־התפלה", כי־אם במעלֵה העיר, ברחוב היותר יפה ועשיר. אבל – מהו הכסף ומהו הזהב, אם היתה תאוה גדולה להראות ולהתהדר? והחליטו אפוא להסכים לכל התנאים אשר תציג משפחת הרב, ובלבד שיביאו את איש־הפלא הזה ויושיבוהו לרב בעירנו. וימלאו את ידי מליץ העיר, המראה נפלאות לכתֹב כתבות על כל המצבות, לחשף את זרוע כשרונו ולכתֹב כתב־רבנות, שנחתם בידי כל ראשי העדה וגבאי בתי־התפלה ונשלח ביד צירים מיֻהדים אל המקום אשר ישב שם הרב.

כל ראשית הקיץ חכה הקהל לקראת בוא הרב בקֹצר־רוח ובכליון־עינים ממש. יום בואו נדחה מיום ליום, משבוע לשבוע, וההמון חשד בשני העשירים המתנגדים בכלל למִנוי רב חדש, שמא רוקמים הם ומחבלים תחבולות בסתר לעַכב את בוא הרב העירה. ההמון היה סוער. לבסוף נודע, כי עוד מעט, באלה הימים, „הוא" צריך להופיע... כל העם חפצו להיות ראשונים לקבל את פני הרב בבואו, וקבוצות קבוצות היה יוצא ההמון לפנות ערב מחוץ לעיר לשוח על־פני השדה ובחורשה על־יד דרך־המלך, אשר בו עליו לעבור ולבֹא העירה, ונשארו שם לפעמים עד שעה מאֻחרת בלילה. על־פני עשב־השדה ובעבי־היער שטחו להם האנשים שטיח והתפללו מנחה ומעריב, סָפרו את העֹמר, הכינו להם מדורות וסעדו את לבם מאשר הביאו אתם וחכו...

— חבריא, הֱיוּ נכונים – קרא עקיבא־בֶּר, זקן־החַיָּטים, אל בני חברתו – אך תרָאה העגלה וכֻלכם תתיצבו לרֹחב הכביש ותחסמו את הדרך. אז נראה אותו כדַבר איש אל רעהו.

— את הסוסים נפַתח – אמר יצחק הדַיָּג, בשומו את פניו אל חברת שואבי־מים, שהוא מתפלל „שחריות" בבית־תפלתם – הסוסים הצִדה, ואנחנו נקח את המושכות על שכמנו ונביא את הרב העירה.

העשירים, וכידוע „גדיים נעשים תישים" ובעלי־דעות בעניני הקהלה, ואיש מהם לא נועז לדחוף את רבו מכסא ירושתו. רבי חיים הריח מעט בריח „ההשכלה", היה קורא את „המגיד", עוד בחיי אביו קבע את דירתו במעלה העיר, וגם ביתו היה מקשט רהיטים יפים. הנה כן, בשעת־הדחק, אפשר היה לצאת ברב כזה ידי חובת הזמן. ואולם אך נפטר רבי חיים, דרש הקהל בכל תוקף לקרא לאחד הרבנים לבוא ולשבת על כסא־הרבנות בעירנו, ולא יספיקו עוד במורי־ההוראות, כוכבים קטנים, שאין בכחם להאיר על־פני כל העדה ולהיות לה לראש ולמנהיג רוחני וצבורי.

מקרב העשירים ובעלי־ההשפעה התנגדו לדרישה זו, כמובן, התנגדות חשאית, שני אנשים, אשר בעשרם וברב ידיעותיהם, של האחד בתלמוד ושל השני בהויות־העולם, היו להם כמו זכיות מיחדות בעניני הקהלה ובהנהגתה; הם לא היו נכונים לותר על הזכיות שלהם ולהרכין את ראשיהם לפני רב מן הגדולים לכשיבוא להיות מרא־דאתרא, תחת אשר מורי־ההוראה היו כפופים ונכנעים להם. הם אמרו למלא את מקומו של ר' חיים במורה־הוראה רגיל, שהיה בודאי מכיר את מקומו ביחסיו אל הני תרי צנתרי־דדהבא עם כתר־התורה בראש האחד וכתר־חכמה בראש השני. וכדי להכריע את ההתנגדות השתקנית הזאת של שני התקיפים, עוררו יתר העסקנים הצבוריים את תאות הקהל לקרא לרב את אחד מאנשי־השם, להביא לעירנו את אחד המאורות הגדולים של הגולה, אשר לית מאן דפליג על תורתו ועל גדלתו, ולהנחיל את עדתם כבוד ותפארת, בהיות אחד הגאונים המפרסמים שוכן בקרבה. ועל כל שפתים נשא השם מ ל ב י " ם, הגאון הקמפנאי, כמו שקראוהו אז. על הגאון הזה התהלכו אגדות ברחוב־היהודים. בן שמונה־עשרה כבר סמכו את ידיהם עליו גאוני הדור, רבי עקיבא איגר ורבי משה סופר, וכמעט אז, בימי בחרותו, ל ג א ו ן חשבוהו. פרושו לנביאים ולכתובים היו לעדי־עדיים בארון־הספרים של כל אברך עשיר. על ספרו „התורה והמצוה", המוכיח את מקורן של כל ההלכות, המובאות ב ס פ ר י, כמכרחות לצאת מן גופם של הכתובים בספר ויקרא, מתאים אל התיאוריה החדשה, אשר יצר לעצמו בשמושי הלשון ודקדוקיה של השפה העברית, וביחוד על ההקדמה „אילת השחר" עם תרי"ג כללים חדשים בדקדוק — השתוממו כל הלומדים הצעירים, שכבר ידעו פרק בדקדוק. והלא גם שירים ומליצה כתב הגאון

גברת הבית, בתה של תהלה פייגין, שהיתה ידועה במדת הכנסת־אורחים, אך התנתה תנאי, כי השבוע הראשון של קבלת־הפנים יהיה הרב היושב בביתה גם אורחה הפרטי, והיא תתן את המשקאות והמטעמים לו ולבני־ביתו ולאורחיו. הבית היה כֻלו מואר ואנחנו מצאנו שם את כל „פני העיר", אשר להם גלו את הסוד, כי הלילה בוא יבוא.

זה היה באמצע ימי השבוע. הבאים לברך את הרב ולראות את פניו מלאו את הבית מן הבקר ועד הערב; ואולם הבאים היו רק מן האמידים ובעלי־הבתים. ביום השבת הקרוב היה על הרב להֵרָאות אל כל המון העם, בהשמיעו את דרשתו הראשונה. בחרו בבית־הכנסת הגדול של נפת־צופים שברחוב הרֶוַח, רחוב־הגנים עתה. הבית הזה יכל להכיל שנים־שלשה אלפים איש; ואולם לשמוע את הדרשה נהרו מכל פנות העיר, מכל קצות העם, וגם ממקומות הישוב הקרובים ומן הערים הקטנות מסביבות הערים באו אנשים רבים וישבתו את השבת בתוך העיר, בכַונה תחלה לשמוע את הדרשה הראשונה ולחזות את פני הגאון. המון הקהל מִלא את כל הרחובות, סכר בפני העוברים את כל הדרכים בואכה בית־הכנסת, ולא היה מַעבר לעגלות וגם לאנשים ברחובות האלה מפני הדֹחק. בתוך בית־הכנסת פנימה היה הקהל צפוף ודחוק באֹפן כזה, שאך בקֹשי גדול העבירו אל הבימה את הרב בעצמו. מפני השאון הגדול והמהומה הנוראה אשר מלאו את הבית אי־אפשר היה לשמוע את הדרשה. אני פלסתי לי דרך עוד שתים־שלש שעות קדם ויחדתי לי מקום בעלִיָה אחת הנשקפת מול הבימה וראיתי את כל הנעשה בבית. פעמים אחדות נִסה הדורש לפתוח את פיו, קולות אין־מספר הסו את הקול, לשוא צעקו הַשַמשים ונחרו גרונות הגבאים, — הנאספים שקקו כהמון מים רבים ולא חדלו, עד אשר נהיה ערב, והרב ירד מהבימה וילחצוהו כל עוד נפשו בו מבין הקהל להוליכו הביתה.

אז שמה המשטרה המקומית לב אל ההופעה הבלתי־רגילה הזאת, ותחפוץ לדעת, מי הוא זה ואיזה הוא האיש, המושך המינים גדולים כאלה בכֹחו אליו. המשטרה לא ראתה מעודה יחס כזה מצד הקהל בעירנו אל רַבם. ואחרי החקירה והדרישה נודע לה, כי זה הרב הוא יליד חוץ־לארץ, יהודי נתין ארץ אחרת, שאם יִמַצו את עֹמק־הדין, אין לו גם רשות הישיבה במדינת רוסיה. וראשית דבר אסרה הממשלה על הרב לדרש

– אפשר שהוא גם ידרש פה מעל העגלה – השמיע אחד האברכים – הוא איננו זקוק, ברוך השם, להכנה קודמת לדרשה.

אבל עברו שעות, חצות־לילה הגיעה, אחדים גם נמו על מצע העשב, – והוא לא בא. ואולי לא יבוא כלל הלילה?

– הנה כרכרה, כרכרה אני רואה, כרכרה רתומה לארבעה סוסים – הודיע אחד הצופים.

– הנה גם אני רואה: הוא נוסע.

– נוסע! ביהדותי!

– זאת היא עגלה פשוטה. בי נשבעתי.

– כרכרה! בחיי, כרכרה!

– זהו, זה הוא!

– לא. פעמון מצלצל, וזה לא הוא.

ואמנם הגיעה הכרכרה, אבל בה ישב לו אחד „פריץ" מבעלי האחֻזות הקרובות אל העיר. ונמוג ההמון והלך לו איש איש לקבוצתו. ונואשו מחכות, וארכה להם השעה, והלכו לבתיהם.

כה עברו ימים אחדים. המשטרה הרגישה בזה, ובעיניה לא מצאה חן התעוררות ההמון ורגשנותו, קבלת־פנים של כבוד, שלא נתקבלה על־אודותיה כל פְקֻדה, ותהי בעיניה כאש זרה אשר לא צֻוּתה. ראשי־העדה מצאו אפוא לטוב יותר למנוחת הרב, למנוע את דבר בואו מן הפרסום, „על כל צרה שלא תבוא", ובכַונה סובבו בכחש את הקהל ולא גִלו את יום בואו של הרב העירה, ולא יפגשו אותו בתרועת שמחה ובקול שאון והמֻלה. גם הודיעו ובקשו את הרב, כי יכונן את מסעו ויבוא העירה באישון־לילה, חֶרֶש...

והוא בא בשעה השלישית בלילה. בקיץ היינו ישנים אני ואחי על המעקה היוצא אל הרחוב. היה ליל־חשך, כשעתַּים אחר הצות, עברה כרכרה רתומה לשלשה סוסים, אחריה עוד אחת, ועוד עגלת־פוסטה רגילה. התעוררנו לקול דפיקת העגלות על־פני אבני המרצפת, ותכף הבינונו שֹרש־דבר נמצא בזה. ברגעים אחדים היינו לבושים, ורַצנו אל הבית הנכון לקראת הרב. לאחד העשירים, בעל בית־חרשת לגפרורים, היה משכן־קיץ על־יד בית־החרשת שלו, והוא מסר את ביתו המְרֻוח להרב לשבת שם כל ימי הקיץ, עד אשר ימצאו לו מעון לפי כבודו.

ונעלמה נצבת לנגד עיניו והוא עמל בכל עז למצא אותה. נשימתו היתה כבדה... אך רגע – וכמו הוקל לו, עיניו כמו אורו פתאם, והוא שם פניו אל המחבר.

– מאין יֵדע כבודו — דִבר בנחת ובצל של כבוד – מאין כבודו יודע, שבתורה נמצאו רק ט"ז פעמים ולא י"ז?

— הלא הנה המקומות – השיב המחבר.

– כן. את זה אני רואה. ספרו בידי. אבל – הוסיף הרב לשאל ודבריו היו מעט קשים — אני שואל אותך: מאין אתה יודע, שרק ט"ז ולא י"ז, – האם ספרת ומנית בתורה?

— הנה המקומות...

– לא, – אמר הרב בכל תֹּקף – אמֹר לי תשובה ברורה על שאלתי: האם ספרת אתה את המקומות בתורה, או לא?

– מובן, ספרתי... — ענה המחבר.

ענן עלה על מצח הרב ואש נראתה בעיניו.

– לא, לא נכון הדבר, אתה לא ספרת! — השמיע הרב קשות — אני אַגִּדך, מאין אתה יודע. אתה קראת ב„מסורה": „ויאמר ד' אל משה ואהרן — י"א פעמים, וידבר ד' אל משה ואל אהרן ה' פעמים", וצרופם של אלה הוא ט"ז. ואולם יש מקרא כתוב: ויאמר ד' פתאם אל משה ואהרן; המסורה אינה חושבת את המקום הזה, מפני המלה „פתאם" המפסקת, ואולם המדרש מביא במספר, כמובן, גם את הפעם הזאת, ויצאו לו י"ז מקומות. ואתה דברת שקר, ושקר אסור לדבר!... – ויעזב מידו את הספר, ואת פניו הסב מעל המחבר האֻמלל, אשר קם בקלונו והלך לו חפוי־ראש.

בית הרב היה תמיד מלא אנשים ונשים. ביד הרב עלתה להתיר עגונות אחדות, ולרגלי זה מלאו הגליונות של „המגיד" בימי שבתו בעירנו הודעות מאת נשים המבקשות את בעליהן. מן הערים מסביב היו באים אנשים ומביאים את משפטיהם ואת סכסוכיהם לפני בית־דינו של הגאון ואחרי דבריו לא שנו. לא היה נמנע לצרף למנין של בית־דין גם מן הלומדים מקרב התושבים, בפרט כשהיה מרגיש, שמן חברי בית־דינו, מורי־ההוראה, מפקפקים להסכים לפסקיו והחלטותיו. מורי־ההוראה היתה עינם רעה מעט בגאון, כי העם חדל לפנות אליהם בשאלותיו,

ברבים, עד אשר תדע את דרכיו ומעשיו ביתר הערים, ששמש שם לפנים בכתר הרבנות. ואחרית החקירה היתה — פקדה לעזב את העיר... קרוב לודאי, שגם יד ה„משכילים" היתה בזה. זה היה בראשית שנות השבעים, ובעת ההיא כבר נכון היה לצאת חק עבודת־הצבא הכללית, זה החק אשר הרס את כל המבצרים האחרונים, שעוד החזיקו מעמד נגד שטף ההשכלה הכללית. בצאת החק הזה, כידוע, נהרו צעירי ישראל בהמוניהם אל בתי־הספר הכלליים, וה„השכלה" חגגה את נצחונותיה „על כל גבעה גבוהה ותחת כל עץ רענן". הממשלה לא שכחה עוד את חסד נעוריה של ההשכלה העברית מימי שנות הארבעים ותמכה עוד בידי המשכילים ותט להם אזן כאשר הביאו את דבתם רעה על החרדים „מורדי האור". ובעיני משכילי עירנו לא טוב היה רב בעל השפעה שכזו; ומהם אשר העירו גם תשומת־לב המשטרה לפקוח עין על ההופעה החדשה בחיי הצבור העברי, אשר מי יודע באיזה אפן יואיל הרב להשפיע על הקדמה ורוח הזמן. עין בעין ראו, והנה אחרי הרב הזה נוהים כל האברכים והצעירים העתידים להיות „משכילים" נמשכים בכח נעלם אחרי האישיות המזהירה של איש בעל הכשרונות המצינים, של הגאון היודע גם „משל ומליצה" ויד ושם לו בדקדוק השפה העברית — המדרגות הראשונות בסלם ה„השכלה".

ובאמת, ביתו של הרב היה מקום מקדש לכל אברך צעיר, אשר כבר טעם מן הספרות העברית החיצונית, ואל הרב היו מביאים ומקריבים המחברים את ספריהם החדשים בדקדוק ובמסורה, ביחוד המחברים „מגני הדת" מסיעתו של בעל „הלבנון", והרב היה מאיר פנים למבקרי ביתו ומראה להם סבר פנים יפות. ואולם — לאו דוקא: פעם הייתי עד למחזה כזה: מחבר אחד הביא אליו את ספרו על המסורה. שם הספר היה, אם לא יטעני זכרוני, „מאמר בקרי וכתיב". הרב בקש את המחבר לשבת, והוא נשאר לו שוכב על הספה, כדרכו תמיד, מעשן את הסיגרה בפיו ומהפך בעלי הספר החדש שבידו. פתאם התרומם מעל הספה כלו משתומם. המחבר מביא מדרש־פליאה: נמצא במדרש, שהאלהים דבר עם משה ואהרן יחד י"ז פעמים, והנה הולך המחבר ומונה את כל המקומות בתורה, ונמצאו רק ט"ז פעמים! את כל עינו שם הרב במקום הזה, כמו את כל כחות נפשו חפץ להשקיע בספר אשר לפניו, כמו חידה קשה

העיר גדולה ונולדים אחדים בכל יום, וכל אב היה משתדל להזמין את הרב לסנדק להכניס את בנו בבריתו של אברהם אבינו. זה היה לוקח מעתותיו בכל בקר שעות שלמות, עד אשר החליט לחדל מקבל הזמנות לסנדקאות. ואולם היתה ברית־מילה אצל אחד העשירים התקיפים, והזמין את הרב והודיע לו, כי לא ימולו את הילד, עד אשר יבוא להיות סנדק. אז בא, ותכף הודיע לשמש להוסיף ולקבל הזמנות לסנדקאות מאת כל איש; וממחרת היום היה סנדק אצל חיל אחד, לבל יאמרו, שהוא עושה פדות בין עני ובין עשיר. ואף אמנם חבה יתרה היה מודיע הרב להמון־העם, כמו שגם ההמון אהב אותו ושתה בצמא את דבריו. לשמוע דברי תורה מפי הרב מלבי״ם — היתה התאוה היותר גדולה, השעשועים היותר חביבים על העם. בקיץ ההוא חדלתי בפעם הראשונה לדקדק בתפלת מנחה ומעריב והייתי מבטל אותה התפלה מפני הטיול בגן־העיר. וכשהיה סבא שלי שואל אותי, איפה התפללתי, היתה תשובתי נכונה בפי: אצל הרב, ואז היה הכל מחול לי. בימי השבת היו אנשים למאות מתאספים לביתו בתקוה, אולי ישמעו מפיו איזה דבר, אם כי ידעו, כי מטעם הרשות אסור לו לדרש ברבים. ובאמת סוף־סוף לא עמד הרב על נפשו זעל אזהרת הרשות, ובאחד ימי השבת יצא אל אולמו המלא אנשים מפה לפה.

— יהודים נאספים לשמוע דבר ד׳, — אמר הרב — ואיך אמנע את הדבר הזה מהם? — ומני אז נשא מדברותיו חוצבי להבות לעתים קרובות, ושעות שלמות היינו עומדים צפופים ודחוקים, ואף שעול קל לא הפריע את הדורש.

בראשית החרף הגיעה הפקדה, כי יעזב את העיר. לא היתה עיר אשר האריך בה ברבנותו, וכל ימי חייו היה נע ונד מקהלה לקהלה. ספרו, שזאת היתה לו קללת אחד הגאונים, אשר ארר אותו, שלא ימצא מנוחה כל ימי חייו על אשר גרש את אשתו הראשונה, בת תלמיד־חכם. הגאון מלבי״ם מת בקיוב, בעברו דרך העיר הזאת ללכת לקרֶמֶנצ׳וּג להיות שם לרב. על־יד קברו קנה לו בחייו קבר האדיר רבי ישראל ברודסקי, אשר נתן מחירו כמאתים אלף רבל. העם התיחס אליו תמיד בכל מקום שהיה וגם אחרי מותו כאל איש קדוש. גם בימי המלחמה העולמית נמצאו עתונים גרמנים, אשר בין יתר הנבואות הרבות והשונות

וכלם שאפו לשאול רק „אותו בעצמו", ונמצאו מן ההמון, שהיו בודים מלבם שאלות שלא היו, בתור אמתלה לדבר שעה קלה עם הרב ולחזות בהוד פניו. בין ההמון יצא לו שֵׁם, שהוא מֵקֵל בשאלות להתיר, ולכן כשהיתה באה שאלה לפני אחד המו"צים ונטרפה, היה השואל פונה אל הרב כאל אינסטנציה יותר רמה, וכשהיה הדבר עולה בהֶתר, היה לפלא ולמופת בעיני ההמון. — בביתנו היה מקרה כזה. ביום הששי בבֹּקר השליכה המבשלת את ה„חלה" שהפרישה מן העִסה לתוך התנור, והנה נפלה החלה לתוך קדרת־הצלי. המבשלת מִהרה אל מורה־ההוראה, והוא הטריף את הצלי. עגומה שָׁבה המבשלת הביתה ותספר את דאגתה לפני המלמד, שישב בביתנו, והוא יעץ לה לפנות בשאלתה אל הרב. האשה באה לפני הרב, ותשאל את שאלתה, ואולם כבר הספיק גם מורה־ההוראה לבוא לפני הרב, והוא הכירה ואמר לאשה השואלת, כי אין שואלים שאלה אחת פַּעֲמָיִם.

— כן, יהודיה, — אמר גם הרב — אין פוסקין אחר פסק.

— אבל — התנצלה האשה — בעל־הבית שלי שלח אותי עוד פעם ודוקא אל הרב.

— ומי הוא בעל־הבית שלך?

— ר' שמאי הכהן.

— אמרי־נא לי — פנה הרב אל האשה — מי הם האנשים האוכלים בבית אדונך. היש לכם בבית גם אנשים זרים, שלא מבני אדונך?

— אני והמינקת והמלמד.

— לכל בני־הבית מֻתר לאכול את הצלי, לבד ממך והמינקת והמלמד — פסק הרב.

המבשלת שבה הביתה שמֵחה, אמנם, שהֻכשר תבשילה, אבל אמרה: הנה גם הגאון עושה הנחות, כפי הנראה, לעשירים: לאדונים מֻתר לאכול את הצלי, ולעניים אסור. אבל המלמד אך שמע את הפסק, קרא בהתפעלות רבה: אך זה הוא גאון! חלה היא ממתנות כ ה ו נ ה, ומשפחה של כהנים מֻתרת בה. גאון!

ומקרים כאלה עושים להם כנפים בקרב ההמון והולכות ונוצָרות אגדות. והחלו האנשים להציק להרב מאד בבקוריהם, בפרט אשר ידו גם היתה פתוחה לכל פושט יד. ביחוד היתה עושקות את זמנו הסנדקאות.

נפשם חשקה בלמודים, למודי־חל, והם עוזבים את בתיהם ללכת לזיטומיר, להכנס שם לבית־מדרש־הרבנים. בלילה, באישון־לילה ברחו בהֶחָבא, מבלי אשר יֵדעו אֹתם מאומה. ולזיטומיר ברחו, להכנס לבית־הספר, ללמֹד, שטודירען בלעז...! הוי, הוי!

וגדולה המהומה בבתים, ונבוכו ההורים, ועוד בבֹּקר ההוא עברה החדשה המרעישה הזאת לכל כנפות העיר, ותפלת הבֹּקר נטרפה בבתי־התפלה, שנעשו למרקחה, וכל פה ממלל ומספר את אשר נפל בתוספת נֹפך משלו, וכל אב, שיש לו בחור צעיר, שולח מבטים לעֻמת בנו וחושב מחשבות להוסיף משמרת על משמרת, כי „אם בארזים נפלה שלהבת", מי יודע מה יקרה...

— יצאו לשמד!

— גנבו כסף מאת ההורים.

— לא ברחו כלל. הם בודאי פה, במקלט הכמרים.

— אחד שבר את קֻפת־הצדקה ויקח את הכסף.

— ברחו עם בתולות. תהיינה חתֻנות השאיות.

— הפוליציה כבר תמצאם.

כך דבּר ההמון. ההורים הנבוכים, מובן הדבר, לא חבקו את ידיהם וטלגרמות נשלחו אל הערים הקרובות, אל גואלים ומיֻדעים, על־פני כל הדרכים, לחקֹר ולדרֹש אחרי עקבות הנמלטים ולתפשם ולעצרם, עד אשר יבואו ההורים וישיבו אותם הביתה. ואף אמנם, בעוד שני ימים השיגו את הבורחים בהוֹמֶל, ויעצרום ימים אחדים בכֹח המשטרה. חֶצים באֹנס וחֶצים ברצון שבו על עקֵבם כל ארבעת הנמלטים, שבו הביתה. נודע הדבר, כי בבתים אחדים של בני מרום־העיר, בנות העשיר צבי בְּרוֹכִין ובביתה של המשכלת הראשית בּוֹגדַנה הורוִיץ, הכינו את כל מה שהיה נחוץ לצעירים הנמלטים על דרכם: בגדים, לְבָנים, כסף, צידה, וגם תעודות־לֵדה ותעודות־מסע השיגו בשבילם. לא חנם כבר היה אז בעירנו רב מטעם הממשלה מבין המשכילים. וגם בפקידות העיר היתה להם יד תקיפה. נודע הדבר, כי הקשר היה אמיץ, וכי אלה הארבעה ברחו רק בתור נסיון, לראות היצלח הדבר, אלה היו רק הצפרים הראשונות, אשר נִסו את כֹּחן לעזוב את קן־ההורים, ואולם אין הארבעה בודדים ועוד הרבה מן הצעירים בעיר נכונים ללכת בדרכיהם. נודע הדבר,

על־דבר המלחמה ואחריתה הזכירו גם את נבואתו בפֵרושו לחזון דניאל לקץ־הימין...

## כה

## הבורחים

היה בֹּקר של אחד ימי חֶשון החמימים, הממלאים רפש לא רק את השוָקים ואת הרחובות, אך גם כמו את כל חלל העולם. גם האויר הוא חצי־אפל ואפור, וקשה להבדיל, אם אך זה חדל הגשם והשאיר את האויר כֻּלו רטֹב ולח, או עוד מעט יֵרד המטר וזה הטחב מבַשׂר בואו לא לשמחה... בימים כמו־אלה מתעוררים האנשים בבֹּקר משנתם וראשם כבר כואב עליהם, נַזֶּלֶת באפף עוד מאתמול, העצלות תוקפת אותך עוד טרם עֲיַפת ואין כל חפץ ורצון לעזֹב את הַמִטה... אבל מה לעשות, ועת לכל איש לקום לעבודתו ולפעולתו: הגברים לבית־התפלה, הנשים — לחנֻיות, והילדים — אל ה„חדר״.

והנה — והנה בביתה של פֵיגה חַנְ׳קֶס, בתו של רבי שמריהו אוריאל וגיסתו של האדיר נֹפת־צופים, לא יצא למשתה־הטֵה הבן אליעזר, בחור צעיר כבן־עשרים. איננו גם בחדרו. מטתו מְצעת מאתמול, אבל הכרים יהכסתות גם לא נמעכו, כמו איש לא קרב אליהם הלילה.

— אליעזר? איפה אליעזר? האם ראיתם, לאן הלך אליעזר?

ואליעזר איננו. גם בגדיו אינם בחדר, — אינם גם בארון הבגדים... מה זה?

— הנה מכתב; איזה מכתב מְצאתי על מטתו — אמר אחד מבני הבית. המכתב ממנו, כתוב אל הוריו.

וממש כמקרֶה הזה קרה באותו הבֹּקר גם בביתו של הֶרשקֶה־עזריאל׳ס, בעל־בית אמיד ולו בן יחיד, משה אַר׳קה, שהיה ידוע בעיר בכשרונותיו הטובים. גם זה נעלם ואיננו.

ונעלמו עוד שנים צעירים. — כל הארבעה בני אנשים אמידים, כֻּלם בעלי כשרונות טובים, וכלם עזבו איש איש בביתו מכתבים אל הוריהם, ובפיהם התנצלות על מעשיהם. הם מודיעים במכתביהם, כי

הן ביחוס והן בכסף־הנדוניה והן בטיב המְדַבֶּרת, ובלבד לשדך את הילדים, לתת רַחֲמִים על צוארם.

מִהרו לתת את הסכמתם לפתרון כזה גם הצעירים. הם ידעו, כי את חָפשתם הם קונים במחיר נשואיהם. כל בחור בישראל, כל עודנו רַוָּק, הוא קנין הוריו, והטוב בעיניהם עליו לעשות; הם נותני לחמו ועליהם כל מחסוריו וצרכיו, כל עבודה טרם למד ומאשר להוריו הוא מוציא, ולכן הוא גם תלוי בדעתם. ואולם כיון שנשא אשה ונעשה לאברך, בעל־בית׳ל ביהודית, עטוף בטלית כאחד הגדולים, — אדון הוא לעצמו, כסף־הנדוניה ברשותו, ומי יאמר לו מה תעשה. היו מאלה אשר קִוּוּ, כי אחרי החתֻנה יפַתּו גם את האשה הצעירה לתתם ללכת לחוץ־לארץ ללמֹד ועוד ימצא עזר בה כנגד ההורים הממאנים. כזה וכזה קרה פעמים רבות. הלא יש נעורים בעולם, אהבת־נעורים, המחוללת פלאות וגדולות מאלה... ואם לא תֹאבה האשה לתת את ידה לו, אם גם היא תתקומם כצר נגדו, — מה היא לו ומי היא לו האשה הנכריה, אשר באמת אך ההורים הוכיחו לו ולא רוחו. אז ישא את רגליו וילך לו לחוץ־לארץ, ואז — כבר דרכו נכונה לפניו. בבכי ותחנונים יבואו לפניו ויבקשו לתת גט־פטורין לאשה, והוא יקח את כסף־הנֵּדֶה מתנת בית הוריו, הנדוניה שהיתה מצד החתן, ויעשה בו מה שלבו חפץ ואין מוחה.

ויותר משעורר דבר המנוסה של ארבעת הצעירים את ההורים בכל בתי־האבות לשום לב אל הנהגת בניהם, עוד היתה חזָקה פעולת המקרה על יתר הצעירים בעיר ובכל הסביבה. הבורחים היו כבני שמונה־עשרה — עשרים שנה, ומן ה„חדר" יצאו כבר. היה להם מלמד, שהיה בא לביתם לשעות אחדות, ו ע ֹ ל התורה לא היה כבר עליהם. וכאשר השיבו אותם מדרכם הביתה חדלו להרכיב על צוארם עֹל מלמדים ותורה, והם התהלכו להם חפשים לנפשם; הם לא הסתתרו כלל „מבֹשת ומחרפה" בבתיהם, ואדרבא, התהלכו להם קוממיות „על גפי מרומי־קרת", כמו כל מקרה בלתי־טהור לא קרה להם, כמו עוד יש להם במה להשתבח, כי כן עשו. וראו הצעירים ונוכחו, כי ה„בורחים" נעשו ל„גבורים", כי הגדולים, וביחוד האברכים המתמשכלים, מתיחסים אל הבורחים יחס של כבוד למחצה, כמו שמתיחסים אל אנשים גדולים המַכשרים למעשה־רב, — ויחלקו להם כבוד. כהנדוף עשן מפני רוח נפקעו תגדות ההמון על־דבר

ועתה הרגישו הורים רבים בבניהם, כי עוד מעט תגיע ותמצא הצרה הזאת גם אותם. קשות אך ההתחלות של המגפות, ואולם בהתפרצן — ודרך רחבה ואין מעצור. ונודע הדבר, כי את הבורחים לא יכלו להשיב הביתה מדרכם בזרוע ובחזקת־היד, כי־אם פִּתו אותם בדברים ויתחננו אליהם וידברו על לבם לרחם על ההורים, הנמוגים מעֹצר רעה ויגון ומרֹב חרפה על כבודם כי חֻלל על־ידם. והביטו ההורים בשנ:ע עינים על בניהם, שהיו מתרועעים ומתהלכים עם ארבעת ה„תכשיטים" האלה. ומי האיש, אשר יוכל לתת ערֻבה ובטחונות נאמנים, כי לא יוסיפו וישובו לברֹח, ואולי לא עוד בהחבא, כי־אם יקומו ויתפרצו ויסעו להם גלוי לעין־כֹל, ביד רמה, ומי יוכל להתקומם נגדם?...

ונודע ונתגלה עוד סוד אחד. לשנים צעירים מן הבורחים לא היה גם הל צֹרך ל ב ר ֹ ח, כי יכלו גם לנסוע בגלוי, והוריהם לא היו מוחים בידם. כבר היתה אחרית שנות הששים, ומן ההורים בעצמם כבר היו אחדים אשר „נתפסו" להשכלה, ומנחם אידלסון, זה האיש אשר כפשע היו בינו ובין „קבורת חמור" על אשר בנה את ביתו ביום השבת בידי פועלים נכרים, — התפאר גלוי בבניו הלבושים בגדי־שׂרד של תלמידי הגמנסיה והתנבא במחנה, כי עוד ימים יבואו, ורבים יקנאו בו ובבניו וישתדלו לעשות כמוהו. על־אודות כאלה לא היה מה לדבר, ואין דואג ואין חולה מן הצבור עליהם. כאשר אבדו אבדו. אבל מה לעשות, ולא יִכּשלו רבים, השלֵמים עוד עם המסורה הישָׁנה, אשר עוד לא נגעה בהם הצרעת?...

והיתה המבוכה גדולה, והשתדלו הורי הבורחים לחפות על מעשי בניהם, וחשבו ומצאו, כי אין לך תריס יפה ומועיל בפני הפְּרעניות המתרגשות לבֹא — ... מן הנשואין. ישׂאו נשים וכל אשר קרה יִשָּׁכח במהרה. ישאו נשים ולא ישעו בהבלים ולא ישגו בחלומות־שוא. תהיה גם האשה עליהם למשמרת, תהינה גם עיני החותן והחותנת פקוחות עליהם, ולא יסַלפו עוד דרכם. ילכו להם אחרי נשיהם לערים אחרות, למקום שאין להם הרֵעים הרָעים, המכירים־הגִימנזיסטים, המורים האפיקורסים, המתעים אותם מן הדרך הטוב והישר, ושבו להיות אברכים טובים, כמו שצריך להיות... ורמזו ההורים לשדכנים, כי יעשו את שלהם. וההורים יָדעו והכירו, כי „סחורתם" פסולה במקצת ומום בה, ולא עמדו על המקח והסכימו גם לנחות־דרגא ולוַתּורים על הרבה־הרבה מדרישותיהם הקודמות

אסורה, ותמסור את כֻּלם לדין, ואחרי רַצותו את עֹונו בבית־האסורים, גֹרש מגרמניה וילך לאמריקה וילמוד שם את חכמת הרפואה וישב שם עד היום הזה. — ועוד נפש אחת להשכלה הספיקו הבורחים לעשות בדרך בהעצרם בהוֹמֶל, במקום אשר אליהם התוַדעו בהורים אחדים, שנמשכו בכח מעשֶׂה המנוסה אחרי הגבורים הצעירים. הלז ברח לא לזיטומיר, כי־אם – לעירנו, אל תחת כנפי הצעירים מיֻדעיו, והם הסתירו אותו שבועות אחדים בחדרי תחנת־הפוסטה המקומית, שמוכסיה והמשגיח עליה היו כבר מאלה שהריחו בריח ההשכלה. לבסוף נגלו גם עקבות הבורח הזה והשיבו אותו לעיר־מולדתו ולבית־הוריו, וגם אותו מִהרו להשיא אשה מוילנה. וגם במקרה הזה לא הצליחה הסגֻלה. הנשואין פִּתחו את מוסרותיו, ומוילנה הלא קרוב היה לו לקניגסברג. הוא שלח את אשתו, ויקח לו את כספו, מתנת הוריו, ונכנס לאוניברסיטה. נכבדים הם מפעליו במקצוע הבִּבליוֹגרפיה של הספרות העברית החדשה, ועוד גם עתה הוא ממשיך את העבודה החביבה עליו באחד המרכזים הספרותיים אשר במערב אירופה.

ושנים אחדות עברו ומקרה המנוסה של הצעירים כמעט נשכח. שִׂחקו על הבהלה, אשר קמה אז לרגלי המקרה, שאין בו לפי האמת כל תקלה וכל פגע רע, אחרי החליפות והתמורות שבאו בלב האנשים ובהשקפותיהם על תועלת הלמודים. כבר הגיעו ובאו שנות השבעים. והנה — הפתעה עוד יותר מרעישה: עלמה נעלמה, בתולה ברחה לפטרבורג להכנס לאוניברסיטה!

זה מה פֵּרושו?...

הבנות היו פטורות כמעט מכל הלמודים העברים. למדו לקרֹא עברית מבלי דעת פרושן של המלים וגם ידעו לכתוב אותיות עבריות. לשון־קֹדש, — למה לילדות לדעת לשון־הקֹדש? תחת זה נתנו ההורים לבנות, כמעט בלי התנגדות מיֻחדת, לבקר את בתי־הספר הפרטיים מיסודן של יהודיות משכילות בנות קורלַנדיה ואף גם של נוצריות. תכנית הלמודים של בתי־הספר האלה היתה על־פי רֹב מתאימה לסכום הלמודים של פרוֹגִמנַסיה, והיו ילדות, אשר בגמרן את חֹק־הלמודים בבתי־הספר הפרטיים, היו נכנסות אל הגימנסיה לנשים להמשיך את חֹק־הלמודים שם, מובן – על־מנת שלא לכתוב בשבת. אך מעטים מההורים היו מתנגדים לזה. אדרבא,

שמד וגנבת־כסף וחתֻנות חשאיות ועוד דבות כאלה, ולאט־לאט נקלעו לראשי הבורחים זרי־תפארה, ולא אחד מן הצעירים חשב בלבו, שאך טוב עשו הבחורים הבורחים ואין במעשיהם כל עון וכל פשע. המקרה הזה פָּרץ פֶּרץ רחב במהלך המחשבות של הצבור העברי. זכורני, שאחד מן המחֻתּנים, איש עשיר מביַּליסטוק, שהציעו לפני בתו את אחד הבורחים לחתן, והוא בא לעירנו לראות ולחקור על־אודותיו וַיָּסר גם לבית הורי לשמוע את דעתם על־אודות ה„מְדֻבּר״ — וגם אמי גם אחי הגדול הִללו את החתן מאד, והמנוסה היתה לו לתהלה. התחילו ההורים לחַשב את דרכי החנוך, התחילו לבקר את מעשי עצמם. ואם אי־אפשר, ואולי גם לא לרצון, להסב את הגלגל אחורנית, אז למה לתת מכשולים על הדרך קדימה? ולא עוד ברחו צעירים, כי־אם נסעו להם כארח כל ארעא לוילנה ולזיטומיר, וגם נכנסו לבתי־הכפר הכלליים בתוך העיר גופא.

ולא הועילו הרבה השדוכין והנשואין. חשבונם של ההורים לא עלה יפה והצעירים צדקו בתתם הסכמתם לנשואיהם, כי הם השיגו את הֻפשתם מלֵאה אחרי שיצאו מתחת על ההורים ונפטרו מאפיטרופסות שלהם. וגם טוב היה להם לצאת מתוך גבולות עיר־מולדתם ולראות את העולם ומלואו. סביבה חדשה ויותר מלֵאה נתנה להם השקפות־עולם חדשות. האחד מן הבורחים, שנשא אשה מפטרבורג, הצטַין בכשרון ספרותי, ובירחון „השחר״ של סמולֶנסקין נתפרסמו אחדים מפרי־עטו, שירים קלים, ציורים קטנים. מפטרבורג הלך אל סמולנסקין, עורך „השחר״ בוִינה, ושם התוַדע אל קבוצת הסופרים וליבּרמַן (בכנויו הספרותי בר־דרורא) בראשם, אשר יסדו את הירחון הסוציאליסטי „האמת״ בעברית, ויתמכר לעבודת הרעיון השַתפני, ולתכלית זו למד את מלאכת סדור־האותיות. הוא שב לפטרבורג ויתן גט לאשתו, ויעבוד בהטפת הרעיונות של הכּתה הרֶיבולוציונית הרוסית „חֹפש העם״, עד שנתפס באחד מבתי־הדפוס הנסתרים של הקבוצה הזאת בעת עבודתו ונשפט לעבודת־פרך, ובארץ־גזרה, במרחקי סִבּיר, מצא קץ חייו בטָבעו בנהר. — השני מן הבורחים לא כחד את מחשבותיו לעתיד מאת ארוסתו, וברית־הנשואין הופרה, והוא נסע לברלין על־מנת להכנס לאוניברסיטה. ואולם גם זה היה חבר לאחת החברות הסוציאליסטיות, והבולשת הגרמנית מצאה את עבודתו ואת עבודת חבריו

אהבם ולא אכלם גם הוא מעודו. כל בני המשפחה השתדלו להנעים את חיי הזקנה בכל אשר היתה לאֵל־ידם, וביחוד השתדלה בזה הדודה יפה, שהיו שעותיה פנויות תמיד, ופעמים אחדות ביום היתה באה לשבת על־יד אמהּ, אולי יצלח בידה להאכילה ולהשקותה. הדוד שמעון־אהרן, הבן הצעיר של סבתא, היה ממציא ומביא כסאות שונים, ארֻכּים ורחבים, מתפרקים ומתקפלים, כסאות־משכב וכסאות־עגלה וכדומה, להקל מעל החולה את משכבה ולהעבירה ממקום למקום. ביחוד היתה גדולה התכונה בימי חג־משפחה, כמו חתֻנת אחד הנכדים, להביא את סבתא לאולם־החתֻנה ולהושיבה על־יד הכלה, ואת הזוג הצעיר היו מגישים עד לפני כסאה, כי תשים את ידיה עליהם ותברכם קֹדם החֻפּה. במשך שנות מחלתה היתה סבתא מרכז הדאגות של כל המשפחה, ולא היה איש ממנו אשר לא בא לברך את סבתא ולבקר אותה, לכל־הפחות, פעם בשבוע, ואת העוללים ואת היונקים מן הדור השלישי והרביעי היו מביאות האומנות והמיניקות אל מטת החולה ללטף אותם ולנשק אותם, אם כי עיניה כבר קמו אז מֵראות. גם הדוד ברוך, שהיה שנים רבות „ברֹגז" עם הוריו, הוא וכל בני־ביתו עמו, היה נִגש בכל יום שבת לברך את אמו, ואפילו בנותיו היו באות אחת לשנה, בערב יום־הכִּפּורים, לקחת מאת סבתא את הברכה בתוך יתר הנכדים והנכדות. ואחרי בְרכהּ אותן היתה מקנחת בקצה סִנורה הלבן את חָטמה, ואגב היתה מוחה גם דמעה מבין עיניה הכואבות, ושפתיה היו דובבות:

— יתן ד' להן ולהוריהן לב חדש לשנה הבאה, ושבו לאהוב אותנו, הלא ילדַי אתם כֻּלכם!...

והשנים עברו.

סבתא נגשה עוד מעט אל שנת השמונים, והשבץ אחָזהּ שנית, בפעם האחרונה... אבא ישב אז בעיר־הבירה, ובן־זקוניה ומחמדה, הדוד שמעון־אהרן, היה לרגלי עסקיו הגדולים בבירת פולניה; ואם כי מהרו להודיע לזה האחרון את אשר קרה, ותכף גם באה תשובה טלגרפית: „הרגיעו את האם היקרה, אני נוסע", — ואולם הוא כבר בא העירה ממחרת הקבורה. סבתא נפחה את נשימתה האחרונה על ידי הדוד ברוך, הבֵּן לא־רֻחם...

וכבר בשנה הראשונה הולידו הנכדות בנות, אשר קראו להן בשמה

רבים מן ההורים האמידים, גם מן החרדים הקיצוניים, כמו דודי שמעון אהרן, היו מודים בנחיצות הידיעה של השפה הצרפתית והמוסיקה בשביל בנותיהם. באֹפן כזה היו הבנות יותר מלֻמדות, יותר מוכנות להבין בספרים למקרא, ומשום־זה גם יותר מפֻתחות מן הבחורים, שעִקר עסקם היה בתלמוד ואך בגנבה „וכד ניים ושכיב" רכשו להם את ידיעותיהם הכלליות, לקויות וחסרות, וקראו איזה ספר, שהבינו את תכנו לסֵרוגין. ובכל־זאת, ואחרי כל אלה היתה הנחה מְסֻכֶּמת, שלהשכלת הנשים נתַּן חֹק וגבול, הלא הוא: הגמנסיה, „כל שבע המחלקות" – כמו שהיו אומרים האבות וכמו שהיו כותבים השדכנים בספריהם. אין דרך נשים למעלה מגימנסיה, – ולאיזו תועלת תלמד עוד יותר מזה? ומתי? – הן כבר הגיעה לה עת־דודים!

והנה פתאם – גם עלמות בבורחות, גם בתולות אומרות להכנס לאוניברסיטה, והנה ברחה אחת ישר מבית אביה לעיר־הבירה ממש!... מה זה?... ומקום היה למוציאי־דבה וליושבי־קרנות לשלח לשון ולדבר נבלה ככל העולה על רוחם.

הבורחת שבה בעוד שבועות אחדים הביתה: לא היתה לה זכות־הישיבה בפטרבורג והמשטרה גרשה אותה משם. ואולם נהיה עוד פרץ רחב בחומה הישנה של חיינו הישנים, התערערה עוד מצודה אחת. ולא ארכו הימים ויצא חֹק עבודת־הצבא הכללית, וברחובותינו רבו הפרצים על העומדים. פניה הישָׁנים של חומת עירנו לא היו לה עוד: הכל התמוטט...

## כו

## סתימת הגוללים

שתים־עשׂרה שנה היתה סבתא אסורה אל מטתה, אשר עלתה עליה ביום השבץ. הרופא הגרמני ברוּכמַן, שְׁבַע־ימים עוד יותר ממנה, ושעל מְמחיותו באה הסכמת הגאון רבי דוב מביחוב (הרד"ל), היה רופאה התמידי, והוא היה בא לבקר אותה גם בלילה עם הפנס הקטן בידו, והיה מקבל חצי־רֻבל שׂכַר־בקורו. ברופא אחר לא האמינה סבתא, והוא היה מתיר לחולים שלו כל דבר־מאכל, מלבד תפוחי־אדמה, אשר לא

ועליהם מנצח „רבי", הוא ה מ ג י ד, ששֹכרו להם התלמידים. זאת היתה חברת „חיי־אדם", מיסודו של המגיד מְקֻלָּם הידוע, שהיה עובר אז בערים ובעיירות של „תחום־המושב" והטיף לעם על התשובה והתורה והזהיר על מ/זקל־מרמה ואיפת־שוא, ויסד מבין המון־העם חברות שונות לתלמוד תורה ולמעשים טובים. היתה רק השעה השניה בלילה, ובני החברה התאספו כדרכם וכמנהגם בכל ליל־שבת בלילות־החורף, ובקיץ היו לומדים ביום אחר סעֻדת־הצהרים. סבא היה ידוע־פנים ורבים מן הנאספים הכירו אותו וכֻלם ידעו את שמו ולכן הרגישו תכף באורֵח הנכבד. הרבי מהר לגשת אליו, והזקן, ירא־אלהים ומוקיר־תורה, היה נפעם מאד ממראה עיניו. הוא אהב תמיד את העניים והשׂכיל להתרועע עם האנשים הקטנים, ומה שמח לבבו לראות מאות אנשים בעלי־מלאכה ומשרתים עוזבים את משכבותיהם החמים ביום־המנוחה האחד להם בשבוע, מתאספים בחצי־הלילה בחורף למקום תורה לשמוע דבר ה'. מני־אז נתן סבא גם הוא את ידו אל החברה ויתמוך בה בכל אשר מצאה ידו, והיה הזקן בן שמונים ואחת שנה שומר את מועדי השעורים של החברה „חיי־אדם", ובלילות השבת אחר חצות היה קם ממשכבו והולך לו גם הוא לבית־התפלה „פועלי־צדק" אשר ברחוב הוילנאי לראות ולֵהָנות מזיו המחזה החביב עליו.

ובאחד הלילות האלה התקרר ויחלה. הוא לא חלה מעודו ומעולם לא פנה אל הרופאים: הוא שנא אותם תכלית שנאה ויחשוב את כֻּלם למבַלי־עולם או לאנשי־מרמה. זקן מֻפלג, ובכל־זאת היתה קומתו זקופה, לא נס לחו, הלוכו ישר ופסיעתו חזקה ובטוחה, ורק בעת קראו בספר שם משקפים על עיניו. ואולם עתה, כאשר חלה, נעתר לבקשת המשפחה לתת לרופא לבדוק אותו. הרופא קונרַדי, ראש רופאי־הצבא אז בעירנו, התפלא והשתומם לראות בן־שמונים ורֵאתו בריאה כרֵאתו של קטן שנולד, ורק צוה להאכילו ממיטב הבשר ולחזק את הגוִיה הרופפת מבלי אכל. ואולם ממחרת עוד הורַע לו.

– זה לי ארבעים שנה — התאונן ברְגזה על הרופאים – לא אכלתי מעודי לשבע, ורק למלא רעבון־נפשי, ואת זאת לא הבינו רופאי־אליל שלכם, והם מצַוים להאכילני עד כדי שביעה ולהלעיטני! היכול אוכל כדבר הזה? — עוד במוצאי־השבת הבדיל על הכוס לפני הקהל כדרכו,

של סבתא, ותהיינה הילדות תנחומים וזכרון למשפחה, וישמחו הגדולים לראות, כי לא אבד זכר סבתא מבתי המשפחה, וזכרנו את ברכותיה ואת מנותיה שהיתה נותנת לנו ואת לבה הטוב אלינו תמיד.

סבתא מתה במלאת ששים ושלש שנה לנשואיה לסבא. ואם כי בעשרים השנים האחרונות היתה סבתא חולה וסבא כֻלו עסוק במצוות ובמעשים טובים, וכמו דבר לא היה בין הזקנים וכל אחד מהם חי לו את חייו בפני עצמו, על־פי סדר־יום מיֻחד ועל־פי הרגלים מיֻחדים, — בכל־זאת השפיע מות הזקנה על בעלה הזקן באפן מחריד. מנהגו היה תמיד מאז ידעתיו לשבת בתענית פעמַים וגם שלשה ימים בשבוע; אבל היה בכל־זאת איש קרוב אצלו, אשר דאג לו והיה מנַסה לשאול אותו:

— הירשל, אולי כבד עליך הצום היום? אולי תטעם מה, ואת הצום תדחה ליום מחר? — וסבתא היתה קוראת אליה את לאה המבשלת ושואלת אותה על־דבר התבשילין, שהיא מכינה „לו" לאחר הצום. בקצור, היה איש, אשר ידע, שיש לו רשות להכנס לתוך פרטי חייו ולנסות לסַדר את החיים ההם ולהביא לתוכם הערות ותקונים. והנה עתה — אין עוד האיש הזה, הלך לבלי שוב, והוא לבדד נשאר...

— לו רק שְׁכֶנְתִּי היתה ששים ושלש שנה — היה סבא מקונן על אשת־נעוריו — גם אז... — ולא היה גומר את דבריו. והיה מתהלך אחרי מותה כצל, מבלי מצא לו מקום, והיה עוד יותר מתמיד בתעניותיו ובסגופיו. ביום השבת, כאור הבֹּקר, היה הולך לטבילה במקוה של בית־המרחץ הצבורי. לילות־החֹרף ארֻכים במקומותינו, ואך עברו השעות הראשונות והגיעה חצות־הלילה וכבר שנתו של סבא נודדת. הלילה היה ליל־ירח וסבא חשב, כי עוד מעט יאיר הבֹּקר, ויקם וישם את בגדיו עליו וילך לו למקום הטבילה. אך עבר את רחובו וַיִּסֹב לרדת אל הרחוב הוילנאי, והנה קולות אנשים רבים עולים באזניו, קול המון גדול שוקק. הוא ירד והתקרב והנה אור גדול יוצא מבין החלונות הרבים של אחד הבתים בפנים החצר. הזקן לא ידע, למי הבית הזה ומה הקול הרב, החודר משם. הוא בא אל החצר פנימה, והנה לנגד עיניו בית־תפלה גדול, בית־התפלה של חברת „פועלי־צדק", ונכנס אל הבית. כל המנורות דולקות וכמאתים איש, אֻמנים, פקידי־חנֻיות ומשרתים, יושבים מסביב לשלחנות ולומדים בשקידה רבה, בקול ובנעימה, שנים־שנים בספר

מבלי תמונה מרכזית, שאליה יפנו בכל עת כאל פנת־הראשה של השבט...

והרבה־הרבה שנים עברו, ואבא הָגלה מעיר־הבירה בין יתר אחיו היהודים, וגם אז לא שב אל מקום מולדתו ואל קברות אבותיו. הוא הלך אל עיר אחרת, במקום אשר החלה לזרוח שמשו של אחד מבניו. אבל אך מעטים וקצרים היו הימים אשר ישב בעיר החדשה הזאת. מגפת החלי־רע פגעה בו, ובטרם מלאו לו שבעים שנה גוע וימת.

אמא האריכה ימים עוד חמש־עשרה שנה, ותמת כבת שמונים. אלה היו חיים מלאים עמל ותלאה, עשירים בתכְנים ובמחזות. בת שלש־עשרה עזבה את בית הוריה בקצה ליטה על גבול פולניה, ותלך אחרי אישה לרוסיה הלבנה לעיר רחוקה ונכריה. בת חמש־עשרה כבר טִפחה בת, ובשנת השמונה ועשרים לחייה כבר ילדה עשרה ילדים וארבעה מהם הביאה אלי־קבר. אך תמיד היה על ראשה שמש אהבתה הגדולה, אשר אהבה את אישה, וגם הוא אהֵבהּ מאד. ואת לבבה עודדה האמונה הגדולה באלהי השמים, המנַהג את עולמו בחכמה וברחמים, ואשר לו נתכְּנו עלילות וממנו יֵצא גם משפטה לשבט ולחסד, והוא שומע תפלת פיה בשומה את לבה אליו בבטחה בו. תמיד היתה שוקטה ולבושה הדר, בגדיה עליה לבנים ונקיים, ועֶדיָה על לבה בצאתה לפני אנשים. וגם שעה אחת קֹדם פטירתה, כאשר הודענו לה כי בא הרב דמתא לבקרה, צותה להביא לה חֻלצה נקיה ולהלבישנה, ואז קבלה את פני הרב.

– אולי חפצה אַתְּ לצוות לבניך? — שאל אותה הרב.

– לא, אין דבר — ענתה.

גם בחייה לא דרשה דבר מעולם, היא רק נתנה, נתנה את אהבתה הגדולה; את חמש־עשרה שנותיה האחרונות הקדישה לילדי בנה הגדול, אשר נתיַתמו מאמם, ותהי להם לאם ולאומנת, ותהי מלאכם הטוב וצִלָּם על יד־ימינם, ובסביבתם גָּועה ותמת חרש, שוקטה וטהורה.

---

ואחרי־כן התגברה עליו מחלתו משעה לשעה. נפחו רגליו ומלאו מים, ומרגע לרגע עלו המים לַצבּוֹת בטנו; וכאשר באו אל הלב, יצאה נשמתו שקטה ושלֵוה, בשבתו על מטתו נשען על כתף בנו הגדול, הדוד ברוך.

וחפץ המקרה, כי הבן הזה, אשר כמו למֹרת־רוח היה להוריו בכל ימי חייהם, הנה הוא לבדו סגר גם את עיני האם וגם את עיני האב, וְהבנים האהובים לא היו על־יד מטות הוריהם בהפקידם את רוחם ונשמתם ביד הנצח. המקרה השיב לַבֵּן הנדח על־חנם את צדקתו, ויהיו לו תשלומים, וגם אֶחיו קנאו בו מאד וישׂימו את הדבר הזה אל לבם ולא רגזו עוד... הדוד ברוך הוא גם היחידי מאֶחיו, אשר נתן את קברו על־יד קבר הוריו, תחת אשר האחים השנים הנותרים מצאו את קבריהם מחוץ לעיר־מולדתם.

עם מותו של סבא נתק חבל־הכסף, המקשר את המשפחה ועושה אותה לאגֻדה אחת, להטיבה שלמה. עוד התחזקה השארית הנמצאה של ראשי־המשפחה להתחבר ולהֵאָגד יחד, אבל כֻּלם הרגישו, כי הבריח התיכון, המבריח את כל חלקי המשפחה, הקרובים והרחוקים יחד, נשבר. עוד החזיק מעמד בית־התפלה; הדוד שמאי, שעתה היה הוא הזקן שבמשפחה, היה יושב־ראש בסעֻדת השבת, ביחוד בסעֻדה השלישית, ולאה המשרתת הזקנה עוד היתה אופה ומבשלת כמקדם את לחם־המִשנה לכל ה„מנין" ויתר המטעמים לסעֻדה השלישית, וגם אורחים עניים היו מתקבלים אל הבית, — הכל כמו בחיי סבא, — אבל עין בעין ראו, כי כל זה הולך ונמשך עוד רק בכח הדחיפה הגדולה הקודמת... הן רק הדוד ברוך לבדו ישב בקביעות בעיר־המולדת בבית הוריו, ואבא שלי ואחיו הקטן, הדוד שמעון־אהרן, ישבו תמיד במרחקים; ואחרי מות הזקנים מֵאן אבא שלי גם לבוא ולבקר את העיר, אשר במשך שנתים ימים היתה קבר לשתי הנפשות היקרות לו, ויעקֹר את דירתו מעיר־מולדתו ויבֵא גם את משפחתו אליו לעיר־הבירה. וכעבור שנים אחדות ויגוע וימת גם הדוד ברוך בלא־עת, אז נמנו וגמרו למכור את הבית ואת החצר, ויקם הרכוש הזה, אשר כל־כך עמל ותלאה השקיעו בו בעליו וימים רבים היה קיומו מקור הדאגות של כל המשפחה, — לאיש זר, לאיזה חנוני שנתעשר, ובני המשפחה היושבים בחצר־מולדתם נפוצו וישׂכרו להם דירות באשר מצאו, נפוצו כצאן, תעו איש לעברו, מבלי נקֻדת־משען,